

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Я ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Я — ўзбек кирилл алифбосининг ўттиз биринчи ҳарфи. Ўзбек адабий тилида тил ўрға, сирғалувчи й ундоши билан тил олди, лаблашмаган а унлиси бирикмасини (йа) ифодаловчи графема. Сўз бошида (янги, яхши, яшин), ўртасида (муяссар, таянч, ноябрь) ва охирида (мадҳия, соя, ҳадя) кела олади. Туркий халқлар қўллаган авесто, урхуненисей, суғд, уйғур, араб, лотин графикалари асосидаги алифболарда бундай графема мавжуд эмас, у фақат кирилл (рус) графикаси асосидаги алифбодагина учрайди.

ЯБЛОНОВИЙ ТИЗМАСИ — Марказий Байкалортидаги тоғ тизмаси (РФ Чита вилояти, қисман Бурятия Республикасида). Я.т. жан.ғарбдан шим.шарққа 650 км га чўзилган. Энг баланд жойи 1680 м. Тизма байкал бурмаланиши даврида шаклланган, палеозой даври сланецлари, кумтошлар, гранит ва бошқалар

тоғ жинсларидан ташкил топган. Музлок тайга ва чимли подзол тупроқларда тилоғоч, қора қарағай, кедр дарахтлари ўсади, жан. ён бағри эса қора қарағай ўрмонлари билан қопланган. 1200—1400 м. дан баланд сувайирғич қисмлари тоғтундра ўсимликлари ва қурумлар билан банд.

ЯБЛОНОВСКИЙ Николай Михайлович (1908.20.12, Дон вилояти Морозов ст-яси — 1971.1.1, Тошкент) — паниночи, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1950). Москва консерваториясини (1934), унинг Олий маҳорат мактабини (1936) тугатган. 1938 йилдан Тошкент консерваториясида ўқитувчи (1952 йилдан проф.), камер хонандалик синффининг ташкилотчиси, камер мусика кафедраси мудир (1954— 71); шунингдек, Ўзбекистон радиоқўмитаси ва Ўзбек давлат филар-

мониясида яккахон созанда бўлган. Я., айниқса, қадимий клавесин мусиқаси ҳамда Гайдн, Моцарт, Шопен, Лист, Равель, Дебюсси, Мусоргский, Стравинский ва бошқаларнинг фортепиано асарларини моҳирона талқин этган.

ЯБЛОЧКОВ Павел Николаевич [1847.2(14).9, Саратов губерняси Сердобск уезди — 1894.19(31).3, Саратов] — электротехника соҳасидаги рус ихтирочиси, харбий муҳандис. Ёйли лампа — «Яблочков шами»ни ихтиро этиб (1876), электр чирокка асос солди ва патент олди. Уни чўғлантириш учун ўзгарувчан токдан фойдаланди. Я. ўзгарувчан ток электр машинасининг оригинал конструкциясини ишлаб чиқди; трансформаторни ихтиро қилди (1876). Я. ёйли лампаларнинг бир неча конструкциясини яратди. 1880 йилдан электр шам ўрнини Т. Эдисон ихтиро қилган чўғланма лампа эгаллади. Я. турли электр токи генераторлари — динамомашиналар, гальвани элементларини ҳам лойиҳалаган.

ЯБУ, ёбу, жабу — 1) ўзбек халқи таркибига кирган кичик уруғлардан бири. 20-асрнинг бошларида (ҳоз. Пастдарғом, Каттақўрғон, Нарпай, Ёғжудувон туманларида) ҳамда Қарши чўлида яшаб, асосан, чорвачилик, сўнгра дехқончилик билан шуғулланганлар. 1926 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, улар 4 мингга яқин кишини ташкил этишган; 2) қадимий туркий халқларда қабила бошлиқлари, ҳокимлар, хонлар унвони (қ. *Жабғу*).

ЯВА — Малай архипелагининг Катта Зонд о.лари гуруҳидаги орол, Индонезия таркибида. Майд. 126,5 минг км². Ер юзида аҳоли энг зич жойлашган ҳудудлардан бири. Уз. 1000 км дан зиёд, қирғоқлари кам парчаланган. Рельефи, асосан, вулкан натижасида ҳосил бўлган тоғлиқлардан иборат, энг баланд жойи 3676 м (Семеру вулкани). 100 дан ортиқ вулкан бор, улардан 30 таси ҳаракатдаги вулканлар. Тез-

тез кучли zilзила бўлиб туради. Шим. сертепали аллювиал текислик. Иқлими субэкваториал, муссонли иқлим. Ёйлик ёгин текисликларда 1000—1500 мм, тоғларда 5000 мм дан зиёд. Дарёлари серсув. Доим яшил ва барг тўқувчи тропик ўрмонлар, тоғ чўққиларида бутазор ва яйловлар бор. Я.нинг шарқий қисмида саванна типдаги ўсимликлар ўсади. Бир неча миллий боғлар ташкил этилган. Текисликларда маккажўхори, шоли, қанд лавлаги экилади. Кокос пальмаси, каучуксимонлар плантациялари бор. Нефть қазиб олинади. Асосий шахарлари: Жакарта, Бандунг, Сурабая.

ЯВА ДЕНГИЗИ — Тинч океаннинг ғарбий қисмидаги денгиз, Суматра, Ява ва Калимантан о.лари оралиғида. Қирғоқлари баъзи жойларда маржон рифлари билан ўралган. Майд. 552 минг км². Энг чуқур жойи 1272 м. Сувининг юза қисмидаги т-раси 27—28°. Шўрлиги 31,5—34‰. Сув сатҳининг кўтарилиши суткалик (бал. 2 м гача). Денгиздан балиқ овланади, марварид олинади. Йирик портлари: Жакарта, Семаранг, Банжармасин.

ЯВА ЁЗУВИ — қ. *Ява тили*.

ЯВА ТИЛИ — *австронез тиллари*-дан бири. Асосан, Ява оролининг марказий ва шарқий ҳудудларида, қисман Малайзия, Сингапур, Австралия ва бошқалар мамлакатларда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 90 млн.га яқин киши (20-асрнинг 90-й.лари ўрталари).

Я.т.нинг фонетик таркиби 6 унли (а, 1, е, и, о, д) ва 20 ундошдан ташкил топган; ўзбек тилидагига ўхшаш қ ундоши мавжуд. Сўзнинг морфем таркиби содда; сўз урғусида чўзиклик ҳолати кузатилади. Узак (туб) сўзлар кўп. Морфологик курилиши грамматик категорияларнинг камлиги ва морфологик шаклларнинг эркин қўлланиши билан ажралиб туради. Грамматикада синтетик воситалар-

дан кўра аналитик воситалар устунлик қилади. Отларда кўплик сон алоҳида шаклга эга. Гап бўлаклари ўртасидаги алоқа сўз тартиби ва ёрдамчи сўзлар воситасида амалга ошади. Луғат таркиби соф австронез қатламидан ташқари ҳинд, араб, нидерланд, инглиз ва бошқалар тиллардан ўзлашган сўзларни ҳам қамраб олади. Бир неча юз луғавий бирликларни танлаб, фарқлаб ишлатиш натижасида тилнинг услубий даражалари — «нгоко» (содда тил), «кромом» (хушмуомала, назокатли тил) ва «мадйа» (ўртача тил) фарқланади. Сўзларни танлаб ишлатишда кишиларнинг ижтимоий мавқеи (ёши, қариндошлиги, лавозим даражаси ва бошқалар)дан келиб чиқилади. Ҳоз. бундай даражалар ўртасидаги фарқлар йўқолиб бормоқда.

Ёзма адабий Я.т. тарихида 3 давр: қадимий (кави, 12—13 а.гача), ўрта (17-асргача) ва янги (17-асрдан) даврлар фарқланади. Ҳоз. адабий тилга Суракарта шаҳри лаҳжаси асос бўлган. Я.т. бой ёзма адабий аъналарга эга. Энг қадимий битиклар 732 йилга, энг қадимий ёзма ёдгорлик 809 йилга мансуб бўлиб, бундай ёдгорликлар жан. ҳинд ёзувлари асосида шаклланган бўғинли ёзувлар (кави ва паллава)да битилган. Кейинчалик мазкур ёзувлар асосида чаракан деб аталувчи ява ёзуви яратилиб, у 17-асргача — Ява о.да лотин графикаси асосидаги ёзув жорий қилингунига қадар асосий ёзув сифатида қўлланиб келган. Чараканнинг қўлланиш доираси аста-секин торайиб, 20-асрда ундан фақат айрим эски адабий ва тарихий асарларни нашр этишдагина фойдаланилган.

Ява ёзуви (чаракан) ҳам бўғинли ёзувлардан бўлиб, ундошларни ифодаловчи ҳар бир белги (харф) ўз махсус белгисига эга бўлмаган а ёки а унлиларини ҳам қамраб олади, яъни ҳар бир белги «ундош +а» ёки «ундош +а» каби талаффуз этилади. Бошқа унлилар эса ундошларни ифодаловчи ҳарфлар устига қўйиладиган диакритик белгилар орқали фарқланади. Пангкан деб аталувчи мах-

сус белги сўнги ундош таркибида унлининг йўқлигини билдиради. Сўз ичидаги ундошлар гуруҳи *лигатурашу* ҳосил қилиб ихчамлашади. Бунда ўзгармасдан, тўлиқ ёзилган ундош белгилари — аксара, ўзгаришга учраганлари эса пасангнан деб аталади. Атоқли отларни ифодалашда бош ҳарфларнинг алоҳида қўринишидан фойдаланилади. Ява ёзуви нафақат рақамларни ифодаловчи махсус белгиларга, балки ўзига хос мураккаб тиниш белгилари тизимига ҳам эга: уларнинг баъзилари биздаги (европача) тиниш белгиларига ўхшасада, бажарадиган вазибалари ўзгачадир.

13—14-асрлардан Ява о.га ислом динининг тарқалиши натижасида бу ерга араб ёзуви ҳам кириб келиб, 20-асргача чаракан билан бир қаторда амалда бўлган. 20-асрнинг 2-ярмида араб ёзувида унча кўп бўлмаган диний адабиёт нашр этилади. Ҳоз. Я.т., асосан, лотин графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланади.

Ад.:Теселкин А.С., Яванский язык, М., 1961; Теселкин А.С., Древнеяванский язык (кави), М., 1963; Фридрих И., История письма, пер. с нем., М., 1979.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ЯВАЛИКЛАР, яванлар — Индонезиядаги халқ (89 млн. киши), Ява о. марказий қисмининг асосий аҳолиси. Шунингдек, Малайзия, Австралия, Нидерландия ва бошқалар мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 89,6 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). *Ява тилида* сўзлашади. Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар. Я. дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва балиқ билан шуғулланади.

ЯВАНТРОП, нгандон ёки солой одами — қазилма одам, скелети қолдиқлари (Пта тўлиқ бўлмаган бош суяги ва 2 та катта болдир суяги) 1931— 33 йилларда *Ява* о.нинг Нгандон қишлоғи яқинида Соло дарёси қирғоқларида юқори плейстоцен катламларидан топилган. Дастлабки гео-

логик ёши (60—50 минг йил) ва айрим морфологик белгиларига биноан Я.ни палеоантропларга киритилган. Лекин кейинчалик бош суягининг тубан тузилиши белгиларига (кўз усти бўртигининг қалинлиги, бош мия қутиси ҳажмининг кичик — 1100 см³ бўлиши ва бошқалар) биноан Я.ни архантроплар (*питекантроп*)та мансублиги аниқланди. Бош суягида жуда кўп жароҳатлар бўлиши Я. орасидаги каннибализм, «бошни овлаш» ва «бош қутисига сиғиниш» билан тушунтирилади.

ЯВОРСКИЙ Евгений Григорьевич (1909.16.2, Симферополь 1971.14.11, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1952). Ижодий фаолиятини 1926 йил Симферополь драма театрида бошлаган. 1934—58 йиллар (орада танаффуслар билан) Туркистон ҳарбий округи театри, 1958 йилдан М.Горький номидаги Тошкент рус академик драма театрида актёр. Я. ёрқин, ўткир характерли комик актёр сифатида танилган, лекин лирик-драматик роллар ҳам унга яқин бўлиб, «кичик одамлар» образларини меъёрига етказиб ижро этган. Расплюев («Кречинский тўйи»), Бартоло («Телба дунё ёки Фигаронинг уйланиши»), Шмага («Айбисиз айбдорлар»), Сэр Эндрю («Ўн иккинчи кеча»), Робинзон («Сепсиз қиз»), Мартин («Кўза кўтарган қиз»), Полоний («Ҳамлет»), Сорин («Чайка»), Аким («Зулмат ҳукмронлиги») каби роллари билан шуҳрат қозонган.

ЯВҚОЧЕВ Нарзикул Мўминович (1947.10.5, Жомбой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2000). СамДУни тугатган (1971). 1967 йилдан Жомбой туманидаги 7мактабда жисмоний тарбия, 1971 — 2002 йилларда тарих ўқитувчиси.

ЯГАЙЛО, Йогайла (тахм. 1350—1434.1.6) — Литва буюк князи (1377—92, танаффуслар билан), Польша қироли (Владислав II Ягелло номи билан, 1386

йилдан) *ягеллонлар* сулоласи асосчиси. Ольгерднинг ўғли, Гедиминнинг наби-раси. 1380 йил Москва улуғ князлигига қарши *Олтин Ўрда билан* иттифок тузган; *Куликово жангига Мамайнинг* иттифокчиси бўлган. *Тевтон ордени* ёрдамига суяган. 1386й. 18'фев.да Польша қироличаси Ядвигага уйланган, натижада Я. Польша қироли ҳам бўлган. Бирок муҳолифат уни Литвадаги ҳокимиятни топширишга мажбур қилган (1392, Я.да фақат Литва «олий князи» унвони қолган).

1409—11 йиллардаги Тевтон орденига қарши Буюк урушда ва 1410 йилдаги Грюнвальд жангида иттифокдош поляк-литварус армиялари кўмондони бўлган. Я. ўзини иқтидорли ташкилотчи ва саркарда сифатида кўрсатган.

ЯГАНА, яганалаш — экинларнинг қалинлигини меъёрдаги зичликка келтириш учун сийраклаш; қатордаги ёки ўсимлик уяларидаги ортиқча (касаланган, яхши авж олмаган) ниҳолларни олиб ташлаш. Ўсимликнинг жадал ривожланиши ва мўл ҳосил тўплашини таъминлайдиган агротехник тадбирлардан бири. Вегетация даврининг бошида ўсимликларнинг ўсиб, ривожланишига қулай шароит яратиш ва сифатли ҳосил олиш мақсадларида ўтказилади. Барча чопиқ қилинадиган экинлар (ғўза, қанд лавлаги, дон учун экилган маккажўхори, сабзи, шолғом, кунгабоқар ва бошқалар) Я. қилинади. Я. культиваторлар, махсус Я.лаш машиналари ёрдамида ёки қўлда бажарилади. Я. ғўза, қанд лавлаги 2 чинбарг чиқарганидан сўнг, сабзавот экинларида илдизмева ҳосил бўлаётган давр бошида ўтказилади. Ғўза қатор ораси 60 см қилиб экилганда ҳар бир метрда 8—9 туп кўчат қолдирилиши, илдизмеваларда Я.дан кейин туп ораси шолғомда 5—7 см, сабзида 3—5 см бўлиши керак; ковок, ковунтарвузда ҳар уяда бир тупдан (Я. чопиқ пайтида бир йўла ўтказилади) ниҳол қолдирилади. Я. кечикиб ўтказилса, тупроқдан озиқ моддалар

кўп йўқотилади ва тупрок нами камайиб, ўсимликлар бир-бирини сиқиб қўяди, ил-дизлари чалкашиб ўсиши секинлашади, хосилдорлик пасаяди, баъзан экинлар нобуд бўлади.

ЯГЕЛЛОҢЛАР — Польша кироллари (1386—1572) ва Литва буюк князлари (1377—1572, танаффуслар билан) сулоласи; Я. вакиллари, шунингдек, Чехия (1471—1526) ва Венгрия (144044. 14901526)да ҳам ҳукмронлик қилишган. Сулола асосчиси Ягайло номидан олинган.

ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ МАКОН — иқтисодий иттифоққа бирлашган бир неча давлатлар томонидан ташкил этиладиган яхлит иқтисодий ҳудуд. Хўжалик алоқаларини такомиллаштириш, иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиш мақсадида товарлар, хизматлар, капиталлар ва меҳнат ресурсларининг эркин ҳаракатини таъминлашга хизмат қилади. Бу маконга кирган давлатлар, шунингдек, корхоналар, хусусий фирмалар, компаниялар учун бир хил рақобат шароитлари яратилади. Я.и.м. шаклланиши объектив иқтисодий жараён. У ихтиёрийлик ва ўзаро манфаат асосида кечади ва бир неча миллий хўжаликларда иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган ўзаро ишлаб чиқариш, савдосотиқ ва маданий алоқаларни мунтазам ривожлантириш негизида жамиятда янги сифат ўзгаришларини вужудга келтиради. Я.и.м. интеграциянинг юқори даражаси бўлиб, унинг шаклланиши учун муайян босқичлар ўтилиши керак.

Я.и.м. шаклланиши учун мамлакатлар ўртасида савдоиқтисодий ҳамкорлик моддий асос ҳисобланади. Бундай ҳамкорликда мамлакатлар ўртасидаги икки ва кўп томонлама савдода энг қулай шароитлар режимини яратиб бериш, икки томонлама солиқ солишга барҳам бериш ҳақидаги келишувлар асосий ўринда туради. Я.и.м. шаклланишидаги кейинги босқич — эркин савдо зонаси-

нинг ташкил топишидир. Эркин савдо зонасида мамлакатлар тариф ва нотариф чегаралашларни, яъни божхона тўлови, квоталар ва бошқалар тўсиқларни олиб ташлашни таъминлайдилар. Я.и.м. шаклланиши томон қўйиладиган кейинги қадам — *божхона иттифоқидир*. Божхона иттифоқи эркин савдо зонасидаги мамлакатларнинг учинчи мамлакатларга нисбатан келишилган сиёсат юритишини ишлаб чиқишдан бошланади. Божхона иттифоқининг юқори босқичи — ягона божхона ҳудуди ҳисобланади. У ички божхона чегараларини аста-секин бекор қилиш ва божхона иттифоқи бошқарув органларини ташкил қилишни кўзда тутади.

Я.и.м. шаклланишида кейинги босқич ҳисобланган умумий бозор божхона иттифоқи трансформацияси асосида зарурий иқтисодий шароитларининг етилганлик даражасига қараб шаклланади. Умумий бозор шароитида товарлар, хизматлар, ишчи кучи ва капиталларнинг ҳудуд бўйлаб эркин ҳаракат қилишига кенг йўл очиб берилади. Шунингдек, молия, банк, суғурта ва бошқалар соҳаларда мувофиқлаштирилган сиёсат юритилади.

Я.и.м.га бирлашаётган мамлакатларда машиналашган и. ч. чуқур ихтисослашган бўлиши, иқтисодий ривожланиш даражаси бир-бирига яқин бўлиши, шунингдек, ҳудудий бирликни ташкил қилиши керак.

Я.и.м.ни бозор иқтисодиётининг фантехника шароитидаги ривожланиши келтириб чиқарди, чунки у чуқур ихтисослашув ва иқтисодий тенглашувни ва юксак самарадорликни таъминлайди. Мас, ҳоз. даврда Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясида 25 та мамлакат бирлашган бўлиб, бу мамлакатлар ҳудудида товарлар, хизматлар, ишчи кучи ва капитал айланиш эркин ҳаракат қилади. *Европа Иттифоқи* жаҳоннинг 7 % аҳолисига эга бўлган ҳолда жаҳон ялпи маҳсулотининг қарийб учдан бир қисмини ишлаб чиқаради ва жаҳон экспортининг қарийб ярми унинг ҳиссасига тўғри келади. Шу-

нингдек, мавжуд АҚШ— Канада, Лотин Америкаси мамлакатлари Я.и.м. зоналарида ҳам ишлаб чиқариш барқарор ривожланиб бормоқда. 2004 йил июнда бўлиб ўтган МДХ давлатлари раҳбарлари йиғилишида (Остона шаҳри, Қозоғистон) Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Россия иштирокида Я.и.т. ташкил этиш бўйича қарор қабул қилинди.

Тўлиқ шаклланган Я.и.м. доирасида иктисодий фаолиятнинг юқори даражадаги бирлиги ва ўзаро мувофиқлашувига эришилади, ягона валютадан фойдаланилади, ягона божхона божлари жорий этилади, ягона иктисодий сиёсат асослари яратилади.

Шоназар Эрматов.

ЯГУАР — катта мушуклар уруғига мансуб йирткич сут эмизувчи. Гавдасининг уз. 2 м гача, думи 75 см гача. Жуссасининг кўриниши йўлбарсга ўхшаш; кизғиш юнгида қора доғлари ва ҳалқалари бўлади. Жанубий, Марказий Америка ва Шим. Американинг жанубида тарқалган. Тропик ва субтропик ўрмонларда, ахёнахёнда тоғларда учрайди. Дарахтларга чиқа олади. Туёқлилар, маймунлар ва кемирувчилар билан озикланади. Сони камайиб кетган. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган.

ЯДАТОШИ, йада, жада, санги жади, хажар улмутур (форсча жоду дан олинган) — ривоятларга кўра, қадимда туркий халқларда махсус тош ёрдамида тегишли афсун-дуо ўқиш йўли билан қор, ёмғир, шамол, бўрон чақириш ёки уларни тўхташиш удуми. Л.Н. Гумилёвнинг ёзишича, Я.т. 20-асргача амалиётда бўлиб келган. Сигир, от ёки тўнғиз ошқозонидан чиққан тош устида ўқилган дуо ёрдамида ёмғир чақирилган. Я.т. ҳақидаги дастлабки маълумотлар Хитой манбаларида (Тан шу) қайд этилган. Туркий халқларга оид ўрта аср тарихий манбаларида душманга қарши курашда Я.т. дан унумли фойдала-

нилганлиги ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди (қ. *Жангилой*). С.Е.Маловнинг фикрича, Я.т. билан боғлиқ маросимлар яқин вақтларгача нафақат олтойликлар, тувалар, балки бошқа туркий халқлар томонидан ҳам ўтказилиб келинган (яна қ. *Сус хопгин*).

ЯДРО — кўпчилик бир хужайрали ва ҳамма кўп хужайрали организмлар хужайраларининг асосий таркибий қисми. Я.нинг бўлиши ёки бўлмаслигига биноан, организмлар *эукариотлар* ва *прокариотлар* ажратилади. Прокариотлар хужайрасида ирсий модда ДНК цитоплазмадан чегараланмаган, бир қанча органоидлар бўлмайди. Эукариотлар хужайрасида ДНК сакловчи структуралар — хромосомалар ва митохондриялар бор. Генлардаги ирсий ахборот орқали Я. хужайрада оксил синтези, морфологик ва физиологик жараёнларни бошқаради. Я. билан цитоплазма ўртасида узлуксиз моддалар алмашинуви содир бўлиб туради. Я.ни ҳайвон хужайраларида Я.Пуркинъе (1825), ўсимлик хужайраларида Р.Броун (1831 — 33) кашф этишган. Хужайраларда Я. битта ёки кўп бўлиши мумкин. Я. цитоплазмадан 2 қават мембрана билан ажралган; ташқи мембранада рибосомалар жойлашади.

ЯДРО — қ. *Атом ядроси*.

ЯДРО ВАҚТИ — ядро кучлари, яъни ядро зарралари (протонлар, нейтронлар ва бошқалар) орасида ўзаро таъсир туфайли содир бўладиган жараёнларнинг энг қисқа давом этиш вақти. Тахм. 10^{23} сек ни ташкил этади.

ЯДРО ЁҚИЛГИСИ — ядро реакторида бўлиниш ядро реакцияларини амалга ошириш учун фойдаланиладиган модда. Ядроси нейтронлар таъсирида бўлиниб, кучли энергия ажратиш чиқаради. Табиатда фақат бир Я. ё. — уран (II) мавжуд.

Я. ё.нинг иссиқлик ажратиш хусуси-

яти, мас, кўмирникдан бир неча млн. марта катта. Реакторларда Я. ё. бутунлай «ёниб» кетмайди. Шунинг учун реакторларнинг иссиқдик ажратувчи қобиклари Я. ё.ни *регенерация* қилиш учун қайта ишланади. Я. ё.ни регенерация қилиш радиоактивлиги юқори бўлган моддаларни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган мураккаб жараён. Я. ё. чиқиндиларини қайта ишлаш ва кўмиб юбориш билан боғлиқ ишлар инсоният олдидаги энг ташвишли ва серчиқим юмуш ҳисобланади.

ЯДРО ИЗОМЕРИЯСИ — қ *Атом ядролари изомерияси.*

ЯДРО КИМЁСИ — модданинг ядровий хоссаларини *физик кимё билан* ўзаро боғлиқ ҳолда умумлаштириб ўрганувчи фан. Базан «Я.к.» термини радиокимё маъносига қўлланади. Бу нотўғри, чунки Я.к.нинг тадқиқот объекти атом ядросининг хоссалари ва ядро реакциялари бўлса, радиокимёнинг тадқиқот объекти радиоактив ядроларнинг хоссаларини кимёвий муаммолар ечими учун қўлланишидир. Я.к.нинг асосий йўналишлари: *ядро реакцияларини* ва ядровий ўзгаришларнинг кимёвий оқибатларини ўрганиш; «янги атомлар» кимёси; Мёссбауэр эффекти; янги элементлар ва радионуклидлар, радиоактив парчаланишнинг янги турларини топиш. Бу муаммоларни ечишда радиокимё, ионизация, сўнгги йилларда массспектрометрия, шунингдек, калин қатламли фотоэмульсия усулларидан фойдаланилади.

ЯДРО КУЧ ҚУРИЛМАСИ — Я.к.нинг муҳим вазифаси ядро реакциялари маҳсулотларини радиокимё усуллари ёрдамида ажратиб олиш ва идентификация қилишдир. Шу сабабли Я.к. ва радиокимё бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, улар биргаликда ўрганилади.

Я.к. усуллари бошқа соҳаларга тааллуқли тадқиқотлар ва ишлаб чиқаришни амалга оширишда муҳим

роль ўйнайди. Булар кимё ва технологияда — нишонланган атомлар усули, активацион анализ, нурланишдан фойдаланишга асосланган технологик ўлчов асбоблари, тиббиётда — радиофармацевтика, ядро тиббиёти, радиоиммунологик анализ, геология ва археологияда — санини радиоактив аниқлаш ва бошқалар

Я.к.нинг пайдо бўлиши уран радиоактивлигининг очилиши (*А.Беккерель*, 1896), торий ва унинг парчаланиш маҳсулотлари — янги радиоактив элементлар — *полоний ва радий* ттт кашф этилиши (*П.Кюри* ва *М.Склодовская—Кюри*, 1898) билан боғлиқ. Я.к.нинг кейинги ривожланишига сунъий ядровий ўзгаришларнинг очилиши (*Э.Резерфорд*, 1919), табиий радионуклидлар атом ядроларининг изомерияси (*О.Ган*, 1921), ва сунъий атом ядроларининг (*И.В.Курчатов* ва *бошқалар*, 1935), нейтронлар таъсирида уран ядроларининг бўлиниши (*О.Ган*, *Ф.Штрасман*, 1938), ураннынг спонтан емирилиши (*Г.Н.Флёров* ва *К.А.Петржак*, 1940) сабаб бўлди. Ядро реакторлари (*Э.Ферми*, 1942) ва заррачалар тезлаткичларининг кашф этилиши (*Ж.Кокрофт* ва *Э.Уолтон*, 1932) юқори энергияли заррачалар билан мураккаб ядроларнинг ўзаро таъсирида кечадиган жараёнларни ўрганиш, сунъий радионуклидлар ва янги элементларни синтез қилишга имкон берди.

Ад.: Чоппинг Г., Гидберг Я., Ядерная химия. Основы теории и применения, пер. с англ., М., 1984.

Саидахмад Хўжаев.

ЯДРО КУЧ ҚУРИЛМАСИ — ядро энергияси ҳисобига ишлайдиган куч қурилмаси. *Атом реактори* ва буг ёки газ турбинасидан иборат. Реакторда ажралган иссиқлик энергияси турбинада механик ёки электр энергиясига айланади. Энг кенг тарқалган Я. к. қ. босим остидаги *сувсувли реактор* ҳисобланади. Я. к. қ.да уран изотопларидан фойдаланилади. Ундаги ф. и. к. 40% га етади. Я. к. қ.дан музёра кемалар, сув ости кема-

лари ва *атом электр станциясида* фойдаланилади.

ЯДРО МАГНИТ РЕЗОНАНСИ — к. *Радиоспектроскопия*.

ЯДРО МОДЕЛЛАРИ — атом ядросининг турли хоссаларини ўрганиш учун тузиладиган тасаввурлар. Шу вақтгача олимлар томонидан тавсия этилган Я.м.нинг бирортаси ҳам ядронинг хоссаларини тўлиқ ёритиб бера олмайди. Шу сабабли, бир неча Я.м. қўлланилади. Айниқса, томчисимон ва қобиксимон моделлардан самарали фойдаланилади.

Ядронинг томчисимон моделига кўра, атом ядросини зарядланган суюқлик томчисига ўхшатиш мумкин. Суюқлик томчисидagi молекулалар молекуляр тутиниш кучлари билан боғлангани каби, ядрони ташкил қилувчи нуклонлар ҳам ўзро ядро кучлари билан боғланган.

Ядронинг қобиксимон моделига кўра, ядрода ҳам, худди атомдагидек, дискрет энергетик сатҳлар бўлиб, улар нуклонлар билан тўлдирилади. Бир-бирига яқин энергетик сатҳлардаги нуклонлар ядро қобикларини ҳосил қилади. Ядроларнинг 2, 8, 14, 20, 28, 50 ва 126 та нуклонлар билан тўлдирилган қобиклари мавжудлиги аниқланган. Бу сонлар сеҳрли сонлар дейилади. Аниқланишича, нуклонлар сони сеҳрли сонларга тенг бўлган ядролар бошқаларига қараганда турғунроқ бўлар экан.

ЯДРО НУРЛАНИШИ ДЕТЕКТОРЛАРИ — ядро нурланишларини кузатиш ва қайд қилиш учун мўлжалланган асбоблар. Уларга сцинтилляциявий ва ионизациявий ҳисоблагичлар, *Вильсон камераси, пуфак камера*, яримўтказгич детекторлар, қалин қатлами фотоэмульсия ва бошқалар қиради.

Ядро нурланишлари модда орқали ўтганда улар қолдирадиган из (трек) ларидан фойдаланиб уларни ўрганиш мумкин. Хусусан, Вильсон камераси, пуфак камера ва фотоэмульсиянинг қалин

қатламидан нурланиш зарралари ўтганда шундай излар кузатилади. Изларнинг қандайлиги — узун ёки қисқалиги, йўғон ёки ингичкалиги, магнит майдонида оғиши ва ҳ.к. зарра зарядининг ишорасини, энергияси, импульси ва бошқалар физик катталикларни баҳолашга имкон беради.

Зарядли зарралар ўз йўлида учраган молекулаларни ионлаштиради. Ионизациявий ҳисоблагичларда газ билан тўлдирилган ҳажмга учиб қирган зарядли зарра газ молекулалари билан тўқнашиб, ион ва электронлардан иборат из қолдиради — занжирда ток ҳосил бўлади. Токнинг катталигидан камера ҳажмидан ўтаётган зарралар ҳақида фикр юритиш мумкин.

Сцинтилляциявий ҳисоблашларда люминесценцияланувчи сиртга тушувчи зарралар таъсирида ёруғлик чакнашлари (сцинтилляторлар) вужудга келади, моддадан фотонлар чиқади. Бундай ёруғлик чакнашларини фотоқўпайтиргич қайд қилади.

Нейтрал зарралар из қолдирмайди, лекин улар емирилиб зарядли зарралар ҳосил қилиш пайтида ёки бирор ядро билан тўқнашиш пайтида сезилади. Демак, нейтрал зарралар ҳам ўзлари ҳосил қилган зарядли зарраларнинг ионлаштириш таъсири орқали қайд қилинади.

Ядро тажрибалари импульс кучайтиргичлар, мос тушиш схемалари, вақтинча тўхтатиб туриш схемаларига уланган детекторлар ёрдамида амалга оширилади.

ЯДРО ПОРТЛАШИ — занжирли ядро реакцияси ёки *термо ядро реакциялари* натижасида жуда катта энергиянинг ниҳоятда тез ажралиб чиқиши туфайли содир бўладиган портлаш. Унга оғир ядролар (мас, ^{235}U ёки ^{239}Pu) нинг бўлиниш занжир реакцияси ёки енгил ядролар (мас, гелий ядроси) нинг синтез бўлиниш термо ядро реакцияси олиб келади. Унинг шикастлантирувчи ва вайрон қилувчи таъсири бир вақтда зарб тўлқини, ёруғлик нурланиши, син-

гувчи радиация, радиоактив заҳарланиш ва электромагнит импульс орқали содир бўлади. Зарб тўлкини йўлида учраган барча объектларга таъсир қилади. Ёруғлик нурланиши турли моддаларни эритиб, куйдириб, ёндириб юборади. Сингувчи радиация (гамманулар ва нейтрон оқими) нурланиш касаллигини келтириб чиқаради. Радиоактив заҳарланиш Я.п.да пайдо бўладиган булутдан радиоактив моддаларнинг тушиши натижасида ҳосил бўлади ва у ҳам нурланиш касаллигига олиб келади. Электромагнит импульс антенналар, симлар, кабель линиялари, алоқа воситаларига таъсир қилиб, уларни ишдан чиқаради.

Я.п. ҳавода, ер устида, ер остида, сув устида ва сув остида амалга оширилиши мумкин. Ҳавода Я. п. ядро қуролларининг қувватига қараб 100 м дан бир неча км гача баландликда бўлиб, зарб тўлкини, ёруғлик нурланиши ва сингувчи радиация орқали шикаст етказилади. Ер устида Я.п.да шамол йўналиши бўйлаб тарқалган радиоактив булутлар жойларни кучли радиоактивзаҳарлайди. Ер остида Я.п. даврида кўп миқдордаги тупроқ бир неча км юқорига отилади. Асосий шикастлантирувчи омил ерда тарқаладиган қисилган тўлқиндан иборат. Ердаги сеймик тўлқинларнинг тарқалиш тезлиги тупроқ таркибига қараб 5—10 км/сек бўлиши мумкин. Сув юзасида Я.п.нинг шикастлантирувчи омиллари: ҳаводаги зарб тўлқин ва сув юзасида вужудга келадиган тўлқинлардан иборат. Сув остида амалга оширилган Я.п.нинг шикастловчи омилли: сувда тарқалиш тезлиги ўртача 1500 м/сек бўлган зарб тўлқинидан иборат. Бу зарб тўлқинлари кемаларнинг сув ости қисмларини ва турли гидротехника иншоотларини шикастлантиради.

Я.п.нинг шикастлантирувчи омиллари бир вақтда таъсир қилсада, портлаш марказига яқин масофадаги кишиларда контузия, куйиш, сингувчи радиация ва радиоактив моддалардан шикастланиш оғирроқ бўлади.

ЯДРО РАКЕТА ДВИГАТЕЛИ — қ.
Ракета двигатели.

ЯДРО РАКЕТА ЁҚИЛҒИСИ — қ.
Ракета ёқилғиси.

ЯДРО РЕАКТОРИ — қ.*Атом реактори.*

ЯДРО РЕАКЦИЯСИ — турлича заррачалар таъсирида атом ядросининг ўзгариши. Уларнинг турлари кўп. Я.р. юз бериши учун ўзаро таъсирлашуви ядролар ёки ядро ва зарралар орасидаги масофа $Ю^{23}$ см атрофида бўлиши керак. Я.р.га мисол қилиб зарядли заррачалар турли ядроларга кўрсатган таъсирни, фотонларнинг ядроларга таъсирини, нейтронларнинг ядрога таъсирини, *термоядро реакциялари ва бошқалар* ни кўрсатиш мумкин.

ЯДРО СПЕКТРОСКОПИЯСИ — *атом ядроси* тузилиши хусусиятлари ва айланишларини ўрганадиган *ядро физикаси* соҳаси; бунда радиоактив бўлинишда ёки ядро реакцияларида ҳосил бўладиган зарраларнинг энергетик спектри, интенсивлиги, бурчак бўйича тақсимланиши ва кутбланишини ўлчаш бўйича турли ҳолатдаги ядроларнинг хоссалари (энергияси, спинлари ва бошқалар) текширилади. Ядроларнинг тузилиши ва ядровий кучлар ҳақидаги таълимот уч манбага: радиоактив емирилиш, ядро реакциялари ва юқори энергиялар физикасига асосланган. Радиоактив ядролар емирилганда ҳосил бўладиган турли хил нурланишларни ўрганиб, ядронинг тузилиши ҳақида маълумот олинади. Ядро тузилишини ўрганиш мақсадида назарий жиҳатдан ядро моделлари яратилиб, унинг ҳақиқий ядроларнинг хусусиятларига тўғри келиши ёки келмаслигини текшириш мумкин. Атом ядроси структурасини ўрганишда ядро моделларининг аҳамияти катта бўлиб, улар Я.с.нинг назарий асоси ҳисобланади. Я.с.нинг муваффақияти асосида ядронинг ички

тузилиши ҳақида модель тасаввурлар вужудга келди. Я.с.нинг экспериментал ва назарий тадқиқотлар натижалари халқ хўжалигининг ядро энергетикаси, активацион таҳлил, тиббиёт, *техника ва бошқалар* соҳаларда кенг қўлланилади.

ЯДРО ТЕХНИКАСИ — *техниканинг* ядро энергиясидан фойдаланиш билан шуғулланадиган тармоғи. Турли моддаларнинг ядровий хоссаларидан техникада фойдаланиш билан боғлиқ бўлган техника воситалари ва уларга доир ишларни ташкил этиш мажмуи. Я.т.да ядро энергиясидан бевосита ва билвосита фойдаланилади.

Бевосита фойдаланишга катта энергия олинадиган қатор элементларнинг бўлиниш (синтез) реакциялари киради. Бунда энергия атом реакторларида иссиқлик тарзида ажралади, иссиқлик эса электр ва механик энергияга айлантирилади.

Билвосита фойдаланишга ядроларнинг бўлиниш маҳсулотлари (радиоактив изотоплар ва нурланиш)ни саноатда, к.х., фан ва техникада қўллаш киради (қ. *Изотоп индикаторлар*).

Я.т.нинг асосий йўналишлари: реакторсозлик; ядро ёкилғиси ишлаб чиқариш; реакторлар учун иссиқлик ажратувчи элементлар тайёрлаш; фойдаланилган ядро ёкилғисини қайта ишлаш; изотопларнинг бўлиниши; радиоактив изотопларни ишлаб чиқариш; ходимларни зарарли нурланишдан ҳимоя қилиш усуллари ҳамда воситаларини ишлаб чиқишдан иборат. Реакторлар учун конструкция материаллар олиш технологияси (графит, оғир сув, цирконий, бериллий ва бошқалар олиш ҳам), реакторлар ва ядро қурилмаларини автоматик бошқариш ҳамда ростлашнинг пухта схемасини тузиш, ядрофизикавий ва иссиқлик жараёнларини ҳисоблаш усуллари ва назариясини яратишда Я.т.дан фойдаланилади (яна қ. *Атом электр станцияси*).

ЯДРО ФИЗИКАСИ — физиканинг *атом ядроси* тузилишини ва уларнинг хоссаларини, радиоактив емирилиш ва *ядро реакцияси* механизмни ўрганувчи бўлими. «Я.ф.» атамасига умумий маъно бериб, Я.ф.га кўпинча *элементар зарралар* физикаси ҳам киритилади. Баъзан техниканинг мустақил тармоқларига айланган тадқиқот йўналишлари, мас, тезлатиш техникаси (қ. *Тезлаткичлар*), ядро энергетикаси ҳам Я.ф. бўлимлари ҳисобланади. Умуман Я.ф. атом ядроси мавжудлиги аниқланишидан аввал пайдо бўлган. Я.ф.нинг пайдо бўлиши *радиоактивлик* кашф қилинган вақтдан ҳисобланади.

Замонавий Я.ф. тор соҳа ва йўналишларга аниқ бўлинмаган. Одатда, паст, оралик ва юқори энергиялар Я.ф. фаркланади. Паст энергиялар Я.ф.га ядро тузилиши масалалари, ядроларнинг радиоактив емирилишини ўрганиш, шунингдек, энергияси 200 МэВ гача бўлган зарралар келтириб чиқарадиган ядро реакцияларини ўрганиш киради. Энергияси 200 МэВ дан 1 ГэВ гача бўлган энергиялар оралик энергиялар деб, 1 ГэВ дан катта энергиялар юқори энергиялар деб аталади. Бундай бўлиниш шартли бўлиб, тезлатиш техникасининг ривожланиши тарихи билан боғлиқ. Ҳозирги замон Я.ф.да ядро структураси юқори энергияли зарралар ёрдамида текширилади. Элементар зарраларнинг фундаментал хоссалари эса ядроларнинг радиоактив емирилишини тадқиқ қилиш натижасида аниқланади.

Паст энергиялар Я.ф.нинг таркибий қисми секин нейтронларнинг модда билан ўзаро таъсири ва нейтронлар таъсирида борадиган ядро реакцияларини тадқиқ қилувчи нейтрон физикасидан иборат. Я.ф.нинг янги соҳаси кўп зарядли ионлар таъсирида содир бўладиган ядро реакцияларини ўрганишдир. Ядроларнинг электронлар ва *фотонлар* билан ўзаро таъсирини ўрганиш Я.ф.нинг алоҳида йўналишини ташкил қилади. Я.ф.нинг экспериментал воситалари

мажмуи турлитуман ва мураккабдир. Унинг асосини зарядланган зарралар тезлаткичлари, ядро реакторлари, ядро нурланиш детекторлари ташкил этади. Я.ф.нинг амалий аҳамияти ҳам жуда катта: ядро қуролини яратиш ва ядро энергетикасида, тиббиётда (диагностика ва даволашда) кенг қўлланади. Ўзбекистон ФА Ядро физикаси институтит Я.ф.га доир илмий текшириш ишлари олиб борилади. Ўзбекистонда Я.ф. ни тараққий эттиришда У.О. Орифов, С.А.Азимов, Р.Б.Бекжонов, Б.С.Ўлдошев, М.С.Юнўсов, П.Қ. Ҳабибуллаев ва бошқалар олимларнинг хиссаси катта.

ЯДРО ФИЗИКАСИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Ядро физикаси институти — ядро физикаси, қаттиқ жисмлар радиацион физикаси, материалшунослик, активацион таҳлил, радиокимё, илмий асбобсозлик, информация технологиялари йўналишлари бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар олиб борувчи илмий муассаса.

Акад. И.В.Курчатов, У.О. Орифов ва С.А.Азимовларнинг ташаббуси билан 1956 йил ташкил этилган. 1957 йилдан бошлаб ядро реактори, физика лаб.лари, гамманурлатгичлар, циклотрон (У—150—11), тажриба устахонаси қурила бошланди. Қуввати 2000 кВт бўлган ВВРСМ русумли ядро реактори 1959 йил сентябрда ишга туширилди. 1960—64 йилларда физика лаб.лари, гамманурлатгичлар, циклотрон ишлай бошлади, радиокимё лаб.лари мажмуи қурилиб, радиоактив изотоплар ишлаб чиқарила бошланди. 1980 йилда ядро реактори реконструкция қилиниб, қуввати 10000 кВт га етказидди. Ин-тда радиоактив изотоплар ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Радиопрепарат» ва «Тезлаткич» шўъба корхоналари, конструкторлик бюросига эга бўлган тажриба 3-ди, оғир ионлар физикаси бўлими мавжуд. Ин-тда 4 та илмий бўлим, 17 та илмий лаб., 11 та хизмат бўлимлари, аспирантура, докторантура ва диссертацияларни химоя

қилиш бўйича ихтисослаштирилган 2 та илмий кенгаш фаолият кўрсатади. Олиб борилаётган тадқиқотлар (назария ва эксперимент) куйидаги йўналишларни қамраб олган. Ядро физикаси — релятивистик ядро физикаси, юқори энергиялар физикаси, ядро спектроскопияси, ядро ва зарраларнинг моддалар билан таъсири, ядро назарияси, паст энергияларда ядровий реакциялар, нисбийлик назарияси. Радиациявий қаттиқ жисм физикаси ва материалшунослик — металллар, конструкцион материаллар ва яримкўтказгичлар, диэлектриклар, керамикалар, оптик, композицион ва юқори трали ўта ўтказгич материалларнинг радиация физикаси, кристаллар тузилиши, радиация технологияси, кристаллардаги нуқсонли ҳолатлар назарияси ва уларни математик моделлаштириш. Активацион таҳлил ва радиокимё — ядровий аналитика, таҳлил услубияти, турли объектларнинг таҳлили ва технологик жараёнларнинг назорати бўйича ядрофизикавий усулларни яратиш; материалшунослик, тоғкон саноати, қ.х., тиббиёт ва экологияда ядровий аналитиканинг амалий жиҳатлари; турли радиоизотоплар ишлаб чиқариш технологияларини яратиш. Илмий асбобсозлик — технологик параметрларни назорат қилувчи, радиоактив ва ядровий материалларни қайд этувчи асбоблар яратиш, шунингдек, сувнинг тозалигини назорат қилувчи, тозаловчи ва зарарсизлантирувчи тизимлар барпо қилиш; сув ва ҳаво ҳавзалари экосистемаларининг ҳолатини радиациявий назорат қилиш, моделлаштириш ва прогноз қилиш усулларини яратиш. Информация технологиялари — илмий бўлимлар, хизмат ва ядрофизикавий объектлар учун илмий информациятелекоммуникациялар тизимлари ва дастурларини яратиш.

Фундаментал тадқиқотлардан олинган натижалар тиббиётда, нефтни қайта ишлаш, тоғконметаллургия ктларида, қ.х., экология, фармацевтика, заргарлик, электротехника, материалшунослик йўналишлари бўйича ишлаётган респу-

блика корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида қўлланилмоқда.

Ин-т олимларининг илмий ишлари Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотиغا сазовор бўлган: юқори энергиялар физикаси соҳасида (С.А.Азимов ва бошқалар); атом ядроси физикаси соҳасида (*Р.Б.Бекжонов ва бошқалар*); амалий ядро физикаси соҳасида (*П.Қ.Ҳабибуллаев ва бошқалар*); атом ядроси ва элементар зарралар физикаси соҳасида (Б.С. *Йўлдошев ва бошқалар*); каттик жисмлар физикаси соҳасида (*М.С.Юнусов ва бошқалар*). ин-т фундаментал ва амалий фаолиятида кўпгина чет эл тадқиқот марказлари билан фаол ҳамкорлик қилмоқда. Бу марказлар жумласига Европа ядро тадқиқот маркази (Женева, Швейцария), Ферми номидаги тезлатгичлар илмий лаб. (Батавия, Иллинойс, АҚШ), ўта ўтказувчи суперколлайдери лаб. (Даллас, Техас, АҚШ), «Триумф» тезлаткич маркази (Канада), Аргон ва Сандия илмий лаб. (АҚШ), Ядро тадқиқотлари бирлашган институти (Дубна, Россия) ва АҚШ, Германия, Россия, Франция, Швеция, Италия, Бельгия, Япония, Польша, Чехия, Корея ва бошқалар мамлакатларининг тадқиқот марказлари ва унлари киради. Ядро хавфсизлигини таъминлаш масалалари бўйича *Атом энергияси бўйича халқаро агентлик билан* фаол ҳамкорлик қилинмоқда. ин-т фаолияти У.О.Орифов, С.А.Азимов, С.В. *Стародубцев*, У.Ф. *Фуломов*, П.Қ. *Ҳабибуллаев*, Р.Б.Бекжонов,

М.С.Юнусов, Б.С.Йўлдошев ва бошқалар олимлар номи билан боғлиқ.

ЯДРО ФОТОЭФФЕКТИ — қ. *Фотоядро реакциялар*.

ЯДРО ЭЛЕКТРОНИКАСИ — *ядро физикасида* қўлланиладиган электроника усуллари мажмуи; ядрога доир тажрибаларда ахборотларни олиш, ўзгартириш ва қайта ишлашда қўлланилади.

Я.э. асбобларининг вазифаси ядро

зарралари детекторидан келаётган сигналларни кучайтириш, уларни амплитудаси, пайдо бўлиш вақтлари, шакли бўйича саралаш, сигналлар амплитудалари ёки улар ўртасидаги ораликларни рақамли кодга айлантириш, импульс оқимларининг параметрларини аниқлаш, сигналларни математик ишлаб чиқиш ва бошқалардан иборат.

Я.э.нинг барча қурилмалари, блоклари ва узеллари аналогли ёки рақамли бўлиши мумкин. Улар схема ва элементлари, санаш усуллари, анализ ва синтез қилиш усуллари билан бир-биридан фарқ қилади. Ҳозир, асосан, рақамли қурилмалардан фойдаланилади.

Я.э. қурилмаларининг асосий элементлари турли даражадаги кенг полосали импульс кучайтиргичлар, ҳар хил амплитуда, кенглик ва шаклдаги бошланғич импульсларни стандарт параметрдаги чиқиш импульсларига айлантирувчи ўзгартиргичлар; импульсларни амплитуда бўйича танлаб, натижавий стандарт сигналлар кўринишида узатувчи амплитуда дискриминаторлари; импульсларнинг мос тушиш ва мос тушмаслик схемалари; ядро нурларининг вақт бирлигидаги сонини ўлчайдиган интенсивметрлар; импульс амплитудалари ва улар ўртасидаги вақт ораликларини рақамли кодларга ўзгартиргичлардан иборат.

Я.э. усуллари ядро физикаси ва элементар зарядлар физикасидан ташқари, ионлаштирадиган нурланишлар билан иш қўриладиган ҳамма ҳолларда (кимё, тиббиёт, космик тадқиқотлар ва ҳ.к.да) қўлланади.

ЯДРО ЭНЕРГЕТИКАСИ — *энергетиканинг атом энергияси* (ядро энергияси) дан электр ва иссиқлик энергияси олиш мақсадида фойдаланиш бўлими ҳамда фан ва техниканинг ядро энергиясини электр ва иссиқлик энергиясига айлантириш усуллари ва воситаларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалда татбиқ қилиш масалалари билан шуғулланувчи соҳаси. Я.э.нинг

техник асосини *атом электр станцияси* (АЭС) ташкил қилади. Энергия манбаи эса *атом реактори* (ядро реактори) ҳисобланади. Парчаланиш ядро реакциялари (қ. *Ядро реакцияси*) да уран ва плутоний ядроларининг бўлиниши натижасида иссиқлик энергияси ажралади, кейин бу энергия худди оддий иссиқлик электр ст-яларидагидек электр энергиясига айлантирилади. Органик ёкилғи (кўмир, газ, нефть, торф) захиралари камайиб қолган тақдирда инсониятни энергия билан таъминлашда *ядро ёқилғисидан* фойдаланиш ҳозирча энг ишончли йўл ҳисобланади. Шунинг учун кўпчилик ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия, Франция, Канада, Япония, Германия, Швеция, Россия, Ҳиндистон, Покистон ва бошқалар)да иссиқдик ва гидроэнергетика манбаларидан бошқа энергия манбаларидан, шу жумладан, биринчи навбатда, ядро энергиясидан фойдаланишнинг юқори самарали усулларини ўзлаштиришга доир ишлар жадал равишда олиб борилмоқда. Ўзбекистонда Я. э.га доир илмий текшириш ишлари Ўзбекистон ФА *Ядро физикаси институтини* олиб борилади.

Я.э.га доир энг ташвишли муаммо — бу АЭС ларни ишлатиш жараёнида хавфсизликни таъминлаш ҳамда ажраладиган суюқ ва қаттиқ радиоактив чиқиндиларни зарарсизлантириш муаммоси. АЭС ларда бундай чиқиндилардан ташқари радиоактив изотопларнинг учувчи бирикмалари ажралади, радиоактив аэрозоллар ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Радиоактив газлар ва аэрозолларнинг маълум қисми яхшилаб махсус ишлов берилганидан сўнг атмосферага чиқариб юборилади, суюқ ва қаттиқ радиоактив чиқиндилар эса махсус омборлар («кабристонлар») га тўпланади. Бироқ, Я.э. ни таракқий эттиришнинг энг асосий муаммоси кўп миқдордаги зарарли чиқиндиларни кўмиб ташлашнинг тежамли ва ишончли усулларини ишлаб чиқишдан иборат. Бу борада кўпчилик ривожланган мамлакатларда 20-асрнинг 70-й.ларидан бери ил-

мий текшириш ва тажрибасаноат ишлари олиб борилди ҳамда баъзи усуллари ишлаб чиқилди ва амадда жорий қилинди (мас, чиқиндиларни ерга чуқур кўмиб, қалин бетон тўсиқ — саркофаг билан ўраш, контейнерларда океан тубига ташлаш ва б). Лекин ҳозирча энг ишончли, хавфсиз ва тежамли усуллари ишлаб чиқилганича йўқ.

ЯДРО ЭНЕРГИЯСИ — қ. *Атом энергияси*.

ЯДРО ҚУРОЛИ — шикастлаш воқитаси ядро зарядидан иборат бўлган қурол. Ядро реакцияси натижасида вужудга келадиган портлаш (атом ядросининг заррачаларга бўлиниши), заррачалар синтези ёки иккала жараённинг бир вақтда содир бўлиши вақтида ажралиб чиқадиган ички энергиядан фойдаланишга асосланган ядро бомбаси, уни нишонга етказиш воситаси (ракета, торпеда, самолёт, артиллерия тўпи) ва бомбанинг нишонга аниқ бориб тушишини таъминлайдиган бошқариш қурилмаларидан иборат. Я.к. ядро энергиясининг олиниш усулига қараб, ядро ва термойдро (водород) қуролларига бўлинади. Ядро ўқдориларига авиация бомбалари, артиллерия снарядлари, ракеталарнинг жанговор қисмлари, денгиз торпедалари, сув ости бомбалари ва миналари (атом фугаслари) киради. Я.к. зарб тўлкини, ёруғлик нурланиши, сингувчи радиация ва радиоактив захарлаш ва бошқалар турли шикастлантирувчи таъсирларга эга. Ядро снарядларининг қуввати тротил эквиваленти билан тонна, килотонна (1 кт — 1000 т) ёки мегатонна (1 мг — 1 млн. т) ларда ўлчанади. Я.к. қувватига қараб, кичик қувватли (15 кт гача); ўртача қувватли (15—100 кт), катта қувватли (100—500 кт), жуда катта қувватли (500 кт дан юқори) қуролларга бўлинади. Я.к. ҳавода, ер (сув) устида, ер (сув) остида портлаши мумкин (яна қ. *Ядро портлаши*). Я.к. тактик ва стратегик жиҳатдан фаркланади. Так-

тик қурулларга турли масофага учувчи бошқариладиган ва бошқарилмайдиган реактив снарядлар (ракеталар), самолётлар, сув ости кемалари, шунингдек, ядро заряди ташувчи йирик калибрли стволли артиллерия киради. Тактик ва стратегик қуруллар ўртасида кескин чегара йўқ, баъзи шароитларда тактик мақсадлар учун мўлжаллаган ядро зарядлари стратегик жаҳатдан ҳам қўлланилиши мумкин. Йирик стратегик нишонларни шикастлантириш учун мўлжалланган ядронинг жанговар қисмлари 1—5 млн. т (хагто 40—50 млн. т гача) тротил эквивалентига эга бўлиши мумкин.

Стратегик ядро қурулларини элтувчилар узоққа учувчи ракеталар, китъалараро *баллистик ракеталар*, самолётснарядлар ва стратегик бомбардимончи самолётлардир. Қудратли ядро зарядларини нишонга элтишда Ернинг сунъий йўлдошларидан фойдаланиш режаси ҳам бор.

Я.к. 20-асрда ядро физикасининг тараққий этиши муносабати билан 40-й. лар бошида пайдо бўлди. Биринчи портлаш 1945 йил 16 июлда Аламогодро полигонида (АҚШ) амалга оширилди. 1945 йил август ойида эса ҳар бирининг қуввати 20 кт бўлган 2 атом бомбаси Япониянинг Хиросима (6 август) ва Нагасаки (9 август) шаҳрларига ташланди. Собиқ СССР да термоядро бомбаси биринчи марта 1953 йил 12 авг.да синаб кўрилди. Я.к.га эга бўлган давлатлар АҚШ, Россия, Буюк Британия, Франция, Хитой (расмий маълумотларга кўра) (2005).

ЯДРО ҚУРОЛИ СИНОВЛАРИНИ ТАҚИҚЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ШАРТНОМА — кўп томонлама халқаро шартнома. 1963 йил 5 авг.да АҚШ, Буюк Британия ва СССР томонидан Москвада имзоланган. 117 давлат шартномага қўшилган (1990). Мазкур шартнома ҳавода, ундан ташқарида (шу жумладан, космик фазода), сув остида (шу жумладан, ҳудудий сувлар ва очик денгизда) ҳар қандай ядро портлатишларини ман

этади, шунингдек, агар бундай портлатиш уни амалга ошираётган давлатнинг ўз ваколати ва назорати остидаги ҳудудий чегаралардан ташқарида радиоактив ёғинга сабаб бўлса, ҳар қандай бошқа муҳитда ҳам ядро портлатишини тақиқ этади.

ЯДРО ҚУРОЛИНИ ТАРҚАТМАСЛИК ТЎҒРИСИДАГИ ШАРТНОМА — халқаро шартнома.

1968 йил 1 июлда АҚШ, Буюк Британия, СССР ва бошқалар давлатлар томонидан имзоланган. Ядро қуролига эга давлатларга ядро қуролини ва унинг устидан назорат қилишни ҳеч кимга бермаслик, ядро қуролига эга бўлмаган бирон бир давлатга уни ишлаб чиқариш ёки уни қўлга киритишда ёрдам бермаслик мажбуриятини юклайди. Ядросиз давлатлар ядро қуролини қабул қилмасликлари, шунингдек, унинг устидан назорат ўрнатмасликлари, ядро қуролини ишлаб чиқармаслик ва бирон бошқача йўл билан қўлга киритмаслик ва шу мақсадда ҳеч кимдан ёрдам олмаслик, шунингдек, ўзларининг барча ядровий фаолияти устидан назорат ўрнатишни назарда тутувчи кафолатлар тўғрисида МАГАТЭ билан битим тузишга мажбурдирлар. Шартнома ҳеч бир давлатнинг тинч мақсадларда ядро қуроли устида тадқиқотлар олиб бориши, уни ишлаб чиқариш ва фойдаланишига тўсқинлик қилмайди.

1995 йил 11 апр.да ядро қуролига эга 5 давлат БМТ Хавфсизлик Кенгашининг 984резолюциясига мувофиқ, ядро қуролини шартномага имзо чеккан давлатларга қарши қўлламаслик мажбуриятини олди ва 1995 йил 11 майда шартнома 178 мамлакат томонидан чекланмаган муддатга узайтирилди.

ЯДРОВИЙ ГЕОЛОГИЯ — қ. *Радиогеология*.

ЯДРОНИНГ БЎЛИНИШИ — ўз-ўзидан (спонтан) ёки бомбардимон

килувчи зарралар таъсирида атом ядросининг деярли тенг икки бўлакка парчаланиши. Атом ядроларида нуклонлар ядро кучлари туфайли боғланган. Ядроларнинг боғланиш энергияси турли ядролар учун турлича. Солиштирма (битта нуклонга тўғри келадиган) боғланиш энергияси атом ядроларининг барқарорлигини ифодалайди: солиштирма боғланиш энергияси қанча катта бўлса, ядро ҳам шунчалик барқарор бўлади.

Кимёвий элементлар даврий системасида охириги ўринларни эгаллаган атомлар ядроларининг солиштирма боғланиш энергияси жадвалнинг ўртасида жойлашган атомлар ядроларининг солиштирма боғланиш энергиясидан тахм. 1 МэВ кам (к. Менделеев даврий системаси). Шунинг учун оғир ядроларнинг жадвалнинг ўрта қисми элементлари ядроларига бўлиниши (энергетик жиҳатдан қулай) бўлади. Система бўлингандан сўнг ички энергияси минимал ҳолатга ўтади. Чунки ядронинг боғланиш энергияси қанча катта бўлса, ядронинг ҳосил бўлишида шунча катта энергия ажралиб чиқиши ва демак, янгидан ҳосил бўлган системанинг ички энергияси шунчалик кам бўлиши керак. Ядронинг ўз-ўзидан (спонтан) бўлиниши ${}_{92}^{238}\text{U}$ уран ядросида рус олимлари Г.Н.Флёрва ва К.А.Петржак томонидан кашф этилган (1940). Ташки таъсир натижасида ядроларнинг бўлинишини немис олимлари О. Ган, Ф. Штрассман ҳамда Э. Ферми ва Ж. Кюри (1938—39) кашф этган. Ядроларга, одагда, протон, нейтрон, дейтрон кабилар билан таъсир этилади. Нейтронлар билан таъсир этиш, айниқса, самаралироқ бўлади. Спонтан бўлинишида ҳам, ташки таъсир натижасида бўлинишида ҳам ядро элементлар даврий системаси ўрталаридаги ядроларга парчаланadi. Парчаланиш махсулотлари турлитуман бўлиб, уларнинг массалари кўпинча 2:3 нисбат каби бўлади.

хуқуқда ядро қуролини қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, жойлаштириш ман қилинган демилитаризация зонаси. Я.з. қуроляроғларни чеклаш, ядровий низо чиқиши хавфини камайтириш, мазкур зонага қирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлашга хизмат қилиб, *Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномани* ҳаётга татбиқ қилиш омили ҳисобланади. Я.з. да ядро қуролини синаш, ишлаб чиқариш ва жойлаштириш, унинг худудида ва унга қарши ядро қуролини қўллаш тақиқланади. Ҳоз. пайтда Антарктидада, Лотин Америкаси, Тинч океаннинг жан. қисми ва Африкада Я.з.лар мавжуд.

Шунингдек, Шим. Европа, Марказий ва Жанубий Осиё, Яқин Шарқда Я.з.лар барпо этиш ғоялари бор. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёни Я.з. деб эълон қилиш ташаббусини илгарти сурди. И.Каримовнинг ЕХХТнинг Лиссабон учрашувида сўзлаган нутқида (1996 йил дек.) бу фикр яна бир бор ўртага ташланди. 1997 йил 14—16 сентябрда Тошкентда «Марказий Осиё — ядро қуролидан холи зона» мавзуда халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатдан ва 16 халқаро ташкилотдан вакиллар иштирок этди. И.Каримовнинг ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги фикрларини анжуман қатнашчилари кониқиш билан кутиб олдилар. Марказий Осиёда Я.з. барпо этиш ҳақидаги Ўзбекистон ташаббуси БМТ ва жаҳон жамоатчилиги томонидан тўла қўллабқувватланмоқда. Бу таклиф БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида муҳокама этилиб, махсус резолюция қабул қилинган. Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд барпо этиш фақат минтақадагина эмас, балки жаҳонда ҳам тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Сайфиддин Жўраев.

кариотлар хужайра ядроси ичидаги тигиз танача. Рибосомолар ҳосил қилувчи рибонуклеопротеидлар (РНК)дан иборат. Одатда, ядрода битта, баъзан бир неча Я. (мас, балиқларнинг ўсаётган тухумхужайралари ядроларида) бўлади. Я. хромосомаларнинг рибосом р-НК кодлайдиган генлари жойлашган локусида шаклланади. Я. ядроча ичи хроматини, р-НК фибриллари ва гранулалар зоналаридан иборат. Гранулалар зонаси рибосомаларнинг кагта ва кичик субрибликларини ҳосил қиладиган рРНК молекулазарига эга. Прерибосомал (рибосомалар ҳосил қилувчи) фанулалар Я.дан ажралиб, цитоплазмага чиқади; цитоплазмада улардан рибосомалар шаклланади. Я.нинг фибриллалар зонасига ёруғлик микроскопда аморф қисм, грануляр зонага — нуклеолонема (тўрсимон гетероген қисм) сифатида қаралади. митозда кўпинча Я. емирилиб, митоз тамом бўлиши билан яна шаклланади.

ЯЗД — Эроннинг марказий қисмидаги шаҳар. Язд остонининг маъмурий маркази. Аҳолиси 327 минг киши (1997). Транспорт йўллари чорраҳаси. Тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Қадимдан гилам ва шойи тўкилади. Хунармандчиликда турли буюмлар тайёрланади. Шаҳар яқинидан полиметалл рудалар казиб олинади.

Я. Сосонийлар даври (3—4-асрлар)да қалъа сифатида вужудга келган. 14-аср бошларида Музаффарийлар давлати пойтахти. Ўрта асрларда карвон йўлидаги муҳим савдо шаҳри бўлган. Ўша даврда шаҳар ўзининг шойи, кимхоб, бахмал газламалари ҳамда миниатюра мактаби ва бадий керамика буюмлари билан машҳур эди. 16-асрда Сафавийлар давлати таркибига кирди. Я.да тарихчи Шарафуддин Али Яздий (15-аср), шоир Муҳаммад Фаррох Яздий (1889—1939) яшаб ижод этганлар. Меъморий ёдгорликлардан Имом мақбараси (1037), қалъа (1137) ва Амир Чакмоқ масжиди (1299—1300) сақланган.

ЯЗД МИНИАТЮРА МАКТАБИ — 15-асрда Язд шаҳрида шаклланган *миниатюра* услуби. Бу мактаб вакиллари асарларида тасвирлар содда, лекин нафис ва тиниқ ифодаланган, ранглар колорити (айниқса, кишиларнинг «Баҳром овда» (Хусрав Дехлавийнинг «Хамса» асарига ишланган миниатюра; 1495—96 йлар) кийимларида) кескинлиги билан диққатга сазовор. Услуб жиҳатидан *Шероз миниатюра мактаб*л яқин. «Шерият антологияси» ва 1446—47 йилларда кўчирилган Низомийнинг «Хамса» (Истанбулдаги Тўпкопу саройида), 1445 йилда кўчирилган Фирдавсийнинг «Шохнома» (Россия миллий кутубхонасида), Хусрав Дехлавийнинг «Хамса» (Озарбайжон ФА Қўлёзмалар ин-тида) каби қўлёзмалар шу мактаб вакиллари томонидан яратилган мўъжаз расмлар билан зийнатланган.

ЯЗДИГАРД III (? 651 ёхуд 652 йил боши) — *сосонийлар* сулоласининг сўнгги шоҳи (632 йилдан). *Хусрав III* нинг набираси. Ички ижтимоий таназзул, бетўхтов урушлар оқибатида мамлакатни хонавайрон бўлиши Сосонийлар давлатини ҳолдан тойдирган. Шу туфайли сосонийлар Я. III ҳукмронлиги даврида араблар истилосига етарли қаршилиқ қила олишмаган. Қодисия жангида (637 йил) араблар ғалаба қилиб Ктесифонни эгаллаганида Эрон ҳудуди ҳали ҳам Я. III қўлида эди. Бироқ Нахованд жангидаги (642) маглубиятдан сўнг у шим. шарқий вилоятлар томон чекинган. Марв атрофида ўлдирилган. Зардуштийлар йил ҳисоби Я. III подшолик қила бошлаган даврдан бошланган.

ЯЗИГЛАР — сармат қабилаларидан бири. Маркази Шим. Азов бўйи соҳиллари бўлган кўчманчиларнинг йирик харбий-сиёсий иттифоқини барпо этганлар. Я. Волга бўйи ва Уралодди минтақаларида яшаб, мил. ав. 2-асрдан Ғарбга янги яйловлар излаб силжиган-

лар. Я. хўжалиги асосини кўчманчи чорвадорлик ташкил қилган. *Страбоннинг* ёзишича, Я. дастлаб Азов денгизи бўйларида, сўнгра Днепрнинг ғарбидаги худудда яшашган. Я. *роксоланлар билан* бирга Рим империясига қарши курашган сармат қабилалари орасида энг фаоллари бўлишган. Бу қабилалар Дунай бўйи вилоятларига ҳам хужумлар қилганлар. Мил. ав. 69 йил кишида улар Мёзияга бостириб кириб у ердаги Римнинг 2 когортасини тормор келтирганлар. Келаси йили яна чопқун келишган, лекин бу сафар енгилганлар. Мил. 1-аср ўрталарида Я. Дунай ва Тиса дарёлари оралигида яшашган. Я.нинг бир қисми Рим империяси чегараларига яқин ерда ўтроклашган ва мил. 2-асрда Паннонияга келиб жойлашган. Я. қолдиқлари илк ўрта асрларда Марказий Европанинг бошқа халқларига аралашиб кетишган.

ЯЗГУЛОМ — Тожикистон Республикаси Тоғли Бадахшон мухтор вилоятидаги дарё. *Панж* дарёсининг ўнг ирмоғи. Язгулом тизмасининг шим. ён бағрида жойлашган Язгулом ва Ванж тоғлари орасида тор ўзанда оқиб ўтиб Панж дарёсига қуйилади. Уз. 80 км, ҳавзасининг майд. 1970 км². Юқори қисмида Ракзоу, ундан пастрокда (Обиракеру ирмоғининг қуйилиш жойига қадар) Мозордара деб аталади. Я. муз ва қор сувларидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи (Мотрави кишлоғи ёнида) 37 м³/сек. Энг кўп суви (60,7%) ёзда оқиб ўтади, энг ками (7,7%) кишга тўғри келади. Тез оққанлиги туфайли кишда музламайди. Фақат, қиргоқлари қисман музлаб, шовуш (муз парчалари) оқиши мумкин. Я. га умумий уз. 190 км гача бўлган 80 га яқин ирмоқ қуйилади.

ЯЗГУЛОМ МУЗЛИГИ (Мозордара музлиги) — Ғарбий Помирдаги (Тожикистон) водий музлиги. Язгулом тизмасининг шим. ён бағрида, Язгулом (Мозордара) дарёси бошланган жойда. Уз. 19,5 км, майд. 25,5 км². Музлик тилининг уз.

12,5 км, эни 600—1000 м. Муздикнинг пастки чегараси 3600 м баландликкача тушган. Музлик секин (суткасига бир неча см) ҳаракатланади.

ЯЗГУЛОМ ТИЗМАСИ — Ғарбий Помир (Тожикистон) даги тоғ тизмаси (Тожикистон). Язгулом ва Бартанг дарёлари оралиғида. Жанубий ғарбдан шим. шарққа 170 км га чўзилган. Ўртача бал. 4500—6000 м, энг баланд жойи 6974 м. Тизмада Вудар, Лапизар, Арнаҳ, Убаги ва бошқалар чўккилар бор. Бир қанча доvonлар (Одуди, Рошт—Жиркутан, Биджиров) мавжуд. Сувайирғич қисми қояли, абадий қор ва музликлар билан қопланган. Помирдаги Федченко, ГруммГржимайло, Язгулом каби энг йирик музликлар Я.т.нинг баланд қисмидан бошланади. Тизманинг ён бағирлари тик, қояли, Язгулом дарёсининг чап ирмоқлари, Бартанг дарёсининг ўнг ирмоқлари билан чуқур кесилган. Я.т. нинг Язгулом ва Бартанг дарёлари ўзанларидан сувайирғич қисмигача бал. 3000—4000 м. Палеозой ва мезозой даврларининг кварцит, гилли сланец, кумтош, гранит, гранодиорит, гил ва бошқалар тоғ жинсларидан ташкил топган. Я.т.да 100 дан ортиқ музлик бўлиб, уларнинг умумий майд. 670 км² дан зиёд. Тизмада сийрак ўтли баландтоғ, чала чўл, дашт ўсимликлари тарқалган. Ён бағирларида арча, дарё қайирларида тол, терак, қайин дарахтлари ўсади. Я.т.нинг баланд қисмлари субальп, альп ўтлоқлари, доимий қор ва музликлар минтақасидан иборат. Дарё водийларидан қуйи қисмларида туззор, ўрикзор, ёнғоқзор, тоқзорлар бор.

ЯЙДОҚЧИЛАР - пардақанотлилар туркумига мансуб текинхўр хашаротлар оиласи. 60 мингдан ортиқ тури маълум (қ. *Ихнеумонидлар*).

ЯЙЛА (туркча — ёзги яйлов) — Қрим тоғлари таркибидаги қатор ясси платосимон тепалар. Бал. 1545 м гача

(РоманКош тоғи). Айрим Я.лар махсус ном билан аталади: Бабуган Я., Ай-Петри Я.си, Ялта Я.си; шаркий қисмида бал. 700 м гача бўлган Чатирдоғ, Қораби, Демержи Я. лари ва бошқалар Баъзан, Қримдаги барча ёзги тоғ яйловларини Я. деб атайдилар. Юқори юра даврининг оҳақтошларидан ташкил топган. Я.нинг ясси ўрмонсиз тошли юзаларида кўплаб карст воронкалари учрайди. Я.ларда Қрим я.о.нинг бошқа қисмларига нисбатан т-ра пастроқ, ўргача йиллик т-ра 4—6°. Июлнинг ўргача т-раси 15°, янв. ники —4°. Йилига 600—1000 мм ёғин тушади. Ён бағирларида, айниқса, шим.да тоғўрмон ландшафтлари мавжуд. Я.лар яйлов сифатида ва туризм мақсадларида фойдаланилади.

ЯЙЛОВ — чорва моллари эркин (хайдаб) бокиладиган ўтзор. Табиий ва экма ўтзорлар мавжуд. Табиий Я.да, асосан, кўп йиллик ўтлар ва чала буталар ўсади, маданий Я.га эса бир ва кўп йиллик дуккакли, бошоқли ўтлар уруғи аралаштириб экилади (қ. *Маданий яйлов, Табиий яйлов*).

Я. чорва моллари учун энг арзон ва кимматли кўк озуқа манбаи. Моллар Я.да боқилганда боғлаб (оғилда) парвариш қилинганига қараганда маҳсулдорлиги 25—40% ортади, маҳсулотининг сифати яхшиланади.

Географик зоналик ва *вертикал зоналик* қонуниятларига қўра, шим.дан жанубга томон ва текисликдан тоғларга кўтарилган сари ўт қоплами тури ва табиийиқлим шароитлари ҳам ўзгариб боради. Шу сабабли Я.лар қуйидагича тавсифланади: тундра; ўрмон; ўрмондашт; дашт; чала чўл; чўл; тоғ зоналари (субальп — денгиз сатҳидан 1800—2800 м баландликда ва альп — денгиз сатҳидан 2800—3400 м баландликда) Я.лари.

Ўзбекистонда қорамол, кўйёчки подалари, от уюрлари адир ва тоғли зоналарда мавсумий — эрта баҳордан кеч кузга қадар, туя, қорақўл кўйлари чўл зоналарида йил бўйи Я.ларда бокилади.

Маданий Я.лар яратишда Қорақум, Қизилқум чўлларида қора саксовул, изен, қандим, кўнғирбош, чоғон, камфоросма каби чўляйлов экинлари экилади. Табиий Я.лар ҳосилдорлигини ошириш учун улардан тўғри фойдаланиш ва Я.лар ҳолатини яхшилаш чоралари кўрилади. Бунинг учун ҳар йили моллар бокиладиган Я.лар алмаштирилади; ўт ҳам навбат билан ўрилади; ўтзорлар ўғитланади; зарарли ва заҳарли ўтларга қарши курашилади.

Ўзбекистонда жами пичанзорлар майд. 112 минг га, Я.лар майд. 22,15 млн.га бўлиб, унинг асосий қисми чўл ва тоғли ҳудудларда жойлашган, шундан 19,4 млн.га Я. сув билан таъминланган (2001).

«ЯЙЛОВ ЙЎЛИ», «Олтин йўли» — Хитойдан Монголия, Олтой ва Қозоғистон яйловлари орқали ўтиб Жанубий Осиё ва Шаркий Европа мамлакатларига борадиган қадимий савдо йўлининг номи. Кейинги пайтларда ушбу йўл ҳам *Буюк ипак йўли* деб аталмоқда. Йўлнинг «олтин йўли» деб аталиши унинг қадим замондаги Олтин тоғ, яъни Олтой тоғ этакларида жойлашган яйловлардан ўтганлиги билан боғлиқдир. Хун империяси, Турк хоқонлиги, Уйғур хоқонлиги ва Мўғул империяси даврида сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан ушбу йўлнинг мавқеи баланд бўлган. Қадим замондан Хитойга сотиладиган отлар ва бошқалар ҳайвонларни хайдаб боришда ушбу йўлдан фойдаланилган.

Хитой, Ўзбекистон, Эрон, Туркия каби мамлакатларнинг шим.да бепоён далалар ва яйловлар жойлашган. Археологик маълумотлар, қоя тошларга солинган суратлар ва ёзма манбалар ҳам ушбу далаларда бундан бир неча минг йиллар муқаддам чорвачилик билан шуғулланадиган халқлар яшаганлигини тўла тасдиқлайди. Мўғулистон, Олтой, Шим. Қозоғистон каби жойларда очилган қабрлар ичидан топилган ипак мато бўлақлари, мис ва жездан ясалган кўзгу,

темир асбоблар ушбу минтакаларнинг Хитой ва ғарб мамлакатлар билан алоқада бўлганлигидан далолат беради.

Хитой адабиётида ушбу йўл «Цаоюан лу» («Яйлов йўли»), «Цаоюан си-чоу чжилу» («Яйловлараро ўтган ипак йўли») деб аталади. Олимларнинг фикрича, милoddан олдинги бир неча аср давомида Европа мамлакатларида пайдо бўлиб қолган Хитойнинг ипак матолари маълум миқдорда «Я.й.» орқали борган.

«Я.й.»да ҳаракат қилган халқлар чорва билан бирга хунарамандчилик, жундан мато, гилам тўқиш, аравалир яшаш, темирчилик ва металлдан қуролярoк, турли буюмлар ишлаб чиқариш билан шуғулланган. Ўз маҳсулотларини ўтроқ халқлар ишлаб чиқарган маҳсулотларга алмашган.

Шу боис мазкур йўлни ҳам «ипак йўли» деб атаса хато бўлмайди. Аммо яйловлараро ўтган йўлни Буюк ипак йўлининг асосий магистрал йўналиши деб айтиш қийин. Бинобарин, қадимий Хитой манбаларида Ғарб билан Шарқни боғлаб турган асосий савдо йўли қадимий Хитойдан, яъни Хуанхэ дарёсининг ўрта ва қуйи қирғoқларидаги шаҳарлардан Хэси йўлаги, Такламакон чўли атрофидаги шаҳарлар, Помир, ҳоз. Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Эрон, Туркия орқали Европага борадиган йўллардан иборатлиги баён этилган.

Абдулаҳад Хўжаев.

ЯЙПАН — Фарғона вилояти *Ўзбекистон туманидат* шаҳар (1975 йилдан), туман маркази. Қўқондан 25 км жан.ғарбда. Аҳолиси 21 минг киши (2005). Я.да пахта тозалаш 3-ди, тикувчилик ф-каси, қурилиш трести, кичик, хусусий корхона ва фирмалар, МТП, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, 4 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, туман марказий кутубхонаси, клуб, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, стадион бор. Марказий касалхона, стоматология поликлиникаси аҳолига хизмат кўрсатади. Я.дан

Фарғона, Қўқон ва бошқалар шаҳарларга автобус қатнови йўлга қўйилган.

ЯКАН — якандошлар оиласига мансуб кўп йиллик, баъзан бир йиллик ўт ўсимликлар туркуми. 250 тури маълум. Асосан, мўътaдил ва совук минтакаларда, тропик ва субтропик зонанинг баланд тоғликларида тарқалган. Ўзбекистонда Я.нинг чўлбақа Я.и ёки қизғиш Я., дурагай Я., эгилган Я., йирик чангдонли Я., бўғимли ёки ялтироқ Я. ва жерар Я.и ёки қизил Я. каби 16 тури мавжуд. Бўйи 10—90 см гача, барглари қинли, гуллари қўнғирoқ ёки сарғишяшил, икки жинсли соябонсимон тўпгулларга йиғилган. Май — авг. ойларида гуллаб, сентябр — октябр да уруғлайди. Меваси уч уруғли кўсакча. Ўзбекистоннинг барча туманларидаги зах, серсоя ерларда ҳамда бегона ўт сифатида шoлизорларда ўсади. Кўпгина турлари чорва моллари учун яхши озука.

ЯКАНДОШЛАР (.ипеасеae) бир уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Бир йиллик ёки кўп йиллик ўтлардан, баъзан буталардан иборат. Барглари қинли ва чизиксимон ёки цилиндрсимон япроқли; баъзи барглари редукцияланиб, қинга айланган. Гуллари майда, кўримсиз, тўғри, икки жинсли, каллаксимон, рўваксимон ёки соябонсимон тўпгулларга йиғилган, шамол ёрдамида чангланади. Меваси кўп ёки 3 уруғли кўсакча. Я.га 8 туркум, 300 га яқин тур қиради. Я. мўътaдил ва совук минтакаларда, тропикларнинг баланд тоғларида кўпинча зах, ботқoқ жойларда ўсади.

ЯКАНТОВУҚ, ўрмон лойхўраги) — ржанкасимонлар (лойхўрақлар) оиласига мансуб куш. Гавдасининг уз. 35 см га яқин. Ранги уни ўрмон тўшалмаси устида кўзга ташланмаслигига имкон беради. Евросиёнинг ўрта минтақаларидаги аралаш ва кенг баргли ботқoқлашган ўрмонларда яшайди. Эркаги баҳор кунлари эрталаб ва кечкурунлари сайрайди. Кўзи боши-

нинг кейинги қисмига ва тепага бир-мунча сурилган; — тумшуғи узун ва бақувват бўлиб, ўрмон тўшалмаси остидан озик қидиришга мослашган. Турли умуртқасизлар билан озикланади. Спорт мақсадида овланади. Ўзбекистонда қушлар учиб ўтиш даврида учрайди.

«ЯККА АҲМАД» — ўзбек халқ достонларидан бири. Энг мукамал варианты *Эргаш Жуманбулбул ўғлидан* ёзиб олинган ва нашр этилган. Достонда Дўрмон элининг ҳокимлари акаука Қорахон ва Сарихонларнинг фарзандлари Аҳмадбек ва Окбилақларнинг ёшлигида унаштирилиши, акауканинг ўзаро келишмовчилиги туфайли Сарихоннинг Эронга кўчиши, Аҳмаднинг Окбилақни излаб йўлга чиқиши, Ократотда қирқ зангини ўлдириб, Эрназарни озод қилиши, Хончорбоғда Бобойёр кўлига асир тушиши, уни излаб отаси, онаси ва синглиси Қалдирғочнинг йўлга чиқиши, йўлда уларга Эрназарнинг қўшилиши, душман юртдан Сарихон ва Окбилақларнинг Аҳмадни излаб йўлга тушишлари ва уларнинг барининг Хончорбоғда учрашувлари, айёрларни енгиб, Аҳмадбекни озод қилишлари каби саргузашт воқеалар тасвирланган. Бадиий жиҳатдан мукамал саналган бу асар ўзбек дostonчилиги таракқиётида алоҳида бир босқични ташкил этади. Олимлар уни 16-асрда яратилганлигини тахмин қиладилар.

Ад.: Булбул тароналари [5ж.], 1ж., Т., 1971.

ЯККА ПОРСОН — мил. 8-асрга оид қадимий ёдгорлик. Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани шарқида (Бургут қалъа чўлларида) жойлашган. Хом ғиштдан қурилган мустаҳкам истехком. Я.п.ни 1959 йил *Хоразм археологияэтнография экспедицияси* ўрганган. Топилмалар орасида тери ва ёғочга битилган қадимий хоразмий ёзув характерлидир.

ЯККАБОШЧИЛИК — бошқарув принципи; биронбир орган, муассаса,

корхона раҳбарига ўз функцияларини бажариши учун зарур бўлган кенг ваколатлар берилишини, шунингдек, натижалари учун унга шахсий жавобгарлик юкланишини англатади. Давлат органлари, муассасалар ва корхоналар ишидаги Я. муайян орган фаолиятининг муҳим масалалари муҳокама қилинаётганда *коллективлик билан* кенг микёсда уйғунлаштириб амалга оширилади.

ЯККАБОҒ — Қашқадарё вилояти *Яккабоғ туманидаги* шаҳар (1978 йилдан), туман маркази. Вилоят маркази (Қарши) дан 95 км шарқда. Т.й. станцияси. Аҳолиси 22,3 минг киши (2003). Пахта тозалаш, ғишт здлари, МТП, тўқимачилик корхонаси, қурилиш ташкилотлари, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, Ўзбекистон — Германия «Яккабоғтекс» қўшма корхонаси бор. 5 умумий таълим мактаби, болалар мусика, спорт мактаблари, лицейинтернат, 3 касб-хунар коллежи, 3 кутубхона, шаҳар маданият уйи, клуб муассасалари, маданият ва истироҳат боғи, стадион фаолият кўрсатади. 2 касалхона, марказий ва тиш даволаш поликлиникалари, туғруқхона, дорихоналар, пахта тозалаш 3-ди профилакторийси аҳолига хизмат кўрсатади. Я. билан қўшни туман марказлари ва Қарши шаҳри орасида автобуслар қатнайди.

ЯККАБОҒ АДИРИ — Ҳисор тизмасининг жан.ғарбий тармоқларидан Хонтахта, Бешнав, Эшакмайдон, Осмон-тарош тоғларининг ғарбида (Қашқадарё вилоятида) жойлашган адир. Ғарбий чеккаси аллювиалпролювиал текислик билан қўшилиб кетган. Адир жан.ғарбдан шим.шарққа 50 км га чўзилган. Шим.дан Оксув дарёси билан чегараланган. Баландлиги ғарбдан шарққа кўтарилган боради ва 1400 м дан ортади. Танхоздарё ва Қизилдарёларнинг ирмоқлари, қуруқ соилар, жарликлар билан зич кесилган. Сувайирғич қисмлари баъзи жойларда текисланган юзалардан иборат. Текто-

ник жихатдан антиклиналь структура бўлиб, янги тектоник ҳаракатлар натижасида шаклланган. Палеоген, неоген ва тўртламчи давр конгломератлари, кумтошлари, кум аралаш шағал тошлар ва лёсслардан ташкил топган. Иқлими континентал, ёзи иссиқ, курук. 400—500 мм дан зиёд ёғин тушади. Қор копламининг қал. 5—7 см га етади. Бўз тупроқлар тарқалган, асосан, эфемер ва турли бута ўсимликлари ўсади, асосан, яйлов сифатида фойдаланилади.

ЯККАБОҒ ТУМАНИ — *Қашқадарё вилоятидаги* туман. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Я.т. турли йилларда Шаҳрисабз, Чирокчи, Қамаш туманларига қўшилган. Кейин яна ажратилган. Шим.дан Чирокчи, Шаҳрисабз, шарк, ғарб ва жан.дан Қамаш туманлари билан чегарадош. Майд. 1,3 минг км². Аҳолиси 190 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Яккабоғ), 1 шаҳарча (Эски Яккабоғ), 9 кишлоқ фуқаролари йиғини (Самоқ, Сандал, Хиёбон, Чайдари, Эсат, Ўрта, Қайрағоч, Қишлик, Қўшчинор) бор. Туман маркази — *Яккабоғ шаҳри*.

Табиати. Я.т. Қашқадарё вилоятининг шарқий қисмида жойлашган. Худудининг шарқий чекка қисмида Ҳисор тизмасининг, бал. 2500 м гача бўлган, жан.ғарбий тармоқлари (Чақчар, Бешнов, Хонтахта) бор. Бу тоғлар ғарбга томон пасайиб, Қашқадарё текисликлари билан қўшилиб кетади. Тоғ этаклари адирлардан иборат. Тоғлардан кўп дарё ва сойлар оқиб тушади. Асосий дарёси — *Яккабоғдарё* (Қизилдарё) ва унинг йрмоқлари (Чўянлисой, Тирнасой). Иқлими континентал. Январнинг ўртача траси—1°, энг паст т-ра —25°. Июлнинг ўртача т-раси 28,5°, энг юкори т-ра 44°. Йиллик ўртача т-ра 15°. Туманнинг ўзига хос рельефи (ғарбга томон пасайиб бориши) худудга баҳорикор деҳқончилик учун етарли нам тушишига шароит яратган. Ўртача йиллик ёғин 350 мм дан (текислик қисмида) 450 мм гача, тоғлик қисмида ёғин кўпроқ. Ёғиннинг

асосий қисми (70%) баҳор ва киш фаслларига тўғри келади. Сув сарфини текислаш мақсадида дарё ва сойларга тўгонлар қуриб сув омборлари барпо этилган. Қорабоғ, Нўғайли, Янгиқўрғон ва бошқалар сув омборлари, Дархон, Бешариқ, Хўжайилғор, Қуржаб ариқлари туманнинг асосий суғориш шохобчаларидир. Суғоришда артезиан кудуқлари сувларидан ҳам фойдаланилади. Тупроқлари, асосан, типик бўз тупроқ, тоғларда кўнғир бўз тупроқ. Ўсимлик дунёси хилмахил. Текисликларда, асосан, чўл эфемер ўсимликлари, шувок, янтоқ, шўра, арча, мевали ёввойи дарахтлар (олча, нок, олма, pista, дўлана, бодом ва бошқалар), заранг, қатранғи, зирк, итбурун ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, қуён, қобон, айиқ, қоплон, бўрсик, кийик; паррандалардан каклик, бедана, тўрғай, қарға, чумчуқ, қалдирғоч ва бошқалар, кемирувчилардан сичкон, каламуш; судралиб юрувчилардан турли хил заҳарли ва заҳарсиз илонлар, эчкемар, калтаке-сақлар; сув ҳавзаларида сазан, лаққа, маринка балиқлари яшайди. Фойдали қазилмалардан тошқўмир, қумуш, қўрғошин, мис, рух рудалари, нефть бор. «Ҳисор қўриқхонаси» мавжуд.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шуниингдек, тожик, қозоқ, рус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 146,2 киши. Шаҳар аҳолиси 33,4 минг киши, кишлоқ аҳолиси 156,6 минг киши (2004).

Хўжалиги Я.т. да жами 2300 дан зиёд корхона, ташкилот ва савдо шохобчаси ишлаб турибди. Пахта тозалаш, ун тортиш, «Шаробконсерва» здлари, Яккабоғ тўқимачилик кти, МТП, қ.х. машиналарини таъмирлаш корхоналари, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар, микрофирмалар, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. Ўзбекистон—Германия «Яккабоғтекс», Ўзбекистон—Россия «алМаъруф» қўшма корхоналари, ширкат уюшмалари, жамоашир-

кат, фермер хўжаликлари ва бошқалар бор. Қ.х.да пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, чорвачилик, ипакчилик билан шуғулланилади. Умумий экин майд. 116,2 минг га. Шундан 18,7 минг га дон экинлари билан. банд. Шунингдек, пахта, сабзавот ва картошка, озука экинлари ҳам экилади. Тумандаги жамоа ва шахсий хўжаликларида 44,4 мингга яқин қорамол (шу жумладан, 24,4 мингга яқин сизир), 45,9 мингга яқин қўй ва эчки, 44 мингга яқин парранда, 1,5 мингдан зиёд йилки боқилади (2004). Я.т.даги ўрмон хўжаликларида доривор ўсимликлар йиғилади.

2004/05 ўқув йилидаги 107 умумий таълим мактабида 53,8 минг ўқувчи таълим олди. Лицейинтернат, санъат мактаби, 3 касб-хунар коллежи (2200 талаба), касб-хунар мактаби (400 ўқувчи) мавжуд. 35 жамоат қутубхонаси, 6 клуб муассасаси, маданият ва истироҳат боғи бор. «Нозигул» фольклор дастаси, «Дилнавоз» халқ ансамбли фаолият кўрсатади. Стадион, болалар спорт мактаби мавжуд. 4 санаторий аҳолига хизмат кўрсатади. 4 касалхона, врачлик тиббий пунктлар, поликлиника, 3 амбулатория, туғрухона мажмуаси ва бошқалар тиббий муассасаларда 337 врач, шунингдек, ўрта тиббий ходимлар ишлайди. Туман худудидан Қарши — Китоб т.й., Катта Ўзбекистон тракти (Тошкент — Термиз) ўтади. Туман маркази (Яккабоғ шаҳри) билан қўшни туманлар ва Қарши шаҳри орасида автобуслар катнайди.

Латиф Эрдонов.

ЯККАБОҒДАРЁ (Ирғайли, Саритўқай, Қизилдарё) — Қашқадарё хавзасидаги серсув дарёлардан бири. Танхоздарёнинг чап ирмоғи. Уз. 99 км. Ҳавзасининг майд. 1180 км², шу жумладан, сув тўплаш майд. 755 км². Ҳисор тизмасининг ғарбий ён бағридаги музликдан 3949 м баландликда бошланади. Юқори оқимида Ирғайли, кейинроқ Саритўқай, Қизилдарё номлари билан маълум. Яккабоғ кишлоғидан ўтгач, Я.

деб агалади. Дарёнинг юқори оқимида унга булоқлардан бошланган кўп сонли жилғалар қуйилади. Асосий ирмоқлари: ўнгдан — Қаранқўлсой, чапдан — Тирна. Дарёнинг суви бу қисмида сугоришга сарфланади. Асосан, қор ва музликлар сувидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи Таттар қишлоғи ёнида (бошланишидан 50 км масофада) 6,11 м³/сек. Ўртача йиллик сув сарфи 12,6 м³/сек. дан (кўп сувли йилда) 2,15 м³/сек. гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Тўлинсув даври март — август ойида. Энг кўп суткалик сув сарфи май — июнда (кўп сувли йилда 72,1 м³/сек., кам сувли йилда 17 м³/сек.) кузатилади. Дарёнинг энг кам сув сарфи дек. — март ойларида бўлади.

ЯККАХОН ҚИСҚИЧБАҚАЛАР, зоҳид қисқичбақалар — *ўноёқлилар* туркумига мансуб денгиз қисқичбақасимонлари оиласи. Уз. 17 см гача. Қорин қисми юмшоқ, қаттиқ хитин қоплагичсиз; қисқичлари ва қорни кўпинча асимметрик тузилган. 450 га яқин тури бор, кўпчилик денгизларда учрайди. Қорни асимметрик. Я.к. юмшоқ қорнини қориноёкли моллюскаларнинг бўш қолган чиғаноғига, симметрик қоринли Я.к. эса қурақоёкли моллюскаларнинг конуссимон чиғаноғи ичига бекитади. Я.к. чиғаноқни ўзи билан олиб юради; хавф туғилганида бутун танаси билан чиғаноқ ичига кириб, йирикрок қисқичи билан унинг оғзини бекитиб олади (номи шундан). Танаси ўсган сари чиғаноғини бошқа катгароғи билан алмаштиради. Я.к.нинг актиниялар ва маржон полиплар ҳамда денгиз ҳалқалилари билан *симбиоз* яшаши кўп учрайди. Улар Я.к.ни душманлардан химоя қилади ёки унинг чиғаноғини тозалаб бериши эвазига Я.к. топган озиққа шерик бўлишади Я.к. сув тубида лойдаги органик қолдиқлар билан ҳам озиқланиши мумкин.

ЯККАШОҲ (лот.) — юлдуз туркуми. Энг равшан юлдузи 3,8 *юлдуз катта-*

лиги/ха. Осмон гумбази марказидан Еринг айланиш ўқиға параллел равишда ўтказилган тўғри чизикқа (дунё ўқиға) перпендикуляр текисликка эға бўлган катта доира (осмон экватори) яқинида жойлашган. Дек. — январь ойларида яхши кўринади. Ўзбекистон худудида ҳам кузатиш мумкин.

ЯКОБИ Борис Семёнович (1801.21.9, Потсдам 1874.27.2, Петербург) — рус физиги ва электротехниги, Петербург ФА мухбир аъзоси (1842), акад. (1847). Гёттинген унгида ўқиган. Дерпт ун-ти (Кёнигсберг) проф. (1835). 1837 йилдан Петербургда яшаган. Илмий ишлари электромагнетизм ва унинг амалиётда қўлланишига доир. Электр двигатель ихтиро қилган (1834), тескари электр юритувчи куч (э. ю. к.) ҳосил бўлиши ҳодисасини кашф этган. Гальванопластикани ихтиро қилган (1938) ва уни босма, тангачақа зарб қилиш, бадийий буюмларни тайёрлашда қўллаш билан шуғулланган. Қатор телеграф аппаратларни лойиҳалади, биринчи бўлиб ер ости (кабелли) телеграф алоқасини ўрнатди, гальванометрнинг бир неча конструкцияларини, вольтметр, қаршилиқ ростлагичи, қаршилиқнинг сим эталони каби электротехника асбоб ва қурилмаларини яратди. У электротехникага оид билимларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

ЯКОБИ Карл Густав Якоб (1804|1851) — немис математиги. Берлин ФА аъзоси (1836). Кёнигсберг ун-ти проф. (1827—42). Б.С.Я/собнинг укаси. Эллиптик функциялар назарияси яратувчиларидан бири. Я. сонлар назарияси, чизикли алгебра, вариацион ҳисоб, интеграл ҳисоб, дифференциал ҳисоб, дифференциал тенгламалар соҳаларида олиб борган ишлари муҳим. Я. *лежандр кўпҳадларининг* умумлаштирилишидан иборат ортогонал кўпҳадларнинг бир синфини текширган (қ. *Якоби кўпҳадлари*). Я. фанга тэ-тафункция ва трансцендент функцияни

киритди.

ЯКОБИ КЎПҲАДЛАРИ — *математик физика* масалаларида учрайди.

ЯКОБСОН Аугуст [1904.20.8 (2.9), Пряну яқинидаги Рязма қишлоғи — 1963.23.5, Таллин] — Эстония халқ ёзувчиси (1947), давлат арбоби. Тарту унгида ўқиган (1932—35), «Рангпар от» (1928—33), «Андруксонлар авлоди» (1931—34) романларида илк ижодиға хос натуралистик бўёқлар кўзға ташланади. «Барҳаёт эстонлар» (1—4 ж., 1937—40) романи ҳамда «Охирги бекат» (1934), «Оддий аскар Маттас» (1935) ва бошқалар кисса ва ҳикоялар тўпламларида ижтимоий ноҳақликлар очиб ташланган. «Қон ва ўт кечиб» (1942), «Баҳодирлар йўли» (1944) ва бошқалар ҳикоялар тўпламларида 2-жаҳон уруши воқеалари акс этган. «Қалъадаги ҳаёт» (1946), «Яширин кураш» (1946) пьесалари ижтимоий-сиёсий мавзуда. «Икки лагер» (1948), «Чиябўрилар» (1951) асарларида жаҳон миқёсидаги кескин мафкуравий кураш тасвирланган. «Кекса дуб» драмаси (1954), «Юксалишга интилиш», «Қайноқ кун» (1949) ҳикоя ва киссалар тўпламлари муаллифи.

ЯКОБСОН Роман Осипович [1896. 11(23).10, Москва 1982, АҚШ] рус ва америка тилшуноси, адабиётшунос. Москва (Лазарев) Шарқ тиллари институти (1914) ва Москва ун-ти (1918)ни тугатган. 1921 йилдан хорижда. Гарвард ун-ти ва Массачусетс технология институти проф. Москва, Прага, Нью-Йорк тилшунослик тўғарақларига, русчех тилшуноси Н.С.Трубецкой (1890—1938) билан ҳамкорликда *структурализмга*. (қ. *Структуравий тилшунослик*) асос солган олимлардан. Асосий илмий асарлари назарий тилшунослик, қадимий славян тиллари, энг аввало рус тилини ўрганишга, шеърятга бағишланган. Я. илк славян шеърятти ва эпосини, славян мифологияси ва маросимларини, қадимий рус

адабиёти асарлари, 19—20-асрлар рус ёзувчидари, шунингдек, Данте, Шекспир, М.Эминеску, Б.Брехт ва бошқалар ижодкорлар тили ва услубини ҳам ўрганган.

ЯКОВЛЕВ Александр Сергеевич (1906.19.3 Москва 1989.22.8) рус авиаконструктори, акад. (1976), муҳандислик хизмати генералполковниги (1946), 2 марта Мехнат Қаҳрамони (1940, 1957). Москвадаги Н.Е. Жуковский номидаги Ҳарбийҳаво муҳандислик академиясини тугатган (1931). Ҳарбий эзда муҳандис ва шу эзда энгил авиация конструкторлик бюросини ташкил қилган (1932), конструктор (1935 йилдан), Бош конструктор (1957 йилдан). Авиамоделчилик, планёрчилик ва спорт авиацияси асосчиларидан бири. Я. ҳарбий, йўловчи ва ўқувспорт самолётларини лойihalаш бўйича мактаб яратган. Самолёт (ЯК1, ЯК9, ЯК7 ва бошқалар), вертолётлар (мас, ЯК24) яратган. Я. раҳбарлигида 1945 йилда биринчи реактив қирувчи самолётлар ЯК15, ЯК 17 ва ЯК23 яратилди. У яратган йўловчи реактив самолётлари ЯК40 ва ЯК42 маҳаллий линияларда фойдаланиш учун қулай. Унинг спорт самолётлари ЯК18 П, ЯК18 ПМ ва ЯК 50 да жами 45 та жаҳон рекорди ўрнатилган.

ЯКОРЬ (рус.) — 1) кемалар ва бошқалар сузиш воситалари (маёқ, бочка, земснаряд ва бошқалар)ни очик сувда тутиб туриш учун мўлжалланган қурилма (қ. *Лангар*); 2) электр машинанинг айланувчи қисми. У айланганда электр чулғамларида электр юритувчи куч (э.ю.к.) ҳосил бўлади (индукцияланади). Электротехника пўлаги листларидан йиғиб тайёрланган магнит ўзакдан иборат. Пўлат листлар лок ёки қоғоз билан бир-биридан изоляциялаб қўйилади. Ўзакдаги ўйикларга сим чулғами жойлаштирилади. Чулғам *коллектор* пластинкаларига, улар ёрдамида чўткалар орқали ташқи занжирга уланади.

юнон, ўрта асрларда Ғарбий Европа манбаларида учрайдиган номи. *Плиний*нинг маълумотига кўра, дарёни бактрияликлар Лаксат (Яксарт), скифлар Силис деб аташган. Клавдий Птолемей (мил. 2-аср)нинг «Географиядан қўлланма» асарида ёзишича, Я. дарёси соҳиллари яқинида яксартлар деган катта қабила яшаган.

Я.нинг паҳлавийча Йахшарт шаклдаги номини шарқшунос И.Маркварт Йахша арта — ҳақиқий, тоза гавҳар деб изоҳлайди. Йахшагавҳар сўзи дарёнинг хитойча (Чинчухэ) ва туркийча (Йинчюўғуз) номларида ҳам мавжуд. Я.нинг хитойча транскрипцияси — Яоша, Яуша ёхуд Йоша. Исломият давридаги араб (Берунийнинг «Масъуд қонуни») ва форс (Худуд улолам) манбаларида — Хашарт шаклида учрайди.

ЯКТАК — ёзги, энгил кийим; эркаклар қўйлаги. Олди очик, узун, энгли ҳамда тик ёқали. Я. тўғри бичимли, калта (узунлиги асосан тиззагача) ва яланг қават бўлиши билан /яўидан фарқ қилади; асосан оқ (бўз) сурп, шунингдек йўлийўл матолардан тикилади. Я. орқаолди елкадан ошириб ташланган яхлит матодан ташкил топган, унинг икки ёнига ёнлар, энглар тана қисмига тўғри уланиб, энг ва ёнлар орасига қулпак солинган. Узун, энсиз бир неча қават тасмасимон бўлакдан иборат бўлган ҳамда узунасига бир неча қатор чоклар солиб котирилган ёқа ёқа ўйиғига уланган. Орқа томони тик, олди кўкраккача текис тушиб туради. Я. бағрини бирлаштириш учун ёқанинг пастки қисмига боғичлар тикилади ёки изма қилиб тугма қадалади. Ҳозирда Тошкент, Фарғона водийси ва бошқаларда тўғри бичимли Я. билан бирга янги бичикда тикиладиганлари ҳам кенг тарқалган. 12—13-асрлардан ёзма манбаларда Я. ҳақида маълумотлар бор, 5—6-асрларга оид деворий расмлар ҳамда миниатюраларда Я. тасвири учрайди.

(1886.20.1, Санкт-Петербург 1953.21.3, Ленинград) — шарқшунос. СССР ФА мухбир аъзоси (1943), Тожикистон ФА акад. (1951), Ўзбекистон (1943), Тожикистонда (1946) хизмат кўрсатган фан арбоби. Санкт-Петербург у-тининг тарих-филол. (1913), Ленинград ун-тининг шарқ ф-тини (1924) тугатган. 1925 йилдан Моддий маданият тарихи давлат академияси (кейинчалик ин-т)да, айна пайтда 1928 йилдан Эрмитажда ишлаган; сўнг Ленинград ун-ти проф. (1935 йилдан), суғдтожик археологик экспедициясининг раҳбари (1945 йилдан). Ўрта Осиё, Кавказ, Олтин Ўрда, Ирокнинг ўрта асрлар тарихи бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган. Ўрта Осиё халқларининг моддий маданияти, тарихи, ўзбеклар ва тожиклар этногенези, Ибн Сино ҳаёти ва унинг даврига оид тадқиқотлар муаллифи.

Ас: К вопросу об этногенезе узбекского народа, Т., 1941; Олтин Ўрда ва унинг кулаши [Б.Д.Греков билан ҳамкорликда], Т., 1956.

ЯКУНЛОВЧИ ХУЖЖАТ, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгашининг Якунловчи хужжати — халқаро шартнома. 1975 йил 1 авг.да Хельсинки шаҳрида Европанинг 33 давлати, АҚШ ва Канада раҳбарлари имзолаган. Я.х.нинг тўла ҳажмда ва бир бутун ҳолда бажарилиши лозим бўлган асосий қоидалари: 1) Европада хавфсизликни таъминлаш; 2) иктисодиёт, фан ва техника соҳаларида ҳамкорлик, атроф муҳитни муҳофаза қилиш; 3) гуманитар ва бошқалар соҳаларда ҳамкорлик қилиш; 4) кенгашдан кейин янада олға қадамлар қўйиш. Я.х.да ўзаро муносабатлар ва ҳамкорлик нормаларини белгилловчи 10 тамойил бўлиб, улар қуйидагилар: с.уверен тенглик; суверенитетга хос ҳуқуқларни химоя қилиш; куч ишлатмаслик ёки куч ишлатаман деб дўқпўписа қилмаслик; чегаралар дахлсизлиги; худудий бутунлик; жанжалларни тинч йўл билан ҳал қилиш; ички ишларга аралашмаслик; инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликла-

рини хурматлаш; халқлар тенг ҳуқуқлиги ва уларнинг ўз тақдирини ўзи хоҳлаганча ҳал қилиш ҳуқуқи; давлатлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик қилиш; халқаро ҳуқуқий мажбуриятларни бажариш. Я.х. — Европани мустақкам тинчлик ва яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилган қитъага айлантиришнинг муҳим омилига айланди. 1992 йил мартгача 51 давлат Я.х.га имзо чеккан. Яна қ. *Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти*.

ЯКУТСК — шаҳар, РФ Саха Республикаси пойтахти. Лена дарёси бўйидаги порт. Аҳолиси 210,7 минг киши (2002). Республиканинг саноат ва маданият маркази. Я. Лена дарёсининг ўнг соҳилида, 1632 йилда острог (ўткир учли ёғочлар билан ўралган қалъа) сифатида вужудга келган. 1642—43 йилларда дарёнинг чап соҳилига қўчирилган. 17 — 18-асрнинг 1-ярмида Я.Шим.Шаркий Сибирнинг харбиймаъмурий ва савдо маркази ҳамда Узоқ Шарқда рус мустамлакачилигининг таянч пункти бўлган. Я. аҳолисини, асосан, руслар (казаклар, саноатчилар, савдогарлар, бадарға қилинганлар) ташкил қилган. 1708 йилдан Я.Сибирь губернясида, 18-аср охиридан Иркутск губерняси таркибига кирган. 1851 йилдан Якутия вилояти маркази, 1922 йилдан Якутия Мухтор ССР пойтахти.

20-аср ўрталаридан Я. саноат, илмий ва маданий марказига айланди. Курилиш материаллари ктлари, кемасозлик, кема таъмирлаш, сут, балиқ, пиво, ликёрарак ва бошқалар здлар, энгил саноат (шу жумладан, кўнпойабзал) корхоналари, ГРЭС ишлаб турибди. Унт, бир қанча ўрта махсус билим юртлари, Россия ФА Сибирь бўлимининг илмий маркази, 3 театр, телемарказ, 6 музей, жумладан, тарих — ўлкашунослик, адабиёт, Ғарбий Европа санъати, тасвирий санъат, олмос музейлари бор. Меъморий ёдгорликлардан Спас монастири (17-аср), воевода канцелярияси (18-аср) бинолари сақланган.

ЯКШАНБА (форс.тож. як — бир ва *шанба*) — ҳафтанинг охири еттинчи куни (қ. *Ҳафта*), халқ ичида «бозор куни» деб ҳам юритилади.

ЯЛАНГ ЖАБРАЛИЛАР, яланғоч жабралилар — орқа жабрали моллюскалар туркуми. Чиғаноғи ва мантия бўшлиғи йўқолиб, иккиламчи жабралари ривожланган (номи шундан). Уз. 20 см гача. Танаси ва жабралари қизил тусда. Планктондаги личинкаси чиғаноғини метаморфоздан сўнг ташлаб юборadi. 200 га яқин тури денгизларда тарқалган. Шилимшиқ модда билан копланган тухумларини ипга тизиб қўяди. Йиртқич бўшлиқичлилар билан озикланганида бўшлиқичлилар танасидаги отувчи хужайралари ҳазм бўлмасдан Я.ж.нинг ҳазм қилиш системаси орқали унинг орқа томонига ўтади ва ҳимоя функциясини бажара бошлайди. Сув тубида, балчиқда, баъзан планктонда яшайди.

ЯЛАНГ ХАЛТАЛИ ЗАМБУРУҒЛАР — аскомицетлар синфига мансуб замбуруғлар кенжа синфи. Кўпчилик Я.х.з. бир хужайрали, куртакланиш ёки бўлиниш орқали кўпаяди; айрим турларида кучсиз ривожланган мицелий бўлади. Аскирлари куртакланадиган хужайранинг ўзида ёки бевосита мицелийда ҳосил бўлади; мевали тана ҳосил бўлмайди. 2 қабиласи (эндомицетсимонлар ва тафринсимонлар), 350 га яқин тури бор. Эндомицетсимонларга ачитқичлар гуруҳи киради; аски зиготадан аскоген гифлари иштирокисиз ривожланади. Тафринсимонларда дикарионтик стадияси устунлик қилади. Тупроқда, мевалар сиртида ва бошқалар шакарга бой субстратларца учрайди; ўсимликларда паразитлик қилиб (асосан, тафринсимонлар), тўқималарда гипертрофия пайдо қилади.

ЯЛАНГТЎШБЇЙ БАҲОДИР
Саидкул ўғли, Ялангтўшбий,
Ялангтўшбий оталиқ (1576.15.9, Нурота

— 1656, Самарқанд) — аштархонийлар давридаги ҳарбиймулкдор зодагонларнинг йирик вакили. Олчин қабиласидан. Самарқанд ҳокими (1626 йилдан). Нурота ҳокими оиласида туғилган. Я.б. Бухоро хони *Абдуллаҳон II* хузурига келиб, махсус ҳарбий мактабда ўқиган (1590—93). Булунғур, Лойиш, Каттақўрғонда туманбоши лавозимида ишлайди (1593—95). *Имомқулихон* даввати билан Бухорога келиб, Бағдодга ўқишга юборилади (1595-98).

1611 йил Имомқулихонни тахтга ўтказишда фаол қатнашган. Шундан сўнг Я.б.нинг мавкеи ортган, у Самарқандни 1626 йилдан амалда мустақил идора эта бошлаган. Унга оталиқ унвони берилган. Я.б.нинг ўз қўшини бўлиб, атрофдаги туманларга бошқинчилик юришлари натижасида жуда катта моддий маблағ тўплаган. Я.б. Бухоро хонлигининг барча ҳарбий амалиётларида фаол иштирок этган. Чунончи, 1623 йил ва 1631 йил Эрон .қўшинлари Балх вилоятига келганида» Балх ҳокими Надр Муҳаммадхонга Я.б. бошчилигида катта қўшин ёрдамга келган.

1640 йил Имомқулихон Москвага элчилар орқали нома йўллаб, унда Русь давлатини қалмиқларга қарши курашида Я.б. бошчилигида 12 амир ва катта қўшин юборишга тайёр эканлигини билдирган. 1642 йил Имомқулихоннинг кўзи кўр бўлиб қолганда Я.б. ва бошқалар амирлар Балхдан Надр Муҳаммадни келтириб тахтга ўтказишган. Надр Муҳаммад Я.б.га Кобул атрофидаги ДарайСуф вилояти, Мўлғон, Қаҳмердни ҳамда тулкичи, сайқанчи, зиранги, қилачи, ҳазораникударий қабилаларини ўтовлари билан қўшиб иқто тарзида инъом этган. Я.б. мамлакатда хондан кейин энг бадавлат шахс бўлган. 1645 йил Я.б. Бухорода Надр Муҳаммадхон билан жанжаллашиб қолиб, хонга қарши Хўжандда кўтарилган амирлар исёнига бошчилик қилган. Исёнчилар Бухородан исённи бостириш учун юборилган Абдулазиз султонни асир олиб Бухорога

юриш қилишган. Бухоронинг гарбидаги Октепа мавзеида улар Абдулазизни хон деб эълон қилиб, сўнгра пойтахтни камал қилишган. Надр Муҳаммадхон 3 ойлик камалдан сўнг шаҳарни тарк этишга мажбур бўлган. У *бобурийлардан Шох Жаҳондан* ёрдам сўраган. 1646 йил Шох Жаҳон Балхга кенжа ўғли *Муродбахиш* катта қўшин билан жўнатган. Бу қўшин Балх вилоятини ҳимоя қилиш ўрнига уни босиб олган. Бобурийлар Балхда 2 йилдан ошиқ ҳукмронлик қилишган, бироқ у ерда мустаҳкам ўрнаша олишмаган. 1648 йил ёзида *Абдулазизхон* 200 минг кишилик қўшин билан Балхга юриш қилиб, бобурийлардан бу вилоятни қайтариб олган, бу қўшин таркибида Я.б. бошчилигидаги қўшин ҳам бўлган.

Я.б. ободончилик, қурилиш ишларига катта эътибор берган, жумладан, Самарқандда *Шердор мадраса*, *Тиллакори мадраса*, Маҳдуми Аъзам масжиди, хонақоси (1618) ва бошқалар қурдирган. *Абу Тоҳирхожанит* «Самария»да ёзишича «Я.б.нинг қабри Самарқанд яқинидаги Дахбедда, Маҳдуми Аъзамнинг оёғи остида, суфа устида, мазор деворининг ичидадур». Я.б. хақидаги халқ орасида кўплаб ривоятлар, афсоналар (мас, «Ялангтўш ботир» ҳикояси) тўқилган.

Манба: Абу Тоҳирхожа, Самария, Т., 1991.

Ад.: Ахмедов Б.А., История Балха, Т., 1982; Ахмедов Б.А., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985; История Узбекистана, т. 3, Т., 1993.

Фахриддин Ҳасанов.

ЯЛАНГТЎШТЕПА — шаҳар харобаси (мил. ав. 2—1, мил. 7—8-асрлар). Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Ўргулсой дарёсининг қуруқ ўзани бўйида. 1973 йилда Э.В.Ртвеладзе томонидан аниқланган. Умумий майд. 30 га. 3 қисмга бўлинган: кўрғон, шаҳристон ва қабристон. Кўрғон тўғри тўртбурчак тархли (110x100 м), девор ва хандақ билан ўралган. Кўрғоннинг жан. тарафида

дарвоза, бурчакларида ярим айлана шаклли миноралари бор. Кушон даврига оид сопол идишлар, терракотадан ясалган маъбуданинг боши, арфа чалаётган киз ҳайкалчаси топилган.

ЯЛАНИШ КАСАЛЛИГИ — ҳайвонларда моддалар алмашинуви бузилиши натижасида пайдо бўладиган касаллик. Асосан, қорамолларда учрайди. Бундан ташқари, қўйларда жун ейиш, паррандаларда пат чўқиш шакллари учрайди, Я.к. организмда минерал моддалар, жумладан, натрийнинг ишқорий тузлари, кобальт, йод, марганец, рух каби микроэлементлар, витаминлар, аминокислоталар етишмаслиги туфайли келиб чиқади. Касаллик бошланишида ҳайвон девор ва охурларни ялайди, тўшмадаги чириган сомон, суяк, тош, латта, қоғоз ва жунларни ейди. Касал ҳайвон озади, териси қурийди, анемия, ич қотиш, ич кетиш кучаяди, маҳсулдорлиги камаяди. Касаллик авж олганда ҳайвон бутунлай озиб кетади, ҳатто ўлиши мумкин. Шунингдек, рахит, остеоидистрофия, қутуриш, жигар яллиғланишида ҳам Я.к. белгилари кузатилади. Ташхис касалликнинг клиник белгилари, озуқа рационини таҳлили ва табиийхўжалик шароитларига қараб қўллади.

Даволаш: озуқа рационига етишмаган минерал моддалар, витаминлар ва аминокислоталар қўшилади.

Олдини олиш: озуқа рационини яхшиланади ва мол боқиш шароити ўзгартирилади.

ЯЛАНҒОЧОТА — ўтмишда ўзбек ва қозоқ халқларида шамол ҳомийси. Этнограф А.Диваев келтирган қозоқларда шамол чақириш маросимида ижро этиладиган қўшиқда шамол ҳомийси сифатида Я.га мурожаат этилади. Я.га эътиқод қилиш Тошкент атрофлари ва Жанубий Қозоғистонда яшовчи ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган. Унинг шахсияти билан боғлиқ микротопонимлар ҳам мавжуд. Мас, хоз. Тошкент шаҳри шим.

шарқидаги мавзе Яланғоч деб аталади.

ЯЛДИРОВУҚ (Яхдировуқ) — Ўзбекистон Республикаси Хоразм вилоятининг жан. чегараси ва Туркменистоннинг шим. чегарасидаги кўл. Янгиариқ туманидаги Оқмачит қишлоғидан 10 км жан.шарқда, 90 м баландликда жойлашган. Ҳавзаси майд. 0,68 км². Уз. 2 км, энг кенг жойи 0,6 км. Шим.дан жан.га чўзилган. Кўл 0,4 км шимолроқда оқиб ўтувчи Кўллар коллекторидан келган ер ости ва ташлама сувларидан тўйинади. Суви шўр.

ЯЛЛА — ўзбек халқ ижодида кенг тарқалган, рақс билан ижро этиладиган *кўшиқ* тури. Халқ сўзи, мумтоз ва замонавий шоирлар шеърларига айтилади. Я. якка, кўпинча 2 ва ундан ортиқ ижрочи томонидан (доира ва чолғу ансамбли жўрлигида) ижро этилади. Аксарият Я.лар ишқмуҳаббат мавзуида бўлиб, жозибали, ўйноқи характерга эга. Я. 2 турга бўлинади: 1) кўшиқжанрига яқин, куйи нисбатан тор диапазонли, асосий мисралар яккахон яллаци, нақарот эса гуруҳ томонидан доира жўрлигида айтилади (мас, «Олмача анор», «Яллама ёрим», «Ҳоҳо, ялла», «Қизгина»); 2) куйи диапазонининг кенглиги ва тузилиши (айримларида баланд пардали *авж* мавжудлиги) жиҳатидан *ашула* жанрига яқин. Халқ орасида «Ялияли», «Қалам қошлигим», «Жонон бўламан деб», «Айрилмасун», «Фигондур» каби мумтоз Я.лар кенг тарқалган. Наманганда Я. туркумлари мавжуд: яллациаёллар томонидан доира жўрлигида «Катта ялла» ва «Кичик ялла» (куйи ва усули мураккаб, ижроси мукаммал) намуналари тўй маросимлари ва базмларда ижро этилади. Ашула ва Я. намуналаридан («Ёр истаб», «Мустаҳзод») ёки катта ашула ва Я.дан иборат («Топмадим», «Сўрмайсан») туркумлар ҳам мавжуд. Ҳоз. кунда Я.лар эстрада йўналишида ҳам ижро этилади.

Рустам Абдуллаев.

«ЯЛЛА», Ўзбекистонда хизмат кўрсатган давлат вокал-чолғу «Ялла» ансамбли — ўзбек мусиқий эстрада санъати ривожига катта ҳисса қўшган, республикада етакчи вокал-чолғу ансамбль. 1970 йил Тошкент театр ва рассомлик санъати институти қошида ин-т Ўқув театри директори, шоир Г.Рожков ва дастлабки мусиқа раҳбари — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, композитор Е.Ширяев ташаббуси билан *ВИА* шаклида ташкил топган. Иштирокчилари — Ф.Зокиров (1976 йилдан бадиий раҳбар, к. *Зокировлар*), Ш.Низомитдинов, Л.Кандалова, Б.Жўраев, С.Аванесов, А.Фатхуллин, Н.Бойхонова ва бошқалар 1971 йил Ўзбек концерт таркибига кириб, 1975 йил «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ансамбль» унвонига сазовор бўлган. 1970 йиллар охирида ансамблга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Р.Илёсов (мусиқа раҳбари ва аранжировкачи, 1994 йилгача), Ж.Тўхтаев, А.Алиев, А.Тўлагановлар келиб қўшилган. «Я.» ижодида миллий оҳанг ва усуллари *рок мусиқа* («блюзрок»), «софт рок», *«рок-нролл»* ва *бошқалар*), Европа ва Шарқ мусиқий *эстрада* шакллари ҳамда *оммавий мусиқанинг* бошқа воситалари билан уйғунлашиб, ўзига хос, жўшқин ва жозибали услуб шаклланишига асос бўлди. Репертуаридан фолькрок услубида қайта ишланган ўзбек халқ кўшиқ, ялла ва ашулалари («Бойчечак», «Юмалаб-юмалаб», «Қилпиллама», «Ғайра-ғайра», «Хандалак» ва бошқалар), ўзбек композиторлари («Ўзбекистон», С.Юдаков; «Қиз бола», Э.Солиҳов; «Баҳор қасидаси» Ф.Янов-Яновский ва бошқалар)нинг аранжировка қилинган асарлари ва Ф.Зокиров басталаган кўшиқлар («Мажнунтол», «Сумалак», «Масхарабозлар», «Сен бўлмасанг ёнимда», «Мусиқали чойхона», «Лейли», «Учқудук», «Шахрисабз», «Тошкентим онам», «Юрт ишқида ёнаман», «Бугун байрам» ва бошқалар) ўрин олган. Айниқса, «Ялламаёрим» (1984) ва «Мусиқали чойхона» (1987) театрлаштирилган дастурлари машҳур бўлиб,

Ўзбекистон ва кўпгина чет мамлакатларда намойиш этилган. Ижролари 10 дан ортиқ грампластинкага ёзилган. Европа, Осиё, Африка ва Америка мамлакатларида бир неча марта гастролда бўлган.

ЯЛЛИҒЛАНИШ — касаллик кўзгатувчи зарарли омиллар (физ., кимёвий, биол.) таъсирга қарши организмнинг мураккаб маҳаллий номахсус химоя реакцияси. Шикастланган соҳа Я. реакцияси туфайли организмнинг соғлом тўқималаридан ажралиб қолади; у жойга қондан иммун хужайралар келиб, улар ҳар хил деструктив эффектларни ривожлантиради. Артериялар ва капиллярларнинг қон билан тўлиши Я. ўчоғида қизариш ва гипертермияга, томирлар ўтказувчанлигининг ошиши шиш ва оғриққа сабаб бўлади (нерв охирига босим бўлганлиги ҳисобига). Лейкоцитлар миграцияси (биринчи навбатда, нейтрофилларнинг) ва уларнинг фаоллашиши атрофдаги тўқималарнинг цитолизи ва йиринг ҳосил бўлишига олиб келади. Я. ўчоқлари зарарли омилни бостирувчи асосий механизмларга *фагоцитоз*, хужайрадан ташқари цитолиз, номахсус контактли киллинг, ҳамда комплемент тизимининг цитолитик реакциялари ҳисобланган гуморал реакциялар киради. Шу билан бир вақтда Я. маҳаллий ва умумий иммунитетининг ривожланишига туртки бўлади. Я. организмнинг илк реакцияларидан бири ҳисобланиб, у организмни ёт жисмлардан химоя қилиш ёки парчаланган ўз хужайраларидан тозалаш каби вазифаларни бажаради.

Я. учта муҳим таркиб (компонент)дан: альтерация (хужайра ва тўқималарнинг шикастланишига-ча бўлган ўзгаришлари), экссудация (суюқлик ва қон хужайраларининг томирларидан чиқиши) ва пролиферация (хужайраларнинг кўпайиши ва тўқималарнинг ўсиб кетиши)дан ташкил топган. Я. реакцияларининг ҳар қандай кўринишларида бу уч компонент албатта мавжуд бўлади. Улардан қайси бирининг

устунлигига кўра, Я.нинг учта асосий — альтератив, экссудатив ва пролифератив шакли фарқ қилинади.

Альтератив Я. кўпинча ички аъзолар (юрак, жигар, буйрак)да юзага келади. Я.нинг бу шакли баъзи бир аллергия реакциялар, кучли токсик (мас, патоген микроблар ажратадиган экзотоксин) моддалар таъсир этганда, аутоиммун жараёнларда вужудга келади.

Экссудатив Я. бошқаларига нисбатан кўпроқ учрайди; Я. ўчоғида томирларнинг тавсифи ўзгариши ҳисобига томир деворининг ўтказувчанлиги ошади, натижада қоннинг суюқ қисми ва лейкоцитлар томирдан атрофдаги тўқимага чиқиб, Я. ўчоғида тўпланади (бу суюқлик *экссудат* деб аталади). Агар экссудат деярли тиниқ ва таркибида 8% гача оқсил бўлса, сероз Я. деб аталади. Экссудатда махсус оксиллар — фибриноген кўп бўлса, фибриноз Я. дейилади. Йирингли Я.да экссудатда жуда кўп миқдорда нобуд бўлган лейкоцитлар ва бошқалар бўлади.

Пролифератив Я. хужайра элементларининг кўпайиши, тугунлар ҳосил бўлиши билан ифодаланади, бу захм, сил, тошмали терлама каби касалликларда кузатилади.

Я.нинг асосий белгилари (қизариш, қавариш, қизиш, оғриқ ва функциянинг бузилиши) юзада жойлашган аъзоларнинг ўткир Я.и учун хос, агар у ички аъзоларда вужудга келган бўлса, бу белгиларнинг ҳаммаси кузатилмаслиги ҳам мумкин. Одатда, Я.да организмда иситма, қонда лейкоцитлар сонининг кўпайиши (лейкоцитоз), моддалар алмашинувининг бузилиши, Я.нинг оғир шаклларида эса умумий интоксикациянинг ривожланиши каби реакциялар пайдо бўлади.

Я. химоя, мосланиш реакцияси бўлсада, маълум шароитларда организм учун ҳаётий зарур тўқималарнинг шикастланишига олиб келади. Я.нинг оқибатлари ҳар хил, яллиғланган соҳа бутунлай тузалиб кетиши, баъзан тўқималарнинг талайгина қисмига путур етган бўлса, яллиғланган жой

чандиқланиб қолиши ҳам мумкин. Агар Я. ички аъзоларда бўлса, қўшни аъзоларни бир-бирига туташ жойларида битишма ҳосил бўлади, натижада шикастланган аъзо функцияси ўзгаради.

Я.нинг ҳар қандай кўринишида шифокорга мурожаат этиш ва унинг кўрсатмаларига амал қилиш лозим.

ЯЛЛИҒЛАНИШГА ҚАРШИ ДОРИЛАР — яллиғланиш жараёнини сусайтиришда қўлланиладиган дорилар; улар сиртга, оғиз орқали, ректал ва инъекцион қўллаш учун мўлжалланган бўлиб, деярли барча дори шакллари ҳолида ишлаб чиқарилади.

Я.к.д.ни қўллаш *яллиғланиш* жараёни қайси аъзода кузатилаётганлиги, унинг патогенези ва бошқаларга боғлиқ.

Фармакологик фаол бирикмаларнинг турли гуруҳларига мансуб кўпгина дори воситалари яллиғланишга қарши таъсирга эга, улар яллиғланишнинг сабаблари, табиати ва таснифидан қатъи назар унга қарши таъсир кўрсатади.

Инфекция сабабли яллиғланишда антибиотиклар ва бошқалар кимётерапевтик воситалар қўлланилади, улар микроорганизмларнинг ҳаёт фаолиятини сусайтиради ва микрофлора муҳитидаги яллиғланиш жараёнига нисбатан таъсир қилади. Алоҳида кимётерапевтик воситалар (мас, сульфаниламидлар, тетрациклинлар ва бошқалар) ҳам яллиғланиш жараёнларини бартараф этади, лекин уларнинг самараси кам.

Кимёвий тузилишига кўра Я.к.д. стероид ва ностероид гуруҳларга бўлинади.

Буйрак усти безлари пўстлоғи гормонлари ва уларнинг синтетик ўриндошлари — *глюкокортикоидларнинг* амалий аҳамияти катта бўлишига қарамай, улардан фойдаланганда баъзи нохуш ҳолатлар рўй беради. Шунинг учун уларни ўз билгича қабул қилиш ярамайди.

Яллиғланишга қарши стероид воситаларга резорбтив (гидрокортизон, преднизолон, дексаметазон ва бошқалар) ва маҳаллий таъсир қилувчи (флюоцинолон

ацетонид, флорметазон пивалат, бетаметазон ва бошқалар) глюкокортикоидлар кириб уларнинг таъсири иммунодепрессив таъсир билан биргаликда намоён бўлади; ностероид воситаларга карбон кислоталарнинг баъзи ҳосилалари (пирозолон, оксикам ва бошқалар) киради.

Бир қатор *оғриқ қолдирувчи дорилар* ҳам Я.к.д. сифатида ишлатилади. Булар яллиғланишга қарши таъсири жиҳатидан глюкокортикоидлардан кучсизроқ, қўшимча касалликларни ҳам нисбатан кам келтириб чиқаради. Шу туфайли оғриқ қолдирувчи дорилар бўғимлар, мускуллар ва ички аъзолар яллиғланишида кенг қўлланилади. Улар анальгетик ва иситма туширувчи таъсирга эга. Кўпгина доривор ўсимликлар (мас, бўйимодарон, маврак ва бошқалар) баъзи тери ва шиллик қаватлар касалликларида яллиғланишга қарши яхши наф беради. Меъдаичак йўллари яллиғланганда (айниқса болаларда) шилимшиқ ҳолидаги дори буюрилади. У бевосита яллиғланишга қарши таъсир этмай, фақат шиллик пардани ўраб олади ва уни ҳар хил таъсирлардан сақлайди.

Буриштирувчи дорилар ҳам яллиғланишга қарши кучсизроқ таъсир этади, улар асосан тери ва шиллик пардалар яллиғланганда ишлатилади. Буриштирувчи дорилар тўқиманинг оқсил моддалари билан биргаликда химоя қатлами ҳосил қилиб, шиллик пардаларни ва шикастланган сиртларни турли таъсиротлардан сақлайди ва яллиғланиш жараёнининг авж олишига йўл қўймайди.

Асептик яллиғланишда (айниқса, аллергик ёки аутоаллергик тўқималар шикастланганда) яллиғланишга қарши стероид воситаларнинг иммунодепрессив таъсири алоҳида аҳамиятга эга.

Иммунодепрессантлар, асосан, иммунитет хужайра омилига сусайтирувчи таъсир кўрсатиб, цитостатик таъсир ҳисобига яллиғланишнинг пролифератив босқичини бартараф этади.

Я.к.д. келиб чиқиш сабаблари турлича бўлган яллиғланиш касалликларини да-

волашда қўлланилади. Улардан кўпинча ревматизмга қарши восита сифатида фойдаланилади. Яллиғланишга қарши стероид воситалар миокардитлар, ўткир ва сурункали нефритлар, гепатитлар ва бошқалар ички аъзоларнинг яллиғланиш касалликларини даволаш учун ишлатилади. Глюкокортикоидлар дерматология (мас, экзема, дерматитлар, нейродермитлар ва бошқаларда маҳаллий қўллаш учун), офтальмология (кератит, конъюнктивит, ирит, блефорит ва бошқалар), оториноларингология (вазомотор ва аллергик ринитлар, ташқи эшитиш йўллари яллиғланиши) амалиётида қўлланилади.

ЯЛМОНҚУЛОҚ, кунгабоқар сутлама — сутламадошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Ўрта Осёда тарқалган. Илдизи шохланидиган ўқ илдиз. Пояси тик, якка ўсади, бўйи 8 — 30 см. Барглари белкураксимон, кетмакет ғуж бўлиб жойлашган. Гуллари майда, бир жинсли, соябонсимон тўпгулга йиғилган. Июльавггача гуллаб мевалайди. Меваси — кўсакча. Уруғидан кўпаяди. Бир тупи 600 дан кўпроқ уруғ беради. Ниҳоллари апр.—майда ўсиб чиқади.

Ўсимликнинг танабаргларида оқ сутлама шира бўлиб таркибида захарли модда (эуфорбин) бор. Пахта далалари, беда-поялар, ғалла экинлари орасида учрайди. Йўл ёқалари, суғориш шаҳобчалари бўйлари, ташландик ерларда, боғларда ўсади.

Кураш чоралари: уруғликни тозалаш, ўтоқ қилиш, анғизни чуқур юмшатиш.

ЯЛМОҒИЗ — халқ оғзаки поэтик ижодида кенг тарқалган мифологик образ. Келиб чиқиши жиҳатидан аёллар салтанати (матриархат) билан боғлиқ мифологик тасаввурларга бориб тақалади. Я. ғайритабиий магик кучга эга бўлган, ўта хунук қари кампир сифатида тасвирланади. У *эртак* ва *достонларда* эпик қахрамон саргузаштларига тўсқинлик қилувчи асосий ёвуз кучлардан бири саналади. Я. ҳаммавақт қахрамонни

ўлдирмоқчи бўлади. Аммо ҳар гал ё ўзи нобуд бўлади, ёки қахрамонга бўйсуниб, унинг қийин ишларига қўмаклашади. Я. ўз фаолиятида сеҳржодудан, тилсимли буюмлардан фойдаланади. Жодугар, шум кампир, мастон қабилар Я.нинг халқ орасидаги вариантлари ҳисобланади.

ЯЛОУ Розалин Сасмен (1921.19.7, Нью-Йорк) — америкалик физик ва шифокор (медик). Хантер коллежини тугатган (1941), шу коллежда физикадан адъюнктпроф. (1946—50). Бронкс госпитали радиоизотоп хизмати бошлиғи ёрдамчиси (1950—70), 1970 йилдан ядро тиббиёти бўлими раҳбари. Нью-Йоркдаги Ленокс Хилл госпитали илмий маслаҳатчиси (1956—62). Йешив ун-ти Альберт Эйнштейн тиббиёт коллежида проф. (1979—86), айни вақтда тиббиёт маркази ва Монтефиор госпитали клиник фанлар бўлими раҳбари. 1986 йилдан тиббиёт мактабида проф. Илмий ишлари қонда ва эндокрин безлари тўқимасида инсулин, паратиреонид гормон, гастрин ва кортикотропинни радиоиммунологик аниқлашга оид. Нобель мукофоти лауреати (1977; ҳамкорликда).

ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТ (ЯИМ) — мамлакат иқтисодий фаолиятининг муайян давр (ой, чорак, йил) давомидаги умумий натижаларини тавсифлайдиган кўрсаткич. Мамлакат худудида жойлашган барча корхоналар (чет эл ва қўшма корхоналари ҳам шу ҳисобга қиради) томонидан жами ишлаб чиқариш омиллари билан ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматларнинг бозор қийматларидаги ифодаси бўлиб, унинг миқдори *миллий ҳисоблар тизими* асосида ҳисоблаб чиқилади. Мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини макродаражада тавсифлаш ва таҳлил этишда фойдаланилади. Ўзбекистонда 2003 йилда амалдаги нархларда 9964,1 млрд. сўмлик ЯИМ ишлаб чиқарилди. Бу 2002 йилга нисбатан 4,4 % га кўп демакдир. Яратилган ЯИМнинг тармоқ тузилмаси қуйидагича:

унинг 48,5% товарлар ишлаб чиқариш (унинг 15% саноатда, 28,8% қ.х.да, 4,5% қурилишда) ва 38,1% хизматлар кўрсатиш (унинг 8,5% транспорт ва алоқада, 9,4% савдо ва умумий овқатланишда, 20,2% бозор ва нобозор хизматларда) га, 13,4% маҳсулот ва экспортимпорт операциялари соф солиқларига тўғри келди. Миллий статистикада асосий макроиктисодий кўрсаткич сифатида ЯИМ ёки *ялпи миллий маҳсулот* (ЯММ), ҳатто ялпи миллий даромад (ЯМД) ҳам қабул қилиниши мумкин. Мас, АҚШ ва Японияда ЯИМ эмас, балки ЯММ асосий макроиктисодий кўрсаткич ҳисобланади. Аммо БМТ нинг миллий ҳисоблар тизимида ЯИМ бирламчи иктисодий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Миқдор жиҳатдан бу кўрсаткичлар ўртасидаги тафовут унчалик катта эмас: ривожланган мамлакатларда бу тафовут бир фоздан ошмайди. Чет элларда ишловчи фуқаролардан тушадиган даромадлар салмоқли бўлган мамлакатларда бу тафовут каттароқ бўлиши мумкин.

Нурислому Тўхлиев.

ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ (ДАРОМАД) — (ЯММ ёки ЯМД) мамлакатнинг маълум муддат (одатда, ой, квартал, йил) ичида умумий иктисодий фаолиятини тавсифловчи якуний макроиктисодий кўрсаткичларидан бири. ЯММ давлатнинг бозор нархларида ифодааланган барча бирламчи даромадлари (уларнинг мамлакат ҳудудида ёки унинг ташқарисида ишлаб чиқариш омиллари туфайли юзага келишидан қатъи назар) жами йиғиндисини кўрсатади. ЯММ *миллий ҳисоблар тизими* асосида ҳисобланади.

Ҳоз. замон жаҳон иктисодиётида мамлакатлар ўртасида капитал ҳаракатчанлиги даражаси ғоят юқори. Натижада бир мамлакат капиталининг қандайдир бир қисмидан чет элда фойдаланилади. Айни пайтда эса мамлакатнинг баъзи активлари (корхоналар, кўчмас мулклар, қимматли қоғозлар) хорижий

фуқаролар ва фирмалар (норезидентлар) нинг эгалигида бўлади. Норезидентлар ўз мулкларидан олган даромадларининг бир қисмини ватанларига ўтказиб туришлари натижасида ялпи ички маҳсулот миқдори билан тегишли мамлакат ихтиёридаги амалдаги ялпи даромад (ЯММ) миқдори бир-бирига тенг келмай қолади. Шу боис ЯММ ҳажмини тўғри аниқлаш учун ялпи ички маҳсулотга мамлакатга унинг чет эллардаги ўз фуқаролари мулкдан тушган даромадлар билан мамлакатдан чиқиб кетган чет элликлар даромадлари ўртасидаги фарқни қўшиш керак. Чет элдаги мулклардан тушган даромадлар салдоси ижобий бўлса ЯММ ҳажми ялпи ички маҳсулотдан кўп, аксинча ҳолатда кам бўлади (қ. *Миллий даромад, Ялпи ички маҳсулот*).

ЯЛПИ СИРТ — РФ Европа қисмининг жан.шарқидаги платосимон қирлар. Волга ва Урал дарёларининг сувайирғичи. Шарқий қисми тор, ўйдимчуқур. Кенглик йўналишида 500 км га чўзилган. Энг баланд жойи 405 м. Ғарби Волга дарёси томон пасайиб боради. Шарқда Жанубий Урал тоғларига ёндош, жан.да Каспийбўйи пасттектислигидан поғонасимон кўтарилган. Марказий қисмида унча баланд бўлмаган қолдик тепалари (шиханлар)дан иборат бўлиб, бал. 50—100 м. Я.С. палеозой ва мезозой қумтошлари, гил, оҳақтошларидан ташкил топган. Оҳақтошларда карст рельеф шакллари ҳосил бўлган. Я.С. дан Самара, Катта Ирғиз ва Урал дарёларининг баъзи ирмоқлари бошланади. Дашт ўсимликлари ўсади.

ЯЛПИ ҲОСИЛ, кишлоқ хўжалиги экинларининг ялпи ҳосили — алоҳида хўжалик ёки биронбир ҳудудий бирлик чегараларидаги барча экин майдонларида етиштирилган (йиғиб олинган) маҳсулот ҳажми. 1954 йилдан бошлаб ҳисобга олинади. Ўзбекистон статистика органлари Я.х. ҳажмини умуман барча тоифадаги хўжаликлар бўйича

туман, вилоят, республика микёсида алоҳидаалоҳида ҳисобга олади. Қ.х. статистикасида Я.х.нинг тахминий ва охириги ҳажмини аниқлаш қабул қилинган. Тахм. ҳажм апробация усулида 1 сентябрга бўлган ҳолат бўйича, охиригиси — йил охирида белгиланади. Я.х.нинг тахминий ҳажмини белгилашда барча хўжаликлардан олинган ҳисобот маълумотлари асос бўлади. Я.х.нинг охириги ҳажми тахм. кўрсаткичларни хўжаликларнинг нояб. ва дек.даги йиллик ҳисоботлари асосида қайта аниқлаш йўли билан белгиланади (яна. к. *Ҳосилдорлик*). Экинларнинг Я.х.ни оширишнинг омиллари — ҳосилдор, касаллик ва зараркунандаларга чидамли навлар яратишдан, интенсив технология, комплекс механизациялаш ва кимёлаштириш асосида янги агротехника усуллари қўллашдан иборат.

ЯЛПИЗ — лабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, доривор ва *эфирмойи ўсимлик*. Шим. ярим шарнинг илик иқлимий минтақаларида 20—25 тури тарқалган. Европа мамлакатлари, АҚШ, Украина, Белоруссия ва Шим. Кавказда Я.нинг тахир (аччиқ) Я. ва жингалак Я., Хитой, Ҳиндистон, Бразилия ва бошқалар мамлакатларида далаёки сув Я. турлари экилади. Ўзбекистонда 4 тури: сув Я., осий Я.и, тахир (аччиқ) Я. ва жингалак Я. ёввойи ҳолда ўсади, Пояси тик шохланган, бўйи 25—100 см гача, барглари қарама-қарши жойлашган, ромбсимон, наштарсимон ёки тухумсимон, гуллари чала соябонсимон тўпгулга йиғилган, бинафшаранг. Май—окт.да гуллайди. Я. ёруғсевар, намсевар ўсимлик. Баргларида 2,5—3%, гулларида 4—6%, поясида 0,3% ментол (*валидолнинг таркибий қисми*)га бой бўлган эфир мойи, шунингдек, флавоноидлар, витаминлар, ошловчи моддалар бор. Тиббиётда Я. баргидан тайёрланган тиндирма (настойка) ва дамламасидан кўнгил айниганда ҳамда ўт ҳайдовчи восита сифатида фойдаланилади. Бар-

глари ва поясидан олинган ялпиз мойи парфюмерия, озиқ-овқат саноатида ва тиббиётда, баҳорда янги чиққан барглари ошқўк сифатида ишлатилади. Вегетатив (баҳорда илдизини бўлиб экиш) йўли билан кўпайтирилади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида нам ерларда, ариқ ва дарё бўйларида ўсади.

ЯЛПИЗДОШЛАР (*Багшасеае*) ялпиздошлар қабилисига мансуб икки йиллик уруғпаллалилар синфига кирадиган энг йирик оила. Кўп йиллик ўғлар ва айрим буталардан иборат. Барглари оддий, қарама-қарши жойлашган. Гуллари кийшиқ, гултожбаргчалари туташган, кўпинча икки лабли. 200 туркуми (3500 тури) бор. Урта Осиёда 53 туркуми (466 тури), Ўзбекистонда эса 38 туркуми (204 тури) учрайди. Кўпчилик Я. эфир мойларига бой бўлиб, атирупа саноатида. тиббиётда (*арслонқуйруқ, ялпиз, райхон, маврак*), баъзан, зиравор сифатида овқатга (*жамбил, райхон*) ишлатилади.

ЯЛТА — Украинанинг Қрим Республикасидаги шаҳар (1837 йил дан). Қора денгиз бўйидаги порт ва машҳур иқлимий курорт, Қрим я.о. нинг лан. соҳилида. Симферополь.й. станциясидан 79 км (Я. — Симферополь йўналишида троллейбус қатнайди). Симферополь, Бокчасарой. Севастополь шаҳрларига борадиган автомобиль йўллари чорраҳаси. Денгиз йўллари орқали Одесса, Батуми, РостовДон шаҳри лари билан боғлашан. Аҳолиси 81,6 минг киши (2001).

Шаҳар 1 145 йилдан Жалита номи билан маълум. 14-асрдан Гснуя колонияси, 1475 йилдан Туркия қарамоғияа. 1783 йилда Россияга қўшиб олинган. 1838 йилдан Таврия губернясининг уетд шаҳри. 19-аср охириларида Я. курорт сифатида ривожланди. 1445 йил да Я. да *Қрим конференцияеи* бўлиб ўтган. 1954 йилдан Украина таркибида. 1991 йилдан Украинанинг Қрим Республикаси таркибида.

Я.да тамакиферментация, сут, асфаль-

тбетон здлари, вино саноатининг «Мас-сандра» ишлаб чиқариш аграр бирлашмаси, балиқ к-ти, бош кийимлар ф-каси бор. Сувенирлар ишлаб чиқарилади. 2 театр, филармония, тарихий музей, А.П. Чехов уй-музеи фаолият кўрсатади. Я. яқинида Никита ботаника боғи бор. Шаҳарда ўрта асрлардан Исар истехкоми харобалари, Иограф унгури сақланган.

ЯЛТА КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1945)
— к. *Крим конференцияси* (1945).

ЯЛТИРБОШ, чўққаёли — галладошларга мансуб кузги бир йиллик бегона ўт тури. Ўрта Осиё, Россиянинг Европа қисми, Кавказ ва Ғарбий Сибирда кенг тарқалган. Пояси туксиз, бўйи 15—40 см, барглари қалами тукли. Бошчаси йирик (23 см), 5—10 гулли, тўқ оловранг, меваси учи киррали, майда дон. Уруғи 5 см чуқурликдан қийғос униб чиқади (12 см дан чуқур бўлганда унмайди). Я фақат уругидан кўпаяди. Бир ўсимлик 2 минггача уруғ беради. Уруғи кузда униб чиқиб, кишлайди, эрта баҳорда эса майсанинг ривожланиши давом этади.

Кураш чоралари: уруғликни саралаш, трэфлан, которан ва бошқалар гербицидлари қўллаш.

ЯЛТИРОҚ ҚУНҒИЗЛАР — қаттиққанотли ҳашаротлар туркумига мансуб оила. Уз. 1—6 мм, танаси бўртиқ, ялтироқ. 2000 дан кўпроқ, жумладан, Ўзбекистон фаунасида 10 га яқин тури маълум. Карамдошлар, бурчокдошлар ва бошқалар ўсимликлар гули, ғунчаси, айрим турлари қуруқ ўсимлик қолдиқлари, замбуруғ мицелийлари ва Рапс ялтироқ мурдалари билан озиқланади. Бир қанча турлари йирткич: пўстлокхўр ва узунтумшук қўнғизлар қуртлари, ширалар ва кокцидиясимонлар личинкаларини қиради.

ЯЛҚОВЛАР — чала тишлилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Гавдасининг уз. 50—65 см, оғирлиги

4—7 кг. Боши 270° гача бурилиши мумкин. Олдинги оёқлари орқа оёқларидан узун. Бармоқлари 2 ёки 3 та, ўзаро ёпишган, тирноқлари узун ва эгилган. Танасининг юнглари қорин томондан орқасига қайрилган. Тана ҳарорати ташқи муҳит ҳароратига қараб 24° дан 35° га ўзгариб туради. 2 урукка мансуб 5 тури Марказий ва Жанубий Америкада тарқалган. Я. дарахтда яшайдиган кам ҳаракат ҳайвонлар. Одатда, дарахт шохларида орқаси пастга қараб осилиб туради. Ўсимликхўр. Йилда 1 бола туғади. Гўшти, териси ва безак сифатида ишлатиладиган тирноқлари учун овланади. Сони камайиб кетмоқда. Бўйинбоғли ялқов Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китоби-га киритилган.

ЯМАЙКА — Вест-Индиядаги давлат. Ямайка о. ва унга ёндош бир неча майда оролларда жойлашган. Майд. 11,5 минг км². Аҳолиси 2,68 млн. киши (2002). Пойтахти — Кингстон шаҳри Маъмурий жиҳатдан 3 графликка бўлинган.

Давлат тузуми. Я. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мустақил давлат. Амалдаги конституцияси 1962 йилда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — Буюк Британия қироличаси, унинг номидан давлатни генералгубернатор бошқаради. Қиролича генералгубернаторни мамлакат бош вазири тавсияси билан тайинлайди. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали парламент (сенат ва вакиллар палатаси), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Я.нинг катта қисмини оҳақтошли плато (бал. 500—1000 м) эгаллаган; шарқий қисмида БлуМуантин тоғлари бор. Жанубий ва ғарбий соҳиллари камбар аллювиал пасттексиклик. Жанубий соҳилларда қулай гаванлар бор. Қайноқ радиоактив ва термал олтингургуртли булоқлар мавжуд. Кучли зилзилалар бўлиб туради (1692 ва 1907 йилларда фожиали бўлган). Боксит, темир ва марганец руда қонлари бор. Иклими

тропик пассатли иқлим. Январнинг ўртача т-раси 24—25°, июлники 26—27°. Йиллик ёғин жан.да 800 мм, тоғларда 5000 мм гача. Кучли бўронлар бўлиб туради. Тупроқлари тоғ жигаррангкизил ва кизилкўнғир тупроқлар. Энг йирик дарёси — БлэкРивер. Мамлакат марказидаги плато ва шарқдаги тоғ ён бағирлари доим яшил тропик ўрмонлар билан қопланган. Оролнинг ғарбий ва жан. қисмидаги текисликларда саванна ўсимликлари ўсади. Хайвонот дунёси нисбатан камбағал. Майда кемирувчи хайвонлар, қушлар, кўршапалаклар учрайди. ХелтширХилс резервати, 2 денгиз парки бор.

Аҳолисининг асосий қисми (80%) ямайкаликлар (аксарияти негр ва мулатлар); ҳинд, хитой, инглизлар ҳам яшайди. Расмий тил — инглиз тили. Шаҳар аҳолиси 50,2%. Диндорларнинг аксарияти — протестантлар. Йирик шаҳарлари: Кингстон, СпанишТаун.

Тарихи. Я.да қадимдан индейсларнинг аравак тил оиласига мансуб қабилалари яшаб келган. Оролга европаликлардан дастлаб 1494 йил Х. Колумб экспедицияси бориб тушган ва уни СантЯго деб атаган. Кейинчалик индейсча «Хаймака» («булоқлар ороли», «Ямайка») деб номланган. 1508 йилдан испанлар Я.ни ўз мустамлакасига айлантириб маҳаллий аҳоли (араваклар)ни бутунлай қириб ташлади. 1513 йилдан шакарқамиш плантацияларида ишлатиш учун Африкадан қуллар олиб борилди. 1655 йил Я.ни инглизлар босиб олди (1670 йил расмий равишда Буюк Британия мустамлакасига айлантирилди). Инглизлар Я.ни қул савдосининг йирик марказларидан бирига айлантирдилар. 1823—24 ва 1831—32 йиллардаги қуларнинг омавий ҳаракати натижасида 1833 йил қулдорлик бекор қилинди (1838 йил тўлиқ бекор қилинди). 1958 йилдан Я. Буюк Британия томонидан ташкил этилган ВестИндия Федерацияси таркибида бўлди. 1959 йил Я. ички ўзиниўзи бошқариш ҳукукини қўлга киритди. 1961 йил федерация таркибидан чиқди. Я. 1962

йил 6 авг.да мустақилликка эришди. 1962 йилдан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1992 йил 6 январда тан олган. Миллий байрами — авг.нинг биринчи душанбаси — Мустақиллик куни (1962).

Асосий сиёсий партия ва қасаба уюшмалари. Я. лейбористлар партияси, 1943 йил тузилган; Халқ миллий партияси, 1938 йил асос солинган. Я. қасаба уюшмалари конгресси; Я. миллий ишчилар иттифоқи, 1972 йил ташкил этилган; Бустаманте саноат ишчилари қасаба уюшмалари, 1938 йил тузилган.

Ўўжалиги. Я. — аграриндустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қон саноати 7,2%, қайта ишлаш саноати 17,7%, қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқ овлаш 9,4% ни ташкил этади. Иқтисодиётининг асоси экспорт учун боксит қазиб олиш ва гилтупроқ ишлаб чиқариш.

Саноатида боксит қазиб олиш ва гултупроқ ишлаб чиқариш миллий компаниялар томонидан АҚШ ва Канада сармояси иштирокида амалга оширилади. Қандшакар, ром, тамаки, энгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланган; хориждан келтирилаётган нефтни қайта ишлаш, цемент ишлаб чиқариш, кимё, фармацевтика қорхоналари бор, электрон аппаратлар йиғадиган эд ишлайди. Йилига ўртача 3,9 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Хорижий сайёҳлик ривожланган.

Қишлоқ хўжалигида экспорт учун шакарқамиш, банан, цитрус мевалар, кофе, какао, қалампир, тамаки етиштирилади. Ички эҳтиёж учун батат, маниок, шоли, маккажўхори экилади. Чорвачилик суст ривожланган. Асосан, қорамол, чўчка, эчки боқилади, балиқ овланади.

Автомобиль йўллари уз. 18,6 минг км, т.й.лар узунлиги 200 км. Асосий денгиз порти ва халқаро аэропорти — Кингстон.

Я. четга боксит, гилтупроқ, банан, қандшакар, ром, тамаки, цитрус мевалар чиқаради. Четдан ёқилғи, хом ашё, саноат жиҳозлари, транспорт воситалари, озиқ-овқат ва истеъмол моллари олади. Ташки савдода АҚШ, Буюк Британия,

Канада билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — Ямайка доллари.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Врачлар Кингстон яқинидаги ВестИндия ун-тининг тиббиёт фтида тайёрланади. 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий қилинган. Бошланғич мактабларда ўқиш муддати 6 йил, ўрта мактабларда 7 йил Хусусий ўқув юрглари ҳам бор. Ўқиш инглиз тилида. Хунартехника таълими тўлиқсиз ўрта мактаб негизида олиб борилади. Кингстон шаҳри яқинида ВестИндия унти (1948 йил ташкил этилган), Кингстонда гуманитар ва табиий фанлар ҳамда технология коллежи, СпанишТаунда қ.х. мактаби бор. Илмий муассасалари: Я.ни ўрганиш институти (1879), илмий текшириш лар кенгаши (1960), режалаш бошқармаси, тиббиёт ассоциацияси, тиббий тадқиқотлар лаб. (ҳаммаси Кингстонда), Кариб овқатланиш институти (1967, Мона қишлоғида) ва бошқалар Кингстонда Я. кутубхона хизмати (1948), мактаб кутубхоналари хизмати, Мона қишлоғида ун-т кутубхонаси (1948) ва коллеж кутубхонаси бор. Кингстонда тарих, тиббиёт тарихи, бадий музейлар, СпанишТаунда халқ музейи мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Я.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Асосийлари: «Дейли глинер» («Кундалик хабарчи», кундалик газ., 1834 йилдан), «Дейли стар» («Кундузги юлдуз», кундалик кечки газ., 1951 йилдан), «Карибиан чэллендж» («Кариб чақириғи», ойлик жур., 1957 йилдан), «Санди глинер» («Якшанба хабарчиси», «Дейли глинер» газ. иловаси). «Джам-пресс» ҳукумат ахборот агентлиги 1984 йил ташкил этилган. «Телевижи Джамайка лимитед» радиотелевидение хизмати, 1959 йил тузилган. Я. радиоси тижорат хизмати бўлиб, 1947 йил асос солинган. Яна бир қанча тижорат радиостя мавжуд.

Адабиёти инглиз ва креол тилларида ривожланмоқда. Луиз Беннетнинг креол тилида яратган шеърлари машхур. Ин-

глиз тилидаги адабиёт 18-асрда вужудга келган. Т. Редкам (1870—1933) шеър ва пьесалари, Г.Ж. Де Лиссер (1878—1944) романларида миллий мавзу ўз аксини топди. Бу даврда шоир К.МакКей (1890—1948) машхур бўлган. 2-жаҳон уруши (1939—45) дан кейин адабиётнинг юксалиш даври бошланди. Ижтимоий мавзуда Р.Мейснинг «Инсонака» (1954), «Қора чақмоқ» (1955) номидаги дастлабки романлари, «Янги кун» (1949) қиссаси, В.Риднинг «Миллон» (1958) қиссаси юзга келди. Қиллий озодлик кураши мавзуси Ж.Хирннинг «Дераза яқинидаги товуш» (1955), «Яшаш мумкин бўлган мамлакат» романларидан ўрин эгаллади. О.Паттерсоннинг «Харобалар йўқ» (1967), «Сизиф фарзандлари» (1968) романлари замонавийликка, «Жон фидо қил, узок кун» (1972) тарихий романи 18-асрдаги Я. ҳаётига бағишланган. К.Томпсон, Э.Солки, П.О.Робинсон, Д.Хайндэ ва бошқалар хикоя жанрида самарали ижод қилдилар. Я.да биринчи шеърый антология 1929 йил нашрдан чиққан. Шоирлардан У.Э.Робертс, Ф.Шерлок машхур бўлган. Уларнинг шеърларидаги ватан мавзуини шоирлар В.Виртью, Д.Кэмпбелл, Х.Карбери, М.Моррис, Д.Скотт, А.Макнис ва бошқалар давом эттирдилар. Т.Роннинг пьесалари машхур.

Маъморлиги ва тасвирий санъати. Я. санъатида Европа, айниқса инглиз маданиятининг кучли таъсири Африка халқлари анъаналари билан қўшилиб кетган. 17—19-асрларда шаҳарларда инглиз меъморлиги услубида тўғри бурчакли 1 қаватли тош ва гишт иморатлар қурилди (СпанишТаундаги СентКэтрин собори, 1655; Кингстондаги Рокфорт қалъаси, 17-аср охири — 19-аср; Кингстондаги штаб биноси, хоз. ҳукумат саройи, 18-аср). Халқ турар жойлари 2 қаватли металл безакли ёғоч уйлар (верандаси билан) бўлган. Бойларнинг шаҳар яқинидаги уйлари америка «мустамлакачилик услуги»да барпо этилган. 20-асрнинг ўрталаридан замонавий кўп қаватли би-

нолар қурила бошлади (Вест-Индия ун-ти биноси, Кингстондаги Нэннвилл турар жой массиви).

20-аср ўрталаридан профессионал тасвирий санъат ривожланди. Оддий кишилар ҳаёти, мамлакатдаги ижтимоий зиддиятлар тасвирий санъат усталари асарларида ўз ифодасини топмоқда. Рассомлардан А.Хью, Р.Кэмпбелл, Д.Поттингер, Л.Моррис, хайкалтарошлардан Э.Мэнли, Н.Рой машҳур. Я.да ёғоч ўймакорлиги, кандакорлик каби анъанавий халқ хунарамандчилиги ривожланган.

ЯМАЙКА ВАЛЮТА ТИЗИМИ,

Ямайка битими — 1976 йил январда Кингстон (Ямайка)да *Халқаро валюта фонди* (ХВФ) аъзолари бўлган мамлакатлар вакиллари кенгашида тузилган битимга мувофиқ ташкил топган ва 1978 йил апр.дан кучга кирган жаҳон валюта тизими. Ямайка битими ХВФ уставига ўзгаришлар киритди ва илгари *Бреттон-Вудс битими* (1944) дан фарқ қиладиган (бу битимга кўра ХВФ аъзолари бўлган мамлакатлар ўз валютаси курсини долларга ёки олтинга нисбатан белгилар эди) инфратузилма тамойилларини белгилади. Биринчидан, олтинга ва икки захира валюта — АҚШ доллари ва Буюк Британия фунт стерлингига асосланган олтин девиз стандарти 1969 йилдан амалга киритилган *СДР* (махсус қарз олиш ҳуқуқлари) стандарти билан алмаштирилди ва унинг валюталар паритетлари ҳамда валюталар курси асосини ташкил этиши белгилаб қўйилди. Унинг шартли қиймати 5 валюта (АҚШ доллари, ГФР маркаси, Швейцария франки, Англия фунт стерлинги, Япония иенаси)дан иборат валюта савати билан аниқланадиган бўлди. Бу валюталар ХВФ Уставига кўра, «эркин алмаштириладиган валюталар» деб номланди.

Иккинчидан, Я.в.т. олтиннинг валюта бирликлари қиймати меъёри тарзидаги вазифасини, қоғоз пулларнинг олтин таъминотини бекор қилди. Натижада олтиннинг қатъий баҳолари тугатилди

ва олтин жаҳон пули мавқеини йўқотди. Я.в.т. доирасида олтиннинг пул функцияларини бажаришга барҳам берилгани қонунлаштирилди. Учинчидан, банкларга олтинни хусусий бозорларда шаклланган нархларда эркин сотиб олиш ва сотиш имконияти берилди.

Мамлакатлар ўртасидаги валюта муносабатлари уларнинг миллий пул бирликларининг сузиб юрувчи («сирғалувчи») курсларига асосланадиган бўлди, яъни Я.в.т. ҳар бир мамлакатга ўз валюта курси учун исталган режими танлаш ҳуқуқини берди. Бу билан сузувчи валюта курслари режими қонунлаштирилди ва мамлакатлар 1973 йил мартдан шу режимга ўтдилар. Валюта курслари тебранишлари асосий 2 омил: валюталарнинг ички бозордаги харид қобилиятининг реал қиймати нисбатлари билан, иккинчидан, халқаро бозорларда миллий валюталарга бўлган талаб ва таклиф нисбати билан белгиладиган бўлди. Бу нисбатлар капиталнинг мамлакатлараро стихияли оқиб ўтиши натижасида ўзгариб туради.

Я.в.т.нинг амал қилиши бир катор мураккаб муаммоларни келтириб чиқаради. Юридик жиҳатдан олтиннинг пул функцияси бекор қилинганига қарамай, у фавқулодда жаҳон пули ва ишончли захира активи мақомини сақлаб келмоқда. Жаҳон бўйича марказий банклар ва хусусий тезавраторлар қўлида 60 минг т дан кўпроқ олтин алоҳида ликвид товар сифатида сақланади (яна қ. *Евро, Европа валюта битими*).

ЯМАЙКАЛАР, ямайкаликлар — халқ, Ямаиканинг асосий аҳолиси (2,37 млн. киши). Умумий сони 3,47 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Асосан, қора танлилар ва мулатлар. Инглиз тили лаҳжасида сўзлашадилар. Диндорлари — асосан, протестантлар. Я. шакарқамиш, банан ва цитрус мевалари етиштириш билан шугулланади.

ЯМАЛ НЕНЕЦЛАРИ МУХТОР ОКРУГИ — РФ Тюмень вилояти тарки-

бидаги мухтор округ. 1930 йил 10 дек.да ташкил этилган. Майд. 750,3 минг км². Аҳолиси 507,4 минг киши (2002), асосан, руслар ва ненецлар, шунингдек, украин, татар, ханти, коми, селькуп, белорус, бошқирд ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 83,4%. Таркибида 7 маъмурий туман, 7 шаҳар, 8 шаҳарча бор. Маркази — Салехард шаҳри Бошқа йирик шаҳарлари — Ноябрьск, Новий Уренгой, Надим. Я.Н.м.о. Ғарбий Сибирь пасттектислигининг шим. қисмида жойлашган. Ямал, Таз ва Гидан я.о.лари ва Белий, Олений, Шокальский о.ларидан иборат. Округнинг ер юзаси пасттектислик (ўртача бал. 50—100 м), фақат ғарбида тоғлар (Қутбий Уралнинг шарқий ён бағри, энг баланд жойи — 1499 м, Пайер тоғи) бор. Округнинг кўпроқ қисми Қутбий доирадан ичкарида жойлашган. Иқлими кескин континентал, қаттиқ совуқ. Қиш 9 ой давом этади. Январнинг ўртача т-раси —22°, —26°, июлники 4°—14°. Йилига 200—400 мм ёғин тушади. Вегетация даври 50—100 кун. Йирик дарёлари: Обь (куйи оқими), Надим, Пур, Таз, Полуи. Кўл кўп (йириклари: Ярато, Нитто, Ямбуто). Тундра, глейли, ботқок, глейлиподзол ва подзол тупроқлар хос. Худудининг 3/4 қисми тундра ва ўрмонли тундра ўсимликлари билан қопланган. Тундрада ёввойи ҳайвонлардан: шим. буғуси, оқ куён, бўри, колонок, олмахон ва бошқалар; қушлардан оқ ва тундра какликлари, қарқур бор. Дарё ва кўллари баликка бой. Округ худудида Юкори Таз кўриқхонаси жойлашган.

Хўжалигининг асосий тармоқлари — газ ва нефть қазиб олиш, балиқ овлаш; ўрмон ва ёғочсозлик, қурилиш саноатлари ривожланган. Буғучилик, даррандчилик ва мўйнали ҳайвонларни овлаш билан шуғулланилади. Салехард балиқни қайта ишлаш кти, «Ноябрьскнефтегаз», «Пурнефтегаз», «Уренгойгазпром», «Ямбурггаздобьтча» ва бошқалар корхоналар ишлаб турибди. Денгиз ҳайвонларини овлаш базаси, ёғочсозлик кти, тахта ортиш тушириш базаси бор. Я.Н.м.о.

буғучилик бўйича Чукоткадан кейин 2-ўринда туради. Округ оқ тулки, тийин, ондатра мўйналарини; дйррандчилик фермалари эса қора тулки, кўк тулки, норка мўйналарини етиштириб беради. Қорамол боқилади. Картошка, қарам етиштирилади. Асосий транспорт тури — сув транспорти. Обь дарёси ва унинг ирмоқлари Таз, Пур ва

Обь кўлтқиқчасида мунтазам кема қатнайди. Лабитнанги посёлқасидан Урал орқали Сейда ст-ясиғача т.й. линииси (умумий уз. 495 км) ўтган. Қаттиқ қопламали йўллар уз. 851 км. Узоқ туманларида буғучилик транспорти ривожланган.

ЯМАЛ ЯРИМ ОРОЛИ (ненецча я - ер ва мал — охири) — РФ Ғарбий Сибирнинг шим.даги ярим орол. Майд. 122 минг км². Ер юзаси текислик. Уз. 700 км. Энг баланд жойи 84 м. Эни 240 км гача. Кўп йиллик музлок грунтлар, гидролакколитлар, термокарст, ботиклар ва бошқалар рельеф шакллари тарқалган. Қирғоқларининг каттагина қисми денгиздан қум тиллари билан ажралиб турган пасттектислик, унчалик чуқур бўлмаган кўлтқиқлардан иборат. Кўл кўп (Ярро-то, Ямбуто, Нейто ва бошқалар). Тундра ўсимликлари билан қопланган; жан. да ўрмонли тундра бор. Ҳайвонлардан лемминг, песец, шимол буғуси мавжуд; қушлардан қур, қутб бойқуши, ёз қуналари кўплаб ғоз ва ўрдақлар учиб келади. Буғучилик, овчилик, балиқ овлаш ривожланган. Газ қонлари топилган. Обь кўлтиғи қирғоғида денгиз кемалари тўхтайдиган жой — Новий порт бор.

ЯМАН, Яман Республикаси (Ал-Жумхурия ал-Ямания) — Арабистон я.о.нинг жан. қисмидаги давлат. Майт. 528 минг км². Аҳолиси 19,3 млн. киши (2002). Пойтахти — Сано шаҳри Маъмурий жиҳатдан 19 вилоят (муҳофаза)га бўлинади.

Давлат тузуми. Я. — республика. Амалдаги конституцияси 1991 йил

15—16 майда қабул қилинган; 1994 ва 2001 йилларда ўзгартиришлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1990 йилдан Али Абдуллоҳ Солих; 1978—90 йилларда Яман Араб Республикаси президенти), у умумий яширин овоз бериш йўли билан 7 йил муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни депутатлар палатаси (1 палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Я. аксарият тоғли мамлакат; мамлакат ғарбида Яман тоғлари жойлашган (энг баланд жойи 3600 м — Ан-Наби-Шоиб тоғи). Қизил денгиз ва Адан кўли тоғи соҳили бўйлаб Тихома чўли чўзилган.

Шарқида Рубъ ул-Холи чўлига туташиб кетадиган унча баланд бўлмаган ясситоғлик ва тепаликлар жойлашган. Қизил денгиз қирғоқлари кам парчаланган, айрим жойларда маржон рифлари бор. Я.да ош тузи, алебастр, нефть, марганец рудаси, ярим қимматбаҳо тошлар бор. Иқлими тропик, худудининг катта қисмида қуруқ иқлим. Уртача т-ра янв.да 20—25°, июнда 21—32°. Йиллик ёғин 40—1000 мм. Дарёлари йилнинг кўп қисмида қуриydi. Энг муҳим дарёси — Масила. Тупроқлари қизил қўнғир, айрим жойларда шўрхоқлар учрайди. Тоғларнинг кўп қисмида ўсимлик ўсмайди; тоғ ён бағирлари акация, мимоза, олеандр, алоэ, фикус ўсимликлари билан қопланган. Текисликларда чўл ва чала чўл ўсимликлари, воҳаларда хурмо пальмаси ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан ғизол, ёввойи эшак (онагр), йиртқичлардан сиртлон, бўри, тулки, коштоп бор; гамадрил ва павиан маймуни учрайди. Қирғоққа яқин сувларида балиқ тури кўп.

Аҳолисининг кўпчилиги араблар; шунингдек, эфиоп, ҳинд, яҳудий, сомалилар, покистонликлар ҳам яшайди. Расмий тил — араб тили. Давлат дини — ислом. Шаҳар аҳолиси 23,5%. Йирик шаҳарлари: Сано, Адан, Таиз.

Тарихи. Мил. ав. 2-минг йиллик охири ва 1-минг йиллик бошида Я.

худудида ўзига хос жан. араб маданияти шаклланди. Шу даврда Хадрамаут, Қатабон, Саба, кейинчалик Мани давлатлари пайдо бўлди. Мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарида Саба давлатининг мавқеи ошиб, кўшни давлатлар унга тобе бўлиб қолди. Мил. 4-аср бошида Я.нинг барча худуди Ҳимярийлар подшолигига бирлашди. 4—6-асрларда Я.да иудаизм ва христианлик тарқадди. 6-аср бошида Я.ни эфиоплар, 6-аср охирида Сосонийлар бошиб олди. 629—630 йилларда Я. Араб халифалиги таркибига қўшиб олинди. Я. худудида арабмусулмон маданияти қарор топди. Ислом дини секин аста ҳукмрон динга айлана борди. 9-асрда Я.да мустақил Зиёдийлар давлати (пойтахти Забид шаҳри), Яфурийлар давлати (пойтахти Сано шаҳри) вужудга келди. 10-асрда Я. худудининг бир қисми шиаларнинг Зайдийлар мазҳаби тарафдорлари қўлига ўтди. Кейинги даврларда Я.да турли сулолалар ҳукмронлик қилди. 16-аср бошида Я. Усмонли турк империяси таркибига кирди. 17-аср бошида у ерда туркларга қарши кўзғолон кўтарилиб, Зайдий имомлари бошчилигида 1633 йил мустақил давлат (имоматлик) тузилди. 19-аср бошида Я.га ваҳҳобийлар тез-тез ҳужум қилиб турди, кейинчалик Миср подшоси *Мухаммад Аш* қўшинлари бостириб кирди. 1840 йилгача Я. Мисрга тобе бўлиб қолди. 1839 йилдан Жанубий Яман (Адан мустамлакаси ва Адан протекторатлари)да Буюк Британия ўз ҳукмронлигини ўрната бошлади. 19-асрнинг 70-й.лари бошида Шим. Яманда Туркия ҳукмронлиги тикланди. 19-аср охири — 20-аср бошида Шим. Яманда Туркия ҳукмронлигига қарши бир неча бор кўзғолон кўтарилди. 1904—11 йилларда бўлиб ўтган кўзғолонлар натижасида Шим. Яман мухториятга эришди. 1918 йил мустақил қироллик деб эълон қилинди. 1962 йил 26 сентябрда Санода бўлган инқилоб натижасида монархия тузуми ағдариб ташланди ва Шим. Яманда Я. Араб Республикаси тузилганлиги эълон қилинди. Жанубий Яман халқининг

инглизлар ҳукмронлигига қарши озодлик кураши Шим. Ямандаги озодлик ҳаракатларининг муваффақиятларидан сўнг авж олиб кетди. Буюк Британия Адан шаҳри ва Адан протекторатида ўз мавқеини сақлаб қолиш мақсадида 1959 йил жан.да Араб амирликлари федерацияси (1962 йилдан Жанубий Арабистон федерацияси, ЖАФ)ни тузди. Халқ оммаси ЖАФга қарши кураш олиб борди. Бу кураш Шим. Яманда Я. Араб Республикаси тузилганидан кейин янада кучайиб кетди. Мустақиллик учун кураш нагжасида Жанубий Яманнинг катта ҳудуди озодлик кучлари қўлига ўтди. Буюк Британия Жанубий Яманни мустақил деб тан олишга мажбур бўлди ва 1967 йил 30 нояб.да Адандан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетди. Ўша кун мустақил Жанубий Яман Халқ Республикаси (1970 йилдан Я. Халқ Демократик Республикаси) тузилганлиги эълон қилинди. 1990 йил Яман Араб Республикаси билан Яман Халқ Демократик Республикаси бирлашиши натижасида Я. Республикаси ташкил топди. Аммо мамлакатда жанублик ва шимолликларни ажратиб ташлашга бўлган ҳаракатлар сақланиб қолди; бу 1994 йил шимолликлар ғалабаси билан тугаган йирик ҳарбий тўқнашувга ҳам олиб келди. Я. — 1947 йилдан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1991 йил 30 дек. да тан олган ва 1996 йил 21 майда дипломатия муносабатлари ўрнатган. Мидлий байрами — 22 май — Миллий бирлик кун (1990).

Сийсий партия ва касаба уюшмалари. Умумий халқ конгресси, 1982 йил тузилган; Я. социалистик партияси, 1978 йил асос солинган; Ислохотлар учун Я. бирлиги, 1990 йил ташкил этилган. Я. Республикаси ишчилари касаба уюшмалари умумий федерацияси, 1990 йил тузилган.

Хўжалиги. Я. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. 23,9%, кон саноати 16,6%, қайта ишлаш саноати 10,1% ни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигининг асосий

тармоғи деҳқончилик. Фаол аҳолининг 70% дан ортиғи қ.х.да банд. Маҳсулоти экспорт қилинадиган асосий ўсимлиги кофе; хурмо ўстирилади. Боғдорчилик (анжир, ўрик, манго, анор ва бошқалар) ва тоқчилик ривожланган. Техника ва эфир мойли ўсимликлардан занжабил, кунжут, пахта, тамаки, донли экинлардан дурра, тарик, арпа, буғдой, маккажўхори, дуккаклилар, сабзаёт экинлари экилади. Мамлакатнинг жан. ва жан.шарқидаги чўл ва чала чўлларда воҳа деҳқончилиги ривожланган (тариқ, жўхори, буғдой, арпа, кунжут, пахта, кофе, тамаки, сабзаёт, кокос ва хурмо пальмаси етиштирилади). Чорвачиликда қорамол (асосан, зебу), ‘ қўй, туя, от, эшак, парранда боқилади. Мамлакат жан. ва жан.шарқида кўчманчи чорвачилик ривожланган. Асаларичилик билан ҳам шуғулланилади. Балиқ овланади. Қизил денгизнинг қирғоққа яқин жойларидан марварид олинади.

Саноатида нефть, ош тузи, темир рудаси, ярим қимматбаҳо тошлар қазиб олинади. Нефтни қайта ишлаш, энергетика, тўқимачилик, пахта тозалаш, озик-овқат (тамаки, кофени қайта ишлаш корхоналари) саноати мавжуд. Йилига ўртача 1,96 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. Хунармандчиликда уйрўзғор анжомлари, мато, кўнпойабзал, кулолчилик ва заргарлик бутомлари, тигли қуроқлар ишлаб чиқарилади.

Я.да темир йўл йўқ. Автомобиль йўллари уз. 64,6 минг км. Денгиз савдо флоти тоннажи 13,6 минг т дедвейт. Денгиз портлари: Адан, Худайда, Моха, Салиф, Муқалла. Я. четга нефть ва нефть маҳсулотлари, кофе, балиқ ва денгиз маҳсулотлари, пахта, тери, тамаки чиқаради. Четдан озик-овқат, жиҳозлар, саноат буюмлари олади. Ташқи савдода Япония, АҚШ, Саудия Арабистони, Европа Иттифоқи мамлакатлари ва бошқалар давлатлар билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — Яман риали.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Давлат мактабларида ўқиш бепул. Хусусий мактаблар ҳам

бор. Бошланғич мактабларда ўқиш муддати 6 йил, ўрта мактабларда ҳам 6 йил Олий ўқув юртлири: Адандаги олий пед. коллежи (1970 йил ташкил этилган), ун-т (1975), Мусика инти, Сано шахридаги ун-т (1974). И.т.лар Адандаги унтда олиб борилади. Сано шахрида кутубхона (1925), Адан шахрида «Мисват» ва ун-т кутубхоналари, археология музейи бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Я.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Асосийлари: «Арбааташар октобр» («14 октябрь»), араб тилидаги кундалик газ., 1968 йилдан), «АлЖумхурия» («Республика», араб тилидаги кундалик газ., 1948 йилдан), «Ас-Сакафа алЖадида» («Янги маданият», араб тилидаги ойлик жур., 1970 йилдан), «АсСаура» («Инқилоб», араб тилидаги кундалик ҳукумат газ., 1948 йилдан), «АсСаури» («Инқилобчи», кундалик газ., 1967 йилдан), «Саут алУммал» («Ишчилар овози», араб тилидаги кундалик газ.). Адан ахборот агентлиги, ҳукумат агентлиги, 1970 йил тузилган; Саба ахборот агентлиги, ҳукумат агентлиги, 1970 йил ташкил этилган. Я. радиотелевидение хизмати, давлат томонидан назорат қилинади, Адан шахрида жойлашган.

Адабиёти. Ўрта аср яман адабиёти умумараб адабиёти оқида ривожланди ва асосан диний мавзудаги шеърят кенг тарқалди. 12-асрда НашваналХимярий томонидан яратилган «Химярий қасидаси» достони, алҲамадонийнинг «Шеърлар девони» бундан мустасно. 19-асрда миллий озодлик ҳаракатининг авж олиши реалистик адабиётнинг юзага келишига сабаб бўлди. Яхё бин Муҳаммад алАрёний, Абдул Карим Мазхар ва бошқалар қасида жанрида ижод қилдилар. Ёзувчилардан Аҳмад алФейс, Шауқи Абдулла, Жафар Абдо, шоирлардан Фарид Баракат, Абдурахмон Фахри, Али Маҳди ашШинвах, Абадан Муҳаммад Духайс реалистик йўналишдаги адиблар гуруҳига киради. Жафар Лутфи Аман романтик йўналишда асарлар яратди. Муҳаммад Саид Мисват, Муҳаммад Абдул Вали, Аҳмад

Маҳфуз Омар, Али Баазиб, Муҳаммад Абдурахмон Аҳмад, Муҳаммад Солих Ҳайдарий кабилар ўз новелла ва кичик драматик асарлари билан машҳур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Я. ҳудудида Мариба, Карнову ва бошқалар қадимги шаҳар қолдиқлари топилган (мил. ав. 2-минг йилликка оид), уларнинг аксарияти тўртбурчак шаклида қурилиб, атрофлари баланд (10—12 м) деворлар билан ўралган; ирригация иншоотлари (Марибадаги тўғон, мил. ав. 7-аср) ва тош ибодатхоналарнинг қолдиқлари, тош ва бронзадан ишланган ҳайкалчалар ҳам топилган. Қатабон подшолиги (мил. ав. 9—1-асрлар)нинг пойтахти — Тимна шаҳри харобалари: тош истехкомларнинг қисмлари, тошдан қурилган биноларнинг деворий ёзувлари, бўртма тасвири стелалар, Хадрамаутда мил. ав. 4—3-асрларга оид шаҳар вайроналари (истехком деворлари, минора типидagi уйлар, кабртошлар), сув ҳавзалари (Аданда) сақланиб қолган. Мамлакатнинг турли р-нларидан мил. ав. 1-минг йилликка оид одам ва ҳайвонларнинг бронза ва олтиндан ишланган тасвирилари, геометрик нақшли сопол буюмлар, Тимнада деворий бронза бўртмалар ва эллини тусидаги ҳайкалчалар (мил. ав. 1-аср) топилган. Я.да ислом дини тарқалиши билан масжидлар қурилади бошлади. 7—16-асрларда минорали масжидлар (Сано шахридаги ал-Жомий ал-Кабир масжиди, 670-й.лар, 8, 10 ва 12-асрларда кенгайтирилди; Таиз шахридаги алАшрафия масжиди, 13-аср), «кубба» — авлиёлар мақбаралари қурилди. 20-асрда шаҳарларда миллий меъморий анъаналар сақланган ҳолда замонавий типда саноат ва ирригация қорхоналари, турар жой ва маъмурий бинолар барпо этилди. Я.да қадимдан амалий безак санъати турлари (кумуш, тошдан буюмлар яшаш, гиламчилик, заргарлик, кийимга гул тикиш) кенг тарқалган.

Мусиқаси. Я. мусиқасида Византия, Бобил, Миср маданияти таъсири сезилади, бошқа араб мамлакатлари (Саудия Арабистони, Ироқ ва бошқалар) мусиқа

анъаналарига яқинлик мавжуд. Архивак мусиқа намуналари сақланиб қолган (фольклар шеърятини бадий ўқиш); қўшиқ ва чолғу услубини белгиловчи лад (мақам), ритмик формулалар тизими шаклланган. Мусиқа асбоблари: уд (лютна), конут (цитра), мизмар (сурнай тури), зарбли — табл, дэф, мирвас, хагер ва бошқалар Қадимда шоирдостончилар, ровийлар (ривоят, насихат айтимларини ижро этувчилар) санъати ривожланган. Ислом давридан бошлаб диний шакллар билан бирга дунёвий мазмундаги мауал, *мувашишах*, такасим ва бошқалар жанрлар кенг ўрин олган. Шунингдек, Я да эркакларнинг жанговар давра қўшиқлари (албара), тўй рақслари (зэффа, мураккаҳ ва бошқалар), аёлларнинг якка ва жамоа қўшиқлари тарқалган. Мусиқанинг замонавий шакллари ҳам ривожланган. Мусиқа бўйича кадрлар Адан шахридаги Мусиқа ин-тида тайёрланади. Миллий қўшиқ ва рақс ансамбли бор.

ЯМАН ТОҒЛАРИ, Жабал Арабистон я.о.нинг жан.ғарбий қисмидаги тоғлар, Яман Республикаси ва Саудия Арабистони ҳудудида. Шим.ғарбдан жан. шарққа 500 км масофага чўзилган. Энг баланд жойи 3600 м. Кристалл ва вулкани жинслардан тузилган палахсали ясси чўққили массивлардан иборат. Сўнган вулканилар бор. Я.т. чуқур водийлар билан кесилган. Ён бағирлари Қизил денгиз ва Адан қўлтиғига тик тушади, шим.шарқда Руб улҲоли чўли томон пасайиб боради. Қуруқ дашт, чўл ўсимликлари ўсади. Вақтинча оқар сувлар ва дарё водийларида бутазорлар бор.

ЯМАНЛИКЛАР, Яман араблари — халқ, Яманнинг асосий аҳолиси. Умумий сони 13,7 млн. киши (1990йлар ўргалари). 1,4 млн. киши Саудия Арабистонида яшайди. Форс кўрфази давлатлари, Тунис, Германия, Франция, Буюк Британияда ҳам яшашади. Улар хунармандчилик, балиқ овлаш, нефтни қайта ишлаш ва озик-овқат саноатида

меҳнат қилмоқдалар. Диндорлари — мусулмонлар (суннийлар ва шиалар).

ЯМАТО — Японияда мил. 3-асрнинг 2-ярмида вужудга келган қабила иттифоқи; маркази ҳоз. Нара шахри атрофида бўлган. 4-аср ўргаларига келиб мамлакатнинг катта қисмини ўзига тобе этиб бирлаштирган, шу билан бирга кумасо ва эбису қабилалари қисман бўйсундирилган. Я. қабила иттифоқи негизида аста-секин илк ўрта аср Япон давлати шаклланган. Японияда илк темир даврига оид археологик маданиятни (мил. 3-аср охири — 6-асрлар) ҳам «Я.» атамаси билан аташ қабул қилинган.

ЯМАТОЭ — япон тасвирий санъатидаги мактаблардан бири; Ю—Палларда шаклланган. Тарихий мавзудаги ҳамда аслзодаларнинг ҳаётидан олинган афсонавий сахналар, сарой романларига ишланган композициялар хусниҳатлар билан қўшилиб кетган, кўпроқ ўрамларга тушъ ва бўёқларда бажарилган, одатда туркумлар ҳосил қилган. Энг гуллаган даври 12—14-асрларга тўғри келади. Я.э хусусиятлари (нақш шаклидаги булутлар, параллел *перспективалар* усули ва бошқалар) кейинчалик Кано ва *Укиёэ* мактабларининг таркибий қисмларига айланган. Йирик вакиллари — Фудзивара Нобудзанэ, Фудзивара Таканобу ва бошқалар.

ЯМИН Муҳаммад (1903.23.8, Савахлунто, Суматра — 1962.17.10, Жакарта) — индонез ёзувчиси ва сиёсий арбоби. Янги индонез шеърятини драматургияси асосчиларидан. Индонез шеърятига *сонет* шаклини олиб кирган. 1919 йилдан ёшлар ҳаракати ва бир қатор радикал партиялар фаолиятида иштирок этган. Индонезияда мустақиллик эълон қилинган (1945), парламент аъзоси, адлия ва маориф вазири. Асарларида индонез халқини миллий бирдамликка ва мамлакатни қайтадан тиклашга даъват этган («Индонезия — менинг ватаним»

шеърлар тўплами, 1929; «Кен Арок ва Кен Дедес» драмаси, 1934 ва бошқалар). Шекспир, Тагор асарларини индонез тилига таржима қилган. 2-жаҳон урушидан сўнг тарихий, сиёсий ва иктисодий мавзуларда асарлар яратган.

Ад.: Сикорский В., Индонезийская литература, М., 1965.

ЯМС — ямсдошлар оиласига мансуб бир паллали чирмашиб ўсадиган ўтсимон ўсимликлар туркуми, туганак илдизмевали экан. Ватани — Мянма. Тропик ва субтропик минтақаларда 250 га яқин тури тарқалган. Ғарбий Закавказье ва Узоқ Шарқ ўрмонларида Я.нинг 2 ёввойи тури, Кавказнинг Қора денгиз бўйларида тезпишар навлари ўсади. Жаҳон мамлакатлари бўйича Я. майдонлари 3,8 млн. га, ҳосилдорлиги 96,03 ц/га, ялпи ҳосили 36,9 млн. (1999). Жанубий Осиё, Шим. Америка мамлакатларида, Африкада катта майдонларда етиштирилади. Я.нинг кўп турлари крахмалга бой бўлган йирик туганаклар ҳосил қилади. Туганаклари оқ, қизил, бинафша рангда. Бир туганаги вазни 2— 2,5 кг. Кўпгина мамлакатларда картошка каби овқатга ишлатилади.

ЯМУСУКРО — Котд'Ивуар Республикаси пойтахти. *Абиджан шаҳридан* 260 км шим.да жойлашган. Аҳолиси 189 минг киши (1998). Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат ва ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Президент қароргоҳи, «Партия уйи» Я.да жойлашган. Шаҳар атрофида кофе, какао, ямс, банан плантациялари бор ва бошқалар қишлоқ хўжалик экинлари экилади.

ЯНА — Саха Республикасидаги дарё. Юқори Яна тизмасининг шим. ён бағирларидан оқиб тушувчи Дулгалах ва Сартанг дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Шим.га томон оқа бориб Лаптевлар денгизига қуйилади. Уз. 1490 км, ҳавзасининг майд. 238 минг км². Казачье қишлоғидан ўтгач, Я. 5300

км² га яқин майдонга эга бўлган дельта ҳосил қилади. Асосан, ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи 1000 м³/сек. Окт. ўрталаридан май ўрталаригача музлаб ётади. Я.нинг 890 км қисмида кема қатнайди. Кема қатнови атиги уч ой давом этади. Я.нинг Адича (715 км) ва Битантай (586 км) каби йирик ва бир қанча майда ирмоқлари бор. Асосий пристанлари: Верхоянск, Батагай, УстКуйга; қуйилиш қисмида — Нижнеянск порти.

ЯНА-ИНДИГИРКА ПАСТТЕКИС-ЛИГИ — Лаптевлар ва Шаркий Сибирь денгизлари соҳилидаги пасттекислик. Ғарбда Омолой дарёси водийсидан шарқда Индигирка дарёсигача 700 км дан ортиқ масофага чўзилган. Энг сербар жойи 300 км. Кўпчилик жойларда бал. 100 м (айрим қолдиқ қирларнинг бал. 350—500 м). Ғовак денгиз ва куруклик ётқизиклари ҳамда калин музлар билан қопланган. Каттагина қисмида тундра ўсимликлари ўсади. Я. И.п. кучли ботқоқлашган. Термокарст кўл кўп.

ЯНАЧЕК Леош (1854.3.7, Моравия, Гуквальди — 1928.12.8, Острава) — чех композитори, фольклоршунос, дирижёр, мусика жамоат арбоби, педагог. Чехия ФАакад. (1912). 20-аср мусика (опера) санъатининг йирик намояндаси. Прагадаги Орган мактаби, Лейпциг ва Вена консерваторияларида таълим олган (1874—80). Брнода Орган мактабини ташкил қилган, шу ерда проф. ва директор (1881 йилдан). Я. 40 йил давомида мораван халқ кўшиқларини тўплаб, минглаб намуналарини нашр этган ва ўрганган, чех фольклористикасига асос солган («Мораван халқ кўшиқларининг мусикий хусусиятлари», 1901 ва бошқалар). 20-аср миллий композиторлик мактаби асосчиси бўлган Я.ижодида чех ва мораван халқлар мусика аънаналари ҳамда замонавий мусика услублари уйғунлашган. 9 опера («Унинг ўғай кизи», 1903; «Катя Кабанова», 1921; «Айёр тулкича саргу-

заштлари», 1923; «Макропулос гиёҳи», 1925 ва бошқалар), «Глаголик месса» ораторияси ва диний мавзудаги кантаталар, «Симфонията» ва бошқалар симфоник асарлар, камер ансамбллар, вокал туркумлар ва бошқалар муаллифи. Брнодаги опера театри ҳамда Нафис санъатлар академиясига Я. номи берилган. 1948 йилдан Брнода Я. ижодига бағишланган мусиқа фестивали ўтказилмоқда.

ЯНБОЕВА Хуршида Ибниаминовна (1924.7.6, Тошкент) — терапевткардиолог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Тиббиёт фанлари д-ри (1967), проф. (1971). И.В.Сеченов номидаги 1-Москва Тиббиёт ин-тини тугатгач (1948), ТошТИ санитариягигиена ва педиатрия фтлари госпиталь терапия кафедрасида врачординатор (1949—54), ассистент (1955—60). Ўзбекистон Ўлка тиббиёт илмий тадқиқот ин-тида катта илмий ходим (1960—66), ТошТИ Марказий илмий тадқиқот лаб. мудири (1966—69), ТошТИ 2даволаш фти госпиталь терапия кафедрасида проф. (1969—75), айни вақтда республика кардиологлар илмий жамиятининг раиси бўлган. Илмий ишлари кардиологик ва ревматологик касалликларни ўрганишга бағишланган. «Элюрт хурмати» ордени билан мукофотланган (1998).

Ас: Ревматические пороки сердца, Т., 1965; Ревматоидный артрит, Т., 1975 (Т.С.Солиев билан биргаликда); Очерки кардиологии жаркого климата, Т., 1975 (З.И.Умидова, Г.Королёв билан биргаликда).

ЯНВАРЬ (лот.; қадимий римликлар худоси Янус номидан) — *Григорий календария* йилнинг биринчи ойи. Я. 31 кундан иборат (яна қ. *Календарь*).

ЯНГ (Ян Чженьнин) (1922.22.9, Хэфей, Хитой) — хитой физиги; АҚШ да ишлаган. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1965), проф. (1955). Миллий унтни тугатган (1942). Фалсафа фанлари

д-ри (1948). Чикаго унтида (1948—49), Принстон унтида (1949—65) ишлаган. Нью-Йорк ун-ти проф. (1966) ва Назарий физика институти директори (1967 йилдан). Илмий ишлари статистик физика, майдон квант назарияси, элементар зарралар физикасига оид. Америкалик физик Р. Миллс билан ҳамкорликда каллибрлаш принципини тавсия этган ва вектор мезон майдони назариясини ишлаб чиққан (1954). Кучсиз ўзаро таъсирда жуфтлик сакланиш қонунининг бузилиши (1956, Т. Ли билан), бетаемирилишда нафақат жуфтлик, балки якка заряд боғлиқдиги ҳам сакданмаслиги (1957, Т. Ли ва Р. Эме билан) ҳақидаги гипотезани илгари сурган. Шу йили (Л. Д.Ландау ва А. Саломдан мустақил равишда) комбинацияланган жуфтликнинг сакланиши ҳақидаги ғояни илгари сурди (Т. Ли билан ҳамкорликда). Пионни нуклон ва антинуклондан иборат система деб хисоблаб, элементар зарранинг биринчи таркибий моделини тавсия этди (1949, Э. Ферми билан ҳамкорликда). Кучсиз ўзаро таъсир оралик вектор бозонлар воситасида узатилади, деган ғояни илгари сурди (1960, Т. Ли билан). Нобель мукофоти лауреати (1957).

ЯНГИ АНГЛИЯ — АҚШнинг шим-шарқий қисмида тарихий таркиб топган худуд номи. Я.А.да Массачусетс, Коннектикут, РодАйленд, НьюХемпшир, Вермонт, Мэн штатлари жойлашган. Майд. 172,6 минг км². Аҳолиси 15,2 млн. кишидан зиёд (2002). Энг муҳим саноат, савдомолия ва маданият маркази ва порти — Бостон шаҳри Юқори малакали мутахассислар меҳнати талаб этиладиган саноат тармоқлари ривожланган. Иқтисодий фаол аҳолининг 1/3 қисми ишлаб берувчи саноат тармоқларида банд. Қ.х. шаҳар аҳолисини озик-овқат махсулотлари билан таъминлашга ихтисослашган.

«Я.А.» номи шу худуддаги Шим. Америка сохилларини тадқиқ этган (1614) инглиз капитани Ж.Смит томонидан берилган. Худудни мустамлакага

айлантириш, асосан, 17-асрнинг 20-й. ларидан бошланган. Я.А. инглизларнинг Америкадаги мустамлакалари орасида икгисодий жihatдан энг ривожланган худуди эди. Я.А. аҳолиси 1775—78 йилларда Шим. Америка мустақиллиги учун ва 1861—65 йиллардаги фуқаролик урушида фаол иштирок этган.

ЯНГИ АНГРЕН ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ — Ўзбекистон энергетика тизимидаги йирик иссиқлик электр ст-яси; унитар корхона. Тошкент вилояти Ангрен шаҳри яқинидаги Нуробод шаҳарчасида жойлашган. ст-янинг ўрнатилган қуввати 2100 МВт, ҳар бири 300 МВт қувватли 7 энергоблокка эга. ст-я қурилиши ва тайёргарлик ишлари 1976 йилда бошланган. 1985 йил 3 апр. да ст-янинг 1 энергоблоки фойдаланишга топширилган. 1995 йил 23 авг.да 7 энергоблок ишга туширилган. Энергоблокларнинг асосий ёқилғиси 1 блокдан 5 блоккача — кўмир ва газ, резерв ёқилғи — мазут; 6 ва 7 блокларда — газ, захира ёқилғи — мазут. Фарғона водийси, Тошкент шаҳри ва ОлмалиқОҳангарон sanoat p-ни корхоналарини электр қуввати билан таъминлайди. Қуватлар 220 ва 500 кВ электр узатиш линиялари орқали тарқатилади. 2003 йилда 5588,5 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарилди, истеъмолчиларга 132 минг Гкал иссиқлик энергияси берилди.

ЯНГИ АХД — Библиянинг бир қисми. Қадимги аҳддан фарқли равишда фақат христианликда эътироф этилади. 4 инжил ва бошқалар муқаддас ёзувлар тўпламидан иборат. Юнон тилида ёзилган. Унда Исо Масихнинг ердаги ҳаёти, у чеккан азоб-уқубатлар, кўрсатган мўъжизалари, тирилиши ва бошқалар ҳақидаги ривоятлар, панд-насихатлар бор. Тахм. 1-асрнинг 2-ярми — 2-аср бошларида яратилган. Я.а. христианликнинг пайдо бўлиши тарихини ўрганишда муҳим манбалардан ҳисобланади.

ЯНГИ ВЕНА МАКТАБИ, Иккинчи Вена мактаби — А. Шёнберг ва унинг шоғирдлари А.Берг, А.Веберн, Э.Веллес, Х.Эйслер ва бошқаларнинг ҳамкорлиги натижасида Венада қарор топган ижодий йўналиш, мусиқий *модернизм* кўринишларидан бири. 20-асрнинг 1-ярмида Ғарбий Европада юз берган ижтимоий ва маданий инкироз (1 ва 2-жаҳон урушлари, фашизм, маънавиймаданий қийматларнинг кадрсизланиши ва бошқалар) Я.В.м. композиторлари ижодида ўз аксини топиб, асарларида «кичик одам»нинг фожиаси, инсонга ачиниш ҳисси, фашизмга қарши норозилик каби бадийий мавзу ва образлар, мусиқий *экспрессионизм* тамойиллари орқали намоён бўлди. Бадийий янгиланиш, ўз навбатида, Я.В.м. вакиллари ижодидаги мусиқий услуб, ифода воситаларининг тубдан ўзгаришига, *атоналик*, *додекафонни* каби мусиқа тизимларининг қарор топишига олиб келди. 20-асрнинг қатор (*И.Стравинский, Д.Шостакович, Қ.Қораев ва бошқалар*) йирик композиторлари мазкур мактаб аъёнalarидан фойдаланган.

ЯНГИ ГВИНЕЯ (индонез тилида Ириан) — Тинч океаннинг ғарбий қисмидаги орол. Катталиги бўйича дунёда 2-ўринда (Гренландиядан кейин). Майд. 829 минг км² (баъзи маълумотларга кўра 771,9 минг км²). Уз. 2000 км дан зиёд, эни 700 км гача. Ғарбий қисми *Индонезия*, шарқи *ПапуаЯнги Гвинея* давлатлари худуди.

Оролнинг қирғоқлари эгрибугри, қуруқлик ичкарасига анча ўйиб қирган кўлтиқлар бор. Жанубий соҳили ясси, қумли, шим. баланд. Я.Г.нинг марказий қисмидан ғарбдан шарққа чўзилган тоғ тизмалари кесиб ўтади. Энг баланд жойи 5029 м (Жая чўққиси). Ҳаракатдаги вулканлар бор. Жанубий қисми кенг пасттекислик. Я.Г.нинг бурмали замини протерозой ва юқори палеозой жинсларидан тузилган, усти денгиз чўкиндилари билан қопланган. Иқлими шим.да экватори-

ал, жан да субэкваториал, тоғ тепаларида ниваль иклим. Текисликларда ўртача ойлик т-ра 25—28°. Йиллик ўртача ёгин текисликларда 1000 мм дан, тоғларда 4000 мм дан зиёд. Тез-тез довул бўлиб туради. Дарёлари серсув, куйи қисмида кема қатнайди. Сернам тропик ўрмонлар флора ва фауна турларига бой. Жанубий да саванналар учрайди. Миллий боғлар ташкил этилган. Маккажўхори, ямс, батат экилади. Кофе, какао, кокос пальмаси, каучук дарахтлари плантациялари бор. Балик овланади. Йирик шахарлари: ПортМорсби, Маданг, Соронг, Жаяпура. Оролга европаликлардан дастлаб 16-асрнинг 1-ярмида португал денгизчилари борган.

ЯНГИ ГЕБРИД ОРОЛЛАРИ — Тинч океanning жан.ғарбий қисмидаги архипелаг (қ. *Вануату*).

«ЯНГИ ГЛОБАЛ ТЕКТНИКА», литосфера плиталари тектоникаси — Ер литосферасини ҳаракатдаги блокплиталар системасидан иборат деб қаровчи энг янги геологик гипотеза. «Я.г.т.»нинг асосий принциплари шотланд геологи А.Холмс томонидан белгиланиб, унда О.Ампферернинг Ер пўсти остидаги оқим гипотезаси, Ж.Жолининг радиоген гипотезаси ва А.Вегенернинг материкларнинг сузиб юриши тўғрисидаги гипотезаларини бирлаштирди. «Я.г.т.»га мувофик, литосфера кам ёпишқоқпикка эга бўлган астеносфера устида бир қанча плиталарга бўлинган. Плиталарнинг чегараси энг юқори тектоник, сейсмик ва вулканил фаол зоналардир. Ушбу чегаралар бўйлаб плиталарнинг бир-бирига нисбатан қарама-қарши томонга силжиши, бири иккинчисининг устига ёки остига силжиши ёки горизонтал силжиши содир бўлади. Океан ўрғалиқ тизмаларининг рифт зоналарида плиталар бир-биридан ажралади ва оралиқ жой астеносферадан кўтарилиб чиққан базальтли магма билан тўлади. Чуқур сув ости новларида бир плита иккинчи плитанинг остига сури-

либ кириб, мантя томонидан ютиб юборилади. Йирик плиталар қаторига Тинч океан, Евросиё, Шим. Америка, Жанубий Америка, Африка, ҲиндистонАвстралия, Антарктида плиталари қиради. Астеносфера бўйлаб ҳаракатдаги литосфера плиталари ўзининг қаттиқлиги ва яхлитлилигига эга. Астеносферадаги конвекцион оқимлар плиталарни ўрғалиқ тизмалардан четга томон суриб олиб кетади, ороллар ёйи ва материклар чеккалари бўйлаб эса океан ости Ер пўсти плиталари,материклар Ер пўсти остига кириб боради. Янги далилларга таянган «Я.г.т.» концепцияси кенг оммалашди. Аини вақтда конвекция механизми, океан ости Ер пўстининг континентлар остига кириб бориши масаласида жиддий эътирозлар ҳам мавжуд. Плиталар ўзаро тўқнашган жойларда бурмали иншоотлар пайдо бўлади.

ЯНГИ ГРАНАДА — асосий ўзаги Колумбия ҳисобланган Жанубий Америкадаги испан мустамлакалари номи (1538 йилдан). Турли вақтларда ҳоз. Венесуэла, Панама, Эквадор ҳудудларини ўз ичига олган. Испаниядан мустақил бўлгани (1819)дан сўнг 1863 йилгача ҳоз. Колумбия ва Панама ҳудудининг номи.

ЯНГИ ДАРҒОМ КАНАЛИ — қ. *Дарғом канали*.

ЯНГИ ДУНЁ — португалияликлар томонидан 1500 ва 1501—02 йилларда Атлантика океани ортида кашф қилинган жан. материкнинг бир қисмига *А.Веспуччи* (1503) таклифи билан берилган ном. Кейинроқ бутун жан. материк, 1541 йилдан шим. материк ҳам Европа, Осиё ва Африкадан кейинги тўртинчи китъани англатувчи Америка номи билан бир қаторда Я.д. деб ҳам аталди.

ЯНГИ ЖАНУБИЙ УЭЛЬС — Австралия Иттифоқининг жан.шарқий қисмидаги штат. Майд. 800,6 минг км². Аҳолиси 6,5 млн. киши (2000). Маъ-

мурий маркази — Сидней шаҳри Мамлакат пойтахти Канберра шаҳри ҳам штат ҳудудида. Ер юзаси, асосан, текислик. Йирик дарёлари: Муррей ва унинг ирмоқдари. Шарқида Катта сувайирғич тизма ва камбар денгиз бўйи пасттекислиги бор. Иқлими континентал ва қуруқ иқлим. Йиллик ёғин 1200—1500 мм, текисликларда 250 мм гача. Ўртача ойлик тралар 10—12° дан 22—26° гача. Сохил ва тоғ ён бағирларида эвкалипт ўрмонлари бор, қолган қисми саванналардан иборат. Я.Ж.У. мамлакатнинг аҳолиси энг кўп ва иқтисодий жиҳатдан ривожланган штати. Тошқўмир, рух, қўрғошин, қумушнинг йирик конлари бор, шунингдек, рутил концентрати олинди. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик, кимё, кemasозлик саноатлари ривожланган. Экин майдонининг катта қисмига буғдой экилади. Шунингдек, арпа, сули, маккажўхори, шакарқамиш ва пахта етиштирилади. Боғдорчилик ва сабзавотчилик ривожланган. Чорвачилик сут ва гўшт етиштиришга ихтисослашган. Сидней, Ньюкасл, ПортКембла каби йирик портлари бор. Муррей дарёсида кема қатнайди.

ЯНГИ ЗЕЛАНДИЯ — Тинч океаннинг жан.ғарбий қисмидаги давлат. Майд. 268,7 минг км². Аҳолиси 3,994 млн. киши (2004). Пойтахти — *Веллингтон шаҳри* Маъмурий жиҳатдан 10 провинция (ргоутсе)га бўлинади.

Давлат тузуми. Я.З. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи парламентар монархия. Буюк Британия парламенти ва асосан, Я.З. парламенти томонидан қабул қилинган қонун ҳужжатларига амал қилинади. Давлат бошлиғи — Буюк Британия кироличаси, унинг номидан генералгубернатор давлатни бошқаради. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 1 палатали парламент — вакиллар палатаси, ижрочи ҳокимиятни генералгубернатор томонидан тайинланадиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Я.З. Кук бўғози орқали ажралиб турган Шим. ва Жанубий оролларда жойлашган. Я.З.га Тинч океандаги бир қанча майда ороллар ҳам киради. Мамлакатнинг 3/4 қисми тоғ, қир ва тепаликлар билан банд. Сохили ва дарё водийлари пасттекислик. Шим. оролда тез-тез zilзила бўлиб туради, сўнмаган вулканлар, гейзерлар, қайноқ минерал булоқлар бор. Жанубий оролда Жанубий Альп тоғлари жойлашган (энг баланд жойи 3764 м — Кук тоғи; чўққиларда абадий қор ва музликлар бор). Шим. орол қирғоғи яқинидаги шельфда нефть, газ, темир, мис, полиметалл рудалари, олтин, қўмир конлари бор. Иқлими субтропик денгиз иқлими, чекка жан. да мўътадил иқлим. Июлнинг ўртача т-раси шим.да 12°, жан.да 5°, янв.ники шим.да 19°, жан.да 14°. Ўртача йиллик ёғин 400—700 мм, тоғ ён бағирларида 2000—5000 мм. Дарёлари серсув, ғидроэнергия захирасига бой. Энг йирик дарёси — Уаикато (уз. 354 км). Кўл кўп: энг йириги — Таупо (майд. 612 км²). Я.З.да сариқ, қорамтир ва каштан тупроқ, тоғларда тоғўрмон, тоғўтлоқи тупроқлар тарқалган. Ўрмон, асосан, баланд тоғларда сақланиб қолган (мамлакат ҳудудининг 23%). Ўсимлик турларининг 75% дан зиёди эндемик. Папоротник, дарахтсимон эпифит ва лианалар, маҳаллий дарахт турлари (каури, намаки, риму, тарairo ва бошқалар) кўп. Ҳайвонот дунёси камбағал. Сут эмизувчилардан каламуш, ит, қўршапалаклар, судралиб юрувчилардан туатара, кушлардан пингвин, найбурун, чағалай ва бошқалар кўп. Учмайдиган кушлардан киви, уэка, моа ва учадиган мойкут, читтак, чуғурчик бор. Сўнги 100 йил давомида ҳайвонот дунёси буғу, серна, тулки, куён ва бошқалар ҳисобига анча бойиди. Я.З.да 10 миллий боғ (МаунтКук, Тонгариро, Фьордленд ва бошқалар), 2 денгиз парк, кўплаб резерватлар бор.

Аҳолисининг асосий қисми янги зеландияликлар; улар янги зеландиялик инглизлар ва маорилар (15%) га бўлинади. Бундан ташқари, полинезияликлар, ин-

глиз, шотланд, ирланд, хитой, хинд ва бошқалар халклар ҳам яшайди. Расмий тиллар — инглиз ва маори тиллари. Диндорларнинг аксарияти — протестантлар. Шаҳар аҳолиси 85%. Йирик шаҳарлари: Веллингтон, Окленд, Крайстчерч.

Тарихи. Я.З.га 10—14-асрларда маорилар келиб жойлашган. Европаликлардан биринчи марта 1642 йил голландиялик денгизчи А.Тасман борган. 1769—70 йилларда инглиз денгизчи сайёҳи Ж.Кук ороллари тадқиқ қилган. 19-асрнинг бошларида европаликларнинг дастлабки аҳоли пунктлари пайдо бўлди. Айни вақтда маориларга тегишли ерларни босиб олиш жараёни бошланди. 1840 йил дастлабки инглиз мухожирлари Веллингтон шаҳрини барпо этдилар. 1840 йилдан Англия Я.З. ни ўз мустамлакасига айлантирди. 1843 йил маориларнинг инглиз мустамлакачиларига қарши қуролли кўзғолони бошланди. 1872 йилга келиб маориларнинг қаршилиги тўла бостирилди. 1907 йил Я.З. доминион макomini олди. 1-жаҳон уруши (1914—18)да Я.З. Буюк Британия томонида бўлди. Урушдан сўнг Я.З. Германиянинг собиқ мустамлакалари бўлган Ғарбий Самоа ва Науруни Буюк Британия ва Австралия билан биргаликда бошқариш учун мандат олди. 1926 йилги империя конференцияси ва 1931 йилги Вестминстер статути билан тасдиқланган қарорлар асосида Я.З. ташки ва ички ишларда тўла мустақилликка эга бўлди. Аммо 2-жаҳон уруши (1939—45) гача Буюк Британия Я.З.нинг барча ташки алоқаларини назорат қилиб турди. 2-жаҳон урушида Я.З. антифашистик коалиция томонида бўлди. 1930-й.лардан ҳокимиятни навбатманавбат Миллий партия ва Лейбористлар партияси эгаллаб келмоқда. Я.З. 1945 йилдан БМТ аъзоси. 1992 йил 19 мартда ЎзР суверенитетини тан олган ва дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 6 фев. — Вайтанга куни (1840).

Асосий сиёсий партия ва қасаба уюшмалари. Умумий келажак партияси,

2002 йил тузилган; Лейбористлар партияси, 1916 йил асос солинган; Я.З. миллий партияси, 1936 йил ташкил этилган; Я.З. демократик партияси, 1954 йил тузилган; Социалистик бирлик партияси, 1993 йил ташкил этилган; Тараққийпарвар коалиция, 2002 йил тузилган. Я.З. қасаба уюшмалари кенгаши, 1987 йил асос солинган.

Хўжалиги. Я.З. — қишлоқ хўжалиги юксак даражада ривожланган индустриаларгар мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. 9%, саноат 25%, хизмат кўрсатиш тармоғи 66% ни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигининг асоси — сут, гўшт ва гўштжун чорвачилиги. 47,5 млн. қўй, 9 млн. қорамол боқилади. Я.З. сариеғ, гўшт, жун ва пишлоқ экспорт қилиш бўйича дунёда олдинги ўринларда туради. Емхашак экинлари, буғдой, арпа, сули, дуккакли дон экинлари, сабзавот экинлари экилади. Мева, жумладан, киви етиштирилади. Боғдорчилик (цитрус мевалар, олма, нок, шафтоли, гилос). тоқчилик ривожланган. Балиқ ва кит овланади. Ўрмонда ёғоч тайёрланади.

Саноатида озик-овқат ва энгил саноат ривожланган. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз, кимё, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Алюминий, пластмасса, ўғит, цемент, чинни здлари бор. Кон саноатида табиий газ, темир рудаси, мис, кўрғошин, рух, олтин, кумуш, қўнғир ва тошқўмир, титанмагнетит куми қазиб олинади. Йилига ўртача 32,4 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади.

Транспортида денгиз транспортининг аҳамияти катта. Йирик портлари: Веллингтон, Окленд, Литтелтон. Т.й.лар узунлиги 3,9 минг км, автомобиль йўллари уз. 92 минг км. Веллингтонда халқаро аэропорт бор. Ташки савдода Япония, АҚШ, Буюк Британия, Австралия, Жанубий Корея, Хитой билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — Янги Зеландия доллари.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасала-

ри. Врачлар унларнинг тиббиёт фтларида тайёрланади. Таълим 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий ва бепул. Давлат мактаблари билан бирга хусусий мактаблар ҳам бор. Ўқиш муддати бошланғич мактабларда 6 йил, оралиқ мактабларда 2 йил, 8 йиллик мактаб (бошланғич ва оралиқ)дан кейинги босқич ўрта мактаб (ўқиш муддати 3 йил). Коллеж ва олий ўқув юртларида ўқиш пулли. Мамлакатда 7 ун-т ва техника интлари бор. Унлар Оклэнд, Крайстчерч, ПалмерстонНорт, Данидин, Веллингтон, Гамильтонда жойлашган. И.т.лар мамлакатнинг олий илмий муассасаси — Я.З. киролик жамияти (1867 йил ташкил этилган, турли шаҳарларда 50 га яқин бўлим ва филиаллари бор), илмий ва индустриал тадқиқотлар департаменти (1926), педагогик тадқиқотлар кенгаши (1933), Янги Зеландия нафис санъат академияси, Картеров расадхонаси, хаммаси — Веллингтон шаҳрида, Данидин шаҳридаги тиббий тадқиқотлар кенгаши (1950), Веллингтондаги иқтисодий тадқиқотлар институти (1958), Крайстчерчдаги геофизика ва астрономия расадхонасида олиб борилади. Веллингтонда Миллий кутубхона (1966), Оклэнд (1880), Крайстчерч (1859), Веллингтон (1893) шаҳрларида кутубхоналар, Миллий музей кутубхонаси бор. Музейлари: Веллингтондаги миллий музей (1865), Миллий бадиий галерея (1936), Данидин, Крайстчерч, Оклэнд шаҳрларидаги музейлар, Оклэнддаги бадиий галерея, Транспорт ва техника музейи ва бошқалар

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Я.З.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Йириклари: «Доминион» (кундалик газ., 1907 йилдан), «Ивнинг пост» («Кечки почта», кечки кундалик газ., 1865 йилдан), «Нью Зиленд геральд» («Янги Зеландия хабарчиси», кундалик газ., 1863 йилдан), «Нью трус» («Янги ҳақиқат», ҳафталик газ., 1904 йилдан), «Отаго дейли таймс» («Отаго провинцияси кундалик вақти», кундалик

газ., 1861 йилдан), «Пресс» («Матбуот», кундалик газ., 1861 йилдан), «Соушеллист политикс» (жур.). Нью Зиленд Пресс Ассошиэйшн, Янги Зеландия кундалик газ. ларнинг кооператив бирлашмаси, 1879 йил асос солинган. «Радио Нью Зиленд» радиоси 1936 йил, «Телевижи Нью Зиленд» телевидениеси 1960 йил ташкил этилган.

Адабиёти 19-аср ўрталаридан инглиз тилида ривожланмоқда. 19-аср ўрталарида ва ундан кейинги вақтлардаги ёзувларда маориларнинг бой фольклори (афсона, ривоят, кўшиқ, мақол) сақланган. Дастлабки янги зеланд адабиёти асарлари инглиз адабиёти анъаналари асосида барпо этилди. 19-асрнинг 50—80-й.ларидаги шоирлар А.Дометт ва Т.Брэккен асарлари романтик йўналишда яратилди, У.Голдер ва Ж.Барр шеъриятида эрксеварлик руҳи намоён бўлди. М.Э.Баркер, Ж.Уайт, Ж.Г.Уилсон каби адиблар ўз асарларида мустамлакачилик даврини акс эттирдилар. 19-асрнинг 90-й.лари охири — 20-аср бошларида адабиётда миллийликнинг ўзига хос белгилари пайдо бўлди. Бунда Я.З. ҳаётидаги ижтимоий ва иркий масалалар ўз аксини топди. 19-асрнинг 90-й.ларидан У.Пембер, Ж.Маккей ва бошқаларнинг ижтимоий адолатсизликка қарши қаратилган шеърлари, Ж.Вестон, Г.В.Вогель, Ж.Шамьер, У.Сатчелл романлари, А.А.Грейс, У.Бок ва бошқаларнинг ҳикоялари, 20-аср бошларида К.Мэнсфилднинг руҳий новелласи яратилди. 20-асрнинг 30—40-й.ларида адабиёт жаҳон иқтисодий бўҳрони, меҳнаткашларнинг ўз ҳуқуқлари учун курашини акс эттирди. Ж.А.Ли, Р.Хайд, Ф.Саржесон романлари, Р.А.К.Мейсон, Д.Гловер, А.Кэрноу шеърлари шу мавзуга бағишланди. 50-й.лардан шеъриятда ахлоқийфалсафий муаммолар етакчи ўринга чиқди (Ж.Бакстер, А.Кэмпбелл ва бошқалар). 1940—60-й.ларда Д.Баллантайн, Л.Дэвин, Н.Хиллиард ва бошқаларнинг реалистик романлари пайдо бўлди. Бу даврда М.Шедболт, Б.Миткаф ва бошқалар новелла жан-

рида ижод қилдилар. Айрим ёзувчилар ижодида (Ж.Фрейм романларида) модернизм таъсири яққол намоён бўлди. 1970-й.ларда адабиётга маори ёзувчилари — В.Ихимаэр ва Х.Туваре кириб келдилар. Я.З.да К.Мэнсфилд романлари, А.П.Гаскелл, М.Дагган, Х.Шоунинг психологик новеллалари машхур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Инглиз мустамлакачилари келгунга қадар маорилар тўғри бурчақли, икки нишабли томи ўтлар билан ёпиладиган ёғоч уйлардан иборат қишлоқларда яшаган. 19-асрнинг 2-ярмидан аниқ режа билан (Крайстчерч, Окленд) ёки табиат манзараси билан уйғунлаштириб қурилган (Веллингтон) шаҳарлар қад кўтара бошлади. Маъмурий бино ва ибодатхоналар аввал неоклассицизм ва неоготика услубида, 20-асрнинг 20—30-й.лари замонавий шаклларда қурилди. 1960—70 йиллардан янги қурилиш материаллари ва конструкциялар қўлланила бошлади. Бир қаватли уйлар инглизларникига ўхшатиб қурилса ҳам, ўзига хос маҳаллий хусусиятларга эга.

Маорилар санъатининг қадимий ёдгорликлари — тош ва суяк ўймакорлиги, наққошлик ва деворий ёзувлардир. 19-аср охири — 20-аср бошларида маҳаллий рассомлик мактаби шаклланди (рассомлар Г.Линдауэр, Ч.Ф.Голди, П. ван дер Велден, Ж.Нейрн, А.Ф. Николл, Л.Митчелл, ҳайкалтарош Р.О.Гросс, фафик Э.Мервин Тейлор ва бошқалар). Рассомлар маорилар турмуши ва мамлакат табиатини тасвирладилар. Монументал рассомлик, ҳайкалтарошлик, шаҳар ва индустриал манзара ривожланмоқда.

Мусиқаси. Маори халқларида маросим кўшиқ ва рақслари расм бўлган; эпик, лирик, меҳнат кўшиқлари ҳар доим нафосат билан ижро этилган. Мусиқа асбоблари: труба (пу; чиганок, ёғоч, қовокдан ясаллади), флейта турлари (поруту, уио, коауау), шақилдок, ҳуштак, гонг, кастаньет (токере). Кўшиқрақ санъатида табиатдаги товушларга таклид қилиш кенг тарқалган. 19-аср бошларида Европадан

кўчиб келган (асосан, инглиз)лар санъати ривожланди. 19-асрда маҳаллий ва Ғарбий Европа мусиқа анъаналари негизда профессионал мусиқа пайдо бўлди. 19-аср охирида дастлабки симфоник оркестрлар тузилди. 20-асрда маҳаллий санъатга кизиқиш ортди (А.Нгага бошчилигидаги ёш маорилар деб номланган ҳаракат). Бир қанча фольклор ансамбллари, жумладан, Веллингтонда «Нгати Понеке» (маори мусиқачилари В.Гуата, Т.Р.Карепа) ансамбли ташкил этилди. 20-аср мамлакатдаги профессионал жамоалар орасида Я.З. радиоси симфоник оркестри (1947), Ёшлар оркестри (1959), Миллий опера (1954) ва Миллий балет (1955) труппалари, композиторлардан Г.Хилл, Д.Лилбёрн, Д.Фаркуаэр, К.Смол, Э.Локвуд машхур.

Театри. 1930-й.ларда опера ва драма хаваскорлари труппалари, 1950 йилларнинг бошида кўчма профессионал труппалар («Нью Зиленд плейерс», «Саутерн комеди плейерс», «Даунстейж», «Комьюнити артс сервис тиэтр») пайдо бўлди. 1960 йил профессионал янги зeland балети вужудга келди. Окленд шаҳрида ярим профессионал «Сентрал тиэтр», Данидинда хусусий «Глоб тиэтр» театрлари ишлайди. Реж. лар С.Бирн, Р.Баркер, К.Кэткарт, актёрлар Р.Стоун, Д.Фэрмейд, драматурглар Ж.Бакстер, Ж.Коппард, А.Кэрноу машхур.

Киноси. 1898 йил дастлабки қисқа метражли ҳужжатли фильм суратга олинган. 1912 йил Веллингтонда «Неэшенал филм юнит» давлат киностудияси ташкил этилди. 1-жаҳон уруши йиллари (1914—18) харбий хроника, 20-асрларда, асосан, қисқа метражли фильмлар яратилди. Бадий кинематографиянинг асосчиси реж. Р.Хейуорддир [«Дўстлик йўллари бўйлаб» (1936), «Маориларни севиш» (1972) фильмлари]. 1936 йил инглиз кинореж. Ж.Гирсон ёрдами билан бир қанча ҳужжатли фильмлар яратилди. Бадий фильмлардан «Бардош бера олмаган тўсик» (реж.лар Р.Майрамс ва Ж.О'ши), «Тестлар учун суратча-

лар» (реж. Д.Стивенс), «Фарзандлар қайтмоқда» (1980, реж. П.Мондер) каби фильмлар диққатга сазовор

Ўзбекистон — Я.З. муносабатлари.

Икки давлат ўртасида дипломатия муносабатлари 1992 йил 19 мартда ўрнатилган бўлишига қарамай, Я.З.нинг географик жиҳатдан узоқда жойлашганлиги мамлакатлар ўртасидаги савдоиктисодий муносабатларга ўз таъсирини кўрсатмоқда. 2004 йил январь — ноябрда ЎЗР билан бўлган товар айланмаси 210,2 минг АҚШ долларини, ундан экспорт 20,3 минг, импорт 189,9 минг АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистонда «ШБек .le\ye11ery» Ўзбекистон — Я.З. қўшма корхонаси бор. Я.З. ҳукумати ўз мамлакатадаги олий ўқув юртлири магистратурасида таълим олиш учун ўзбекистонлик 4 талабага молиявий ёрдам кўрсатди. Шунингдек, кам таъминланган оила аёллари таълими учун Самарқанд тадбиркор аёллар ассоциациясига 5 минг АҚШ доллари миқдорида грант ажратди.

ЯНГИ ЗЕЛАНДИЯ КИЧИК ЗОО-ГЕОГРАФИЯ ОБЛАСТИ

— Ер юзининг Австралия зоогеография области таркибига қирадиган кичик область. Янги Зеландиянинг шим. ва жан.даги ҳамда бир қанча майда о.ни ўз ичига олади. Австралиядан Тасман денгизи ажратиб туради. Иқлими субтропик ва мўътадил, Фаунаси о.га хос, эндемизм кучли ривожланган. Маҳаллий (шу жойнинг ўзида келиб чиққан) сут эмизувчилар йўқ. Абориген сут эмизувчилардан кўршапалаклар 2 тури ва каламушларнинг 1 тури учрайди. Қушларнинг 200 га яқин, судралиб юрувчиларнинг 8, сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг 2—3 тури тарқалган. Умуртқалилар турларининг камлиги Янги Зеландияни мезозой эрасида, унинг умуртқалилар ўтмасдан олдин Австралиядан ажралганлигини кўрсатади. Учмайдиган қуш қивилар туркуми (3 тур) Янги Зеландия учуи эндемик. Янги Зеландияга хос бўлган қушлардан яна товук қатталигидаги урушқоқ қуш уэка, йирик тахаке,

бойўғлисимон тўти (какапо), учолмайдиган тўти неостарлардан кеа ва какани, эндемик қушлар уруғи гуйяни кўрсатиш мумкин. Бу ерда денгиз қушларидан пингвинлар, найбурунлар, балиқчи қушлар, қуруқликда пашшатарлар, славаклар, жарқалдирғочлар, читтақлар кўп учрайди.

Судралиб юрувчилардан сцинқлар ва гекконларнинг эндемик турлари ҳамда тумшукбошлилар туркуми ва унга мансуб қадимий реликт тур гаттерия эндемик ҳисобланади. Сувда ва қуруқликда яшовчилардан лиопельм уруғига мансуб реликт бақа тарқачган.

Ҳашаротлар ва моллюскалар фаунаси бой. Бу ерда капалакларнинг 1000 га яқин тури учрайди. Моллюскалар турларини таҳлил қилиш орқали бу континентнинг мезозойгача Австралия ва Жанубий Америка билан Антарктида орқали қўшилганлигини тахмин қилиш мумкин. Кўплаб овланиши, бошқа континентлардан келтирилган ҳайвонларнинг кўпайиши, ўрмонларнинг кесилиши туфайли кўпчилик маҳаллий турлар (султон товук, киви, бойўғлисимон тўти ва бошқалар) сони кескин камайиб бормоқда.

ЯНГИ ЗЕЛАНДИЯЛИКЛАР — қ Маорилар.

ЯНГИ ИНДУСТРИАЛ МАМЛАКАТЛАР

— 20-асрнинг сўнги ўн йилликларида иқтисодий тараққиётда кескин ўзгаришларга эришган ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи. Бу мамлакатлар кўпгина кўрсаткичлар бўйича жаҳондаги ўрта ва ҳағто юқори ривожланган мамлакатларга яқинлашди.

Я.и.м.да саноат ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг миллий даромаддаги ҳиссаси ўсди, аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажми кўпайди. Янги қатлам — тадбиркорлар синфи мавқеи мустаҳкамланди. Я.и.м.га Лотин Америкасининг ривожланган мамлакатлари — Аргентина, Бразилия, Мексика ва Жану-

бий Шарқий Осиёда «Осиё йўлбарслари» номини олган бир қатор мамлакатлар ва ҳудудлар — Сингапур, Тайвань, Корея Республикаси, Хитой таркибидаги Сянган киради. Булардан бир қадар кейинроқ Завлод Я.и.м. деб ном олган мамлакатлар ҳам пайдо бўлди. Бу мамлакатларда аҳолининг катта қисми ҳамон қ.х.да банд бўлишига қарамай, саноат ишлаб чиқариш ҳажми ва саноат маҳсулотлари экспорти тез ўсмоқда, миллий капитал вакилларининг мавқеи мустаҳкамланмоқда. Буларга Лотин Америкасида Венесуэла, Колумбия, Перу, Уругвай, Чили, Жанубий Шарқий Осиёда Малайзия, Филиппин, Таиланд, Индонезия киради.

Я.и.м. саноатида энг замонавий технологиялар қўлланилади ва жаҳон бозорида рақобатбардош юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Уларнинг тажрибаси ривожланаётган мамлакатлар ўз тараққиётида фақат ўзларида сероб, ҳатто ортиқча бўлган табиий ва меҳнат ресурслари билан бирга техник жиҳатдан мураккаб ишлаб чиқаришга таянишлари ва бу тармоқларда қиёсий афзалликларга эга бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Я.и.м.нинг саноат ривожиди чет эл капитали фаол роль ўйнайди. Мас, Сингапурда 1980-й.лар охирида ишлов берувчи саноат маҳсулоти экспортининг 90% га яқини, Корея Республикасида 27% чет эл трансмиллий компаниялари (ТМК) филиаллари ҳиссасига тўғри келган. ТМК бу мамлакатларда маҳаллий арзон ишчи кучидан фойдаланган ҳолда янги, баъзан энг янги саноат корхоналарини қуришда иштирок этади. Айрим деталлар ва бутловчи қисмлар ишлаб чиқарадиган тор ихтисослашган корхоналар куради, маҳсулотни пировард йиғиш ривожланган мамлакатларнинг ўзида амалга оширилади.

Мас, электроника саноати соҳасидаги АҚШ ва Япония ТМК Мексика, Сингапур, Тайвань ва Малайзияда яримўтказгичли приборлар ва интеграл схемалар чиқарадиган бир қатор корхона-

ларни ташкил этди. Айрим ТМК мураккаб технологияни соддалаштириб, ишлаб чиқариш жараёнини алоҳида қисмларга ажратиб, ривожланаётган мамлакатларда тегишли корхоналарни курди. Натижада бу мамлакатлардан ишлов берувчи саноат маҳсулотлари экспортининг катта қисми ТМК ички фирма савдосидан иборат бўлиб қолди.

Жанубий Шарқий Осиёдаги Я.и.м.нинг экспорт йўналишидаги ривожланиши, экспорт тузилмаси тамомилан ўзгарди. Унда хом ашё ва озиқ-овқат ҳиссаси кескин камайиб, саноат экспортида тўқимачилик маҳсулотлари салмоғи пасайди, машина ва ускуналар ҳиссаси жуда ўсиб борди. Мас, 1970 йилдан 1995 йилга қадар Сингапур экспортида хом ашё ва озиқ-овқат ҳиссаси (%ларда) 72,5 дан 16,1 га, Корея Республикасида 23,5 дан 6,7 гача, Тайванда 24,3 дан 7,3 гача, тўқимачилик товарлари ҳиссаси эса тегишлича 5,6 дан 2,6 гача, 41,1 дан 15 гача, 29,0 дан 14,4 гача қисқарди, машина ва ускуналар ҳиссаси эса Сингапурда шу даврда (% ларда) 11,0 дан 62,3 га, Корея Республикасида 7,2 дан 51,6 гача, Тайвань 16,7 дан 47,7 гача ўсди. Завлод Я.и.м.да ҳам худди шундай ўзгаришлар бормоқда. Малайзияда хом ашё ва озиқ-овқат экспорти ҳиссаси шу даврда 93,5% дан 26,9% га қисқарган бўлса, машина ва ускуналар ҳиссаси 1,6% дан 50% га ўсди. Таиландда хом ашё ва озиқ-овқат экспорт ҳиссаси 95,3% дан 26,3% пасайиб, машина ва ускуналар ҳиссаси 0,1% дан 31,5% га кўтарилди. Шундай қилиб, бу мамлакатларнинг кўпчилиги машина ва ускуналар экспорти бўйича жаҳондаги саноати ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилди. 20-аср охирига келиб жами ривожланаётган мамлакатлар саноат экспортининг деярли 70%, машина ва ускуналар экспортининг 70% дан кўпроғи Жанубий Шарқий Осиёдаги 1 ва 2 авлод Я.и.м. (Сянган, Сингапур, Корея Республикаси, Тайвань, Индонезия, Малайзия ва Таиланд), шунингдек, Хитой ҳиссасига тўғри келди.

2002 йилга келиб аҳоли жон бошига ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқариш Корея Республикасида 16480, Сингапурда 23090, Малайзияда 8280 АҚШ доллари ташкил этди. Я.и.м. да аҳоли жон бошига тиббий, таълим, коммунал хизматлари истъмолад бўйича ҳам жиддий ютуқларга эришилган.

Я.и.м.нинг пайдо бўлиши ҳозирги жаҳон хўжалигида ва халқаро меҳнат тақсимотида катта ўзгаришлар юз берганлигини, ривожланаётган мамлакатлар ўртасида табақаланиш кучайиб бораётганлигини кўрсатади, чунки Я.и.м. даги тараққиёт кам ривожланган мамлакатларнинг катта гуруҳидаги колокликни бартараф эта олмади.

Иқтисодий ва саноат ривожининг ҳоз. даражасига кўра, Я.и.м.дан энг ривожланганлари — Корея Республикаси, Аргентина, Мексика, Сингапур саноати ривожланган мамлакатларга деярли яқинлашди ва Испания, Португалия, Греция каби Европа давлатлари билан бир даражада туради. Мексика ва Корея Республикасининг ривожланган мамлакатларнинг *Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти* (ОЕСД) аъзолигига қабул қилинганлиги ҳам бунинг исботи бўла олади.

Қодиржон Юсупов.

ЯНГИ ЙИЛ — эски йил тугаганидан кейин бошланадиган навбатдаги йил; эски йилнинг тугаши ва янги йилнинг бошланиши нишонланадиган кун. Йилнинг бошланиши турли халқларда ҳар хил вақтга тўғри келади. Кўпчилик мамлакатларда, хусусан, Европа мамлакатларида, шу жумладан, Россияда (Пётр I томонидан 1699 йил белгиланган) ҳар йили 1 январда нишонланади. Ҳижрий йил ҳисоби қабул қилинган жойларда эса куёш йилининг турли саналарида байрам қилинади. Урта Осиё ва Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда наврўз байрамиди Я.и.нинг кириб келиши тариқасида қадимдан кенг нишонланади (қ. *Наврўз*).

ЯНГИ КАЛЕДОНИЯ — Тинч океаннинг жан.ғарбий қисмидаги ороллар гуруҳи, Меланезияда. Франциянинг денгиз ортидаги ҳудуди мақомига эга. Майд. 19,1 минг км². Аҳолиси 201,8 минг киши (1999), асосан, меланезлар. Маъмурий маркази — Нумеа шаҳри Расмий тили француз тили. Оролларга илк бор 1774 йилда европаликлардан Ж.Кук борган. Я.К. 1853 йилдан Франция мулки. 1984 йилгача Франция ҳукумати томонидан тайинланадиган олий комиссар бошқарган, 1985 йилги сайловлардан сўнг конгресс (6 йил муддатга сайланадиган 54 та аъзо) бошқаради. 1987 йилда ўтказилган Референдум натижаларига кўра, катнашувчиларнинг 98% Я.К.ни Франция таркибига қолиши тарафдори бўлган.

Оролларнинг ер юзаси вулкан жинсларидан тузилган ясситоглик. Энг баланд жойи 1628 м. Ғарбий қисми сертепа текислик. Иқлими тропик иқлим, январнинг ўртача т-раси 24—26°, июлники 20°. Йиллик ёғин шарқда 3000 мм, ғарбда 700 мм. Ёзда тропик довуллар бўлади. Дарё кўп. Ўсимлик дунёси баланд бўйли ўтлар, сийрак игна баргли ўрмонлардан иборат. Эндемик ўсимлик турларига бой. Темир ва никель рудалари қазиб олинади. Я.К. аҳолиси, асосан, дехқончилик, балиқ овлаш, чорвачилик билан шуғулланади. Шоли, маниок ва маккажўхори экилади. Ёғочсозлик, озиқ-овқат корхоналари бор, четга металл, кофе, копра чиқарилади.

ЯНГИ МАРҒИЛОН — Фарғона вилоятидаги шаҳарча (1947 йилдан). Марғилон шаҳар кенгашига қарашли. Марғилондан 3—4 км жан.да. Яқин т.й.станцияси — Марғилон. Аҳолиси 23 минг киши (2004). Шаҳарда бир неча корхона, қурилиш ташкилотлари, дехқон бозори, 4 умумий таълим мактаби, марказий кутубхона, маданият саройи, алоқа бўлими, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, поликлиника, касалхона, дорихона ва бошқалар тиб-

бий муассасалар фаолият кўрсатади. Я.М. дан Марғилон ва Фарғона шаҳриларига автобус ва маршрутли таксилар қатнайди.

ЯНГИ МИРИШКОР — Қашқадарё вилояти *Миришкор тумани* қишлоқ, туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Косон (33 км). Я.М.дан вилоят маркази (Қарши шаҳри) гача 43 км. Аҳолиси 3 минг киши (2005). Умумий таълим мактаби, касб-хунар коллежи, автокорхона, МТП, пахта тозалаш з-ди, кичик, ўрта бизнес ва йирик корхоналар, микрофирмалар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари ишлаб турибди. Мусиқа мактаби, маданият ва истироҳат боғи, 2 спорт иншооти мавжуд. Туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, касалхона, поликлиника, дорихона ва бошқалар тиббий муассасалар бор.

ЯНГИ НИШОН — Қашқадарё вилояти *Нишон тумани* қишлоқ шаҳар (1982 йилдан), туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Нишон (4 км). Я.Н. дан вилоят маркази (Қарши шаҳри) гача 20 км. Аҳолиси 9,8 минг киши (2003). Шаҳарда саноат, қурилиш ташкилотлари, кичик, ўрта бизнес, йирик корхоналар, микрофирмалар, МТП, дехқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Умумий таълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, туман марказий кутубхонаси, маданият уйлари, стадион ва бошқалар спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихона ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Я.Н. дан Кағта Ўзбекистон тракти ўтган. Я.Н. — Қарши йўналишларида автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

ЯНГИ ОЙ — Ойнинг Ер билан Қуёш орасида бўлган вақтдаги фазаси; ингичка ўроқ шаклидаги 1,5 кунлик пайти. Бу вақтда Ойнинг Қуёш ёритиб турган қисми Ерда тескари томонда бўлгани учун Ой Ердаги кузатувчига кўринмайди.

Агар Я.о. пайтида Ой Ер ва Қуёш марказларини хаёлан бирлаштирувчи тўғри чизиқда бўлса, Қуёш тутилиши ҳодисаси рўй беради. Я.о. пайти ой календариди ой ҳисобининг бошланиши деб қабул қилинган.

ЯНГИ ОРЛЕАН — АҚШнинг жан. қисмидаги шаҳар, Луизиана штатида. Аҳолиси 473,7 минг киши (2002). Миссисипи дарёси дельтасида, унинг Мексика қўлтиғига қуйилиш қисмидан 175 км узокда жойлашган. АҚШ жан.даги энг йирик денгиз порти. Шаҳар пастте-кисликда жойлашганлиги учун агрофи сув тошқинларига қарши қурилган дамбалар билан ўралган. Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим савдомолия ва маданият маркази. Кемасозлик ривожланган. Кема таъмирлаш, нефтни қайта ишлаш, кимё саноати корхоналари мавжуд. Алюминий ва алюминий оксиди ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат саноатида тропик дехқончилик маҳсулотлари қайта ишланади. Унтар, музейлар бор. Туризм ривожланган.

Шаҳарга 1718 йилда французлар томонидан асос солинган. 18-асрда Испания босиб олган. 1800 йилда яна французлар қўл остига ўтган. 1803 йилда Я.О.ни АҚШ французлардан Луизиана ҳудуди билан бирга сотиб олган.

ЯНГИ ТАРИХ — жаҳон тарихини даврлаштиришда, асосан, *тарих* фанида ўрта асрлар тарихи билан энг янги тарих оралиғидаги (17-аср ўрталаридан то 20-аср бошларигача бўлган) даврнинг умумий номланиши. Бироқ жаҳондаги турли халқлар ва давлатларда Я.т. тушунчаси бошқа тарихий даврларни ўз ичига олиши мумкин. Мас, Ўзбекистон тарихининг Я.т. даври юқорида кўрсатилган хронологик чегарадан анча фарққилиб, у 19-аср ўрталаридан то 1991 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда хоз. Ўзбекистон ҳудуди подшо Россияси ва совет тузуми мустамлакачилиги ости-

да бўлган.

ЯНГИ УСУЛ МАКТАБЛАРИ — мусулмон мактабларининг таълим усули ва дастурларини ислох қилиб, болаларга она тилида хатсавод ўргатган ва янгилик ғояларини илгари сурган ўқув юрлари. Дастлаб Қримнинг Бокчасарой шахрида 1884 йил маърифатпарвар Исмоилбек *Гаспринский* томонидан ташкил этилган ва у «усули савтия тадрижия» («ривожланувчи товуш усули») мактаби бўлган. 19-асрда тижорат ва саноатнинг ривожланиши бу соҳаларни бошқара оладиган шахсларни етиштириш эҳтиёжини туғдирди. Кўп асрлик *мактабхоналар* ёшларга зарур дунёвий билим ва кўникма бермас эди. Шунинг учун янги усулда таълим берадиган мактаблар очила бошлади. 1893 йил Бухоро амири Абдулахадхон рухсати ва Мўминхўжа Вобкендий ва ғиждувонлик Домла Фозил саъйҳаракати билан дастлабки янги усул мактаби очилди. Ўзбекистон худудида кейинги Я.у.м. 1898 йил Қўқонда Салоҳиддин домла ва Самарқанддаги пахта э-ди хузурида татар муаллимлари томонидан очилган (ўзбеклар бу даврда бундай мактабларни «нўғой мактаб» деб атаган). 1900 йилдан бошлаб Тошкентда *жадидчилик* ҳаракатининг йирик намо-яндаси *Мунавварқори* Абдурашидхон, Самарқандда *Абдуқодир Шуқурий* (Ша-қурий) ташкил қилган Я.у.м. иш бошлаган. Бундай мактаблар Андижон ва Наманганда, Хива хонлигида ҳам очилган. 1908 йил Бухорода А. *Бурҳон* томони-дан ташкил этилган бошқа янги усул мактаби кўп ўтмай ёпиб қўйилган. Я.у.м.да мактабхонадаги якка ўқитиш усулидан синфда дарс бериш усулига ўтилди, синфларда геогр. хариталари, глобус ва бошқалар кўргазмалар қўлланмалар пайдо бўлди. Я.у.м.да хатсавод болалар-нинг она тилида товуш усули — *усули савтия*а ўргатилган. Мактаблар асо-сан 1—4синфдан иборат бошланғич мактаблар бўлган. 1913/14 ўқув йили-

дан айрим жойларда 2 босқичли тизим жорий қилина бошланди. Бу тизимда-ги мактаблар намуна мактаблари деб аталиб, уларнинг 1босқичи тахзирий (бошланғич) синфлар, 2босқичи руш-дий (юқори) синфлар дейилган. Хусусан, М.Абдурашидхоннинг намуна макта-би, А. Шуқурийнинг Самарқанддаги ва А. *Ибодиев*тмт Қўқондаги мактабида рушдий (юқори) синфлар (5—6синф) ҳам иш бошлаган.

Я.у.м. учун махсус биналар қурилмаган. Улар хусусий бўлиб, кўп ҳолларда мактаб учун муаллимнинг ўз уйидан ёки бирон бўш турар жой бина-ларидан ҳамда баъзи шахсларнинг ташқи ховлиларидан фойдаланилган. Чор ҳукумати амалдорлари бундай мактаблар миллий маданиятнинг ўсишига ёрдам бе-ришидан чўчиб, подшо ҳокимияти учун хатарли деб ҳисобладилар. Шунинг учун уларнинг фаолиятини бўғиб қўядиган турли тадбирлар қўрилди. Хусусан, 1911 йилда маҳаллий миллат мактаблари-да (*рустузем мактабларид*т ташқари) ўқувчилар қайси миллатдан бўлса, му-аллимлар ҳам шу миллатдан бўлишлари лозим деган қарор қабул қилинди. Шу қарор асосида татар муаллимлари иш-дан бўшатилиб, бир неча ўнлаб Я.у.м. ёпиб қўйилди. Я.у.м.нинг бирон жойда расмий тасдиқланган ягона ўқув режаси, дастури бўлмаган. Дарслар муайян мактаб раҳбари ва муаллимлари томонидан тузилган ўқув режаси ва дарсликлар асо-сица олиб борилган. Мас, А. Шуқурий ўз мактабининг 1 ва 2 босқич синфлари учун ўқув дастури ва режасини *Бехбудий* билан биргаликда тузган. Я.у.м.да дунёвий фанлар билан бир қаторда диний дарслар ҳам ўқитилган. Алифбе кито-би билан «Алифбойи Қуръоний» ҳам ўргатила бошланган. Дунёвий фанлардан физика, кимё, геом., арифметика, геогр., айрим мактабларда 4синфдан рус тили ҳам ўқитилган. Рус тилидан имтиҳонлар Тошкентдаги 2 босқичли рустузем мактабида ўтказилган ва ўқувчилар били-ми 5 балли тизим асосида баҳоланган.

Я.у.м.да юкори синфлар учун физика, кимё, геом. каби ўқув фанларидан ўзбек тилида дарслик, ўқув қўлланмалари бўлмаган. Муаллимлар бу фанлар бўйича татар, турк тилларида нашр қилинган қўлланмалардан фойдаланишга мажбур бўлганлар. Айрим муаллимлар ўзлари дарсликлар ёзиб, шу асосда таълим берганлар. Саидрасул Саидазизов «Устои аввал» (1902), Бехбудий «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофия умр-ний» (1905), Мунавварқори «Адиби аввал», «Адиби соний» (1907), Абдулвоҳид Бурхонов «Раҳбар хат» (1908), Авлоний «Биринчи муаллим» (1910), «Иккинчи муаллим» (1912), Рустамбек Юсуфбек ўғли «Таълими аввал», А.Ибодиев «Таҳсилул алифбо» дарсликларини ёзиб нашр этишди.

Я.у.м.га ҳукумат ҳеч қандай ёрдам бермаган. Мактаблар болаларнинг ота-оналаридан ҳар ойда олинадиган маблағ ҳисобига ишлаган, муаллимларга ҳам шу ҳисобдан маош тўланган. Я.у.м. да май ойи охирида ота-оналар ва меҳмонлар иштирокида имтиҳонлар ўтказилган. Имтиҳонда болалар Қуръон сураларини ёд айтишни, ўзбек тилидан ўқиш ва ёзишни, ҳисобдан 4 амални ўрганганликларини намойиш қилганлар. Я.у.м. замонавий ўзбек миллий мактабларининг илк босқичи бўлган. Бу мактаблар тажрибаси асосида фақат алифбе ва ўқиш китобларигина эмас, ўзбек тилининг қонунқоидалари ёритилган «Туркча коида» ва «Имло» каби дастлабки ўқув қўлланмалари яратилган. 1918 йилгача Ўзбекистон ҳудудида 104 Я.у.м. бўлиб, уларда 10343 бола ўқиган. Я.у.м. 1918/19 ўқув йилидан давлат мактабларига айлантирилиб, халқ мактаблари номини олган.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997; Абдуллаев йил, Эски мактабда хатсаводга ўргатиш, Т., 1962;

Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачи-

лиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000.

Йўлдош Абдуллаев.

ЯНГИ ЧИНОЗ — Тошкент вилоятининг *Чиноз туманидаги* шаҳарча (1992 йилдан). Т.й. станцияси (Чиноз). Вилоятнинг ғарбий қисмида, Тошкент — Нукус автомагистраларида, туман маркази (Чиноз шаҳри) дан 7 км нарида. Сирдарё ва Чирчиқ дарёлари ёнида. Аҳолиси 3,7 минг киши (2005). Шаҳарчада 7 корхона, шунингдек, деҳқон бозори, 20 дан ортиқ савдо шохобчаси, тижорат банки фаолият кўрсатади. Саноатининг асосий тармоғи — ун тегирмони ва қумшағал карьерлари. Умумий таълим мактаби, кутубхона, амбулатория бор. Я.Ч. ёнида дарё бўйларидан 30 дан ортиқ дам олиш маскани жойлашган.

«ЯНГИ ШАРҚ» — ижтимоий-сиёсий, адабий, расмий газета. 1919 йил 1 июлдан 1921 йилнинг бошларигача Фарғона шаҳрида чоп этилган. Дастлаб ҳафтада 2 марта, 1919 йил сентябрдан 1 марта чиккан. Ношири — дастлаб Фарғона вилоят музофот миллий ишлар мудирияти, сўнгра вилоят мусулмонлар бюроси. Газ. *Чўлпоннинг* «Янги Шарқ» шеъри билан очилган. «Я.Ш.»да жамият ҳаётидаги ўзгаришлар, фуқаролар уруши, маориф, тил ва адабиёт, маданий ҳаётга оид мақолалар, шеърлар эълон қилинган. Чўлпон, Назир Тўрақулов, Т.ҚориНиёзий, Лазиз Азиззода, Абдулла Бегий, Ҳоди Файзий ва бошқалар ижодкорларнинг шеър ва мақолалари босилган. Газ.га Ҳоди Файзий, Назир Тўрақулов ва бошқалар муҳаррирлик қилганлар. Жами 100 сони чиккан.

ЯНГИ ШОТЛАНДИЯ — Канаданинги жан.шарқий қисмидаги провинция, Янги Шотландия я.о. ва КейпБретон о.да. Майд. 55,3 минг км². Аҳолиси 944,7 минг киши (2002). Маъмурий маркази — Галифакс шаҳри Я.Ш. иқтисодий жиҳатдан

ривожланган провинция. Фойдали казилмалардан кўмир, барит, гипс қазиб чиқарилади. Қора металлургия, нефтни қайта ишлаш, коксимё, транспорт машина-созлиги, озиқ-овқат, целлюлозақоғоз ва ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Қ.х. шаҳар аҳолисини озиқ-овқат махсулотлари билан таъминлашга ихтисослашган. Боғдорчилик ривожланган. Я.Ш.нинг туб аҳолиси индейслар. 17-асрнинг бошларидан европаликлар — французлар ва инглизлар кўчиб борган. Англия — Франция урушидан сўнг 1713 йилдан 1867 йил гача Буюк Британия мулки.

ЯНГИ ЮЛДУЗЛАР — тўсатдан портлайдиган, портлаши чакнаб кетиш ва қобиғини ташлаш билан юз берадиган ҳамда ушбу қобиғи жуда катта тезлик (кўпинча бир неча 100 км/сек дан то 1000 км/сек гача) билан кенгайдиган *юлдузлар*. Айрим ҳолларда қобиқнинг кенгайиши ундан ҳам катта тезликда содир бўлади. Мас, Бургут туркумидаги янги юлдуз 1918 йилда чакнаб, қобиғи 1700 км/сек тезлик билан кенгайиши аниқланган. Кейинчалик (1922, 1926 ва 1931 йилларда) олинган фотосуратларда газ қобиғи ҳам кенгайиб бораётгани кузатилган. Ўша ва бошқа фотосуратлар билан олиб борилган ўлчашлар шуни кўрсатадики, қобиқнинг радиуси тахм. йилига 1» катталашиб борган. Ушбу янги юлдузгача бўлган масофа 1200 ёруғлик йилига тенг чиққан. Портлагунга қадар унинг равшанлиги тахм. +5 бўлса, портлагандан кейин унинг равшанлиги максимумга (—8^г га) етган.

Я.ю.да максимум равшанлик (ёрқинлик) ка эришиш тўсатдан (агиги бир неча ўн соатда) юз берса, максимумдан кейинги пасайиш жуда секин (бир неча ой, йил ва ҳатто ўн йилларда) рўй бериб, ўз ҳолига узок муддатда қайтади. Я.ю. «секин» ва «тез» ўз ҳолига қайтувчи турларга бўлинади. Мас, юқоридаги Бургутнинг янгиси «тез» янги юлдуз, 1934 йилда портлаган Геркулеснинг янгиси

эса «секин» ривожланувчи янги юлдуз ҳисобланади.

Кўпчилик Я.ю. биздан жуда узокда жойлашган. Уларнинг мутлақ катталиклари Қуёшникига тенг бўлса ҳам кўриниш даражалари 10—15 марта кучсиз ҳисобланади. Портлаганидан сўнг янги юлдуз аста-секин ўзининг дастлабки ҳолатига албатта қайтади. Бизнинг Галактикамизда кузатиладиган Я.ю. пайдо бўлиши ҳодисаси ва оддий чакнаши йилига 20—30 тани ташкил қилади. Аслида эса Галактикамизда йилига юздан ортиқ Я.ю. ҳодисаси содир бўлади. Я.ю. қайта чакнаб яна «янги» жараён рўй бериши мумкин.

Мас, Шим. тожнинг Т си (1866, 1966 йилларда чакнаган), Компаснинг Т си (ҳар 20 йилда чакнаб туради) қайта Я.ю. ҳисобланади. Барча юлдузлар портлашлари ичида энг самаралиси ўта Я.ю.нинг портлаши ҳисобланади. Агар нормал янги юлдуз портлаганда ўз равшанлигини тахм. 500 000 марта оширсин, ўта янги юлдузнинг равшанлиги (чакнаши) 100 000 000 марта ошади. Унинг максимумдаги мутлақ қиймати камида — 16^г,5 га тенг. Ҳисоблашлар ва кузатувларга кўра, Галактикада ўта янги юлдуз тахм. 400 йилда бир марта пайдо бўлади. Янги ва ўта Я. ю. ҳодисалари бошқа галактикаларда яхши кузатилади.

Салоҳиддин Нуритдинов.

ЯНГИАРИҚ — Хоразм вилояти *Янгиариқ туманидаги* кишлоқ, туман маркази. Хоразм вилоятининг жанда жойлашган. Вилоят маркази (Урганч шаҳри)гача 20 км. Яқин т.й. станцияси — Урганч. Аҳолиси 10,5 минг киши (2005). Қишлоқ аҳолиси ва хўжаликлари Таган каналидан сув олади. Я.да пахта тозалаш, ғишт здлари, қурилиш корхоналари, Ўзбекистон — Туркия қўшма корхонаси, автокорхона, МТП бор. 3 умумий таълим мактаби, лицей, гимназия, касб-хунар коллежи, туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, 2 маданият уйи, стадион мавжуд. Туман марказий

касалхонаси, поликлиника, туғруқхона, дорихона ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Я.дан Урганч, Хива шаҳрилари, Хонқа, Ҳазорасп шаҳарчалари ва Богот қишлоғигача автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. Хива — Тошкент йўналишидаги автобуслар Я. худудидан ўтади.

ЯНГИАРИҚ ТУМАНИ — *Хоразм вилоятидаги* туман, 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Шим.дан Хонқа, шарқдан Богот, ғарбдан Хива туманлари, жан.дан Туркменистон билан чегарадош. Майд. 0,40 минг км². Аҳолиси 84,5 минг киши (2005). Туманда 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Гулланбоғ, Гулобод, Каттабоғ, Остона, Охунбобоев, Таган, Чиғирчи, Янгиариқ, Қуруктом) бор. Маркази — *Янгиариқ* қишлоғи.

Табиати. Туман худуди вилоятнинг жан.шаркида жойлашган. Рельефи, асосан, пасттектисликдан иборат. Жанубий даги каттагина майдон қум барханлари билан банд. Обулқўл, Мўлтанг, Шўркўл, Жирмизкўл ва бошқалар коллекторлар бор. Туман хўжаликлари Остона, Окмачит, Қуруктом, Таган, Каттабоғ ва Амударёдан чиққан магистрал каналларидан сув олади. Туман худудидида кўл кўп. Улуғшўркўл, Обулқўл, Тангали, Баёткўл, Кичиккўл ва бошқалар шулар жумласидан. Уларнинг аксарияти бир бири билан туташтирилган. Туман кўллари балиқчиликда вилоятда етакчи ўринни эгаллайди. Кўллар негизда ихтисослаштирилган балиқ к-ти ташкил этилган. Иклими кескин континентал. Йиллик ўртача т-ра 11,8°. Январнинг ўртача т-раси — 4,5°, энг паст т-ра — 31°. Июль ойининг ўртача т-раси 27°, энг юқори т-ра 45°. Вегетация даври 208 кун. Йилига 82 мм ёғин тушади. Ёғиннинг асосий қисми баҳорда ёғади. Тупроқлари, асосан, шўрлашган ўтлоқ ва ўтлоқи бўз тупроқлардан иборат. Тупроқ шўри коллектор ёрдамида ювиб турилади. Ёввойи ўсимликлардан чангал, окбош, янтоқ, шўра, печак, ажрик,

қамиш, якан ва бошқалар ўсади. Ёввойи хайвонлардан бўри, куён, ондатра, қаламуш ва бошқалар; паррандалардан ўрдак, ғоз, кашқалдоқ, чағалай, қарға, чумчук ва бошқалар кўп.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (96%), шунингдек, туркман, татар, кореис, рус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 211,2 киши.

Хўжалиги. Туманда пахта тозалаш, ғишт, мева консервалаш здалари, таъмирлаш устахонаси, Ўрта Осиё — Марказ газ қувурининг 3компрессор ст-яси, Хоразм балиқ кти, балиқ дудлаш цехлари, қурилиш ташкилотлари, МТП, автокорхона, 100 га яқин кичик, ўрта бизнес ва йирик корхоналар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, дехқон бозори, 1100 дан зиёд микрофирма бор. Ўзбекистон — Туркия қўшма корхонаси (қалава ип ишлаб чиқарилади) ишлаб турибди. Шиша ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Туман қ.х., асосан, пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган, шунингдек, чорвачилик, балиқчилик, пиллачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ҳам ривожланган. Қ.х. да 8 ширкат хўжалиги, 2 акциядорлик жамияти, 17 қ.х. корхонаси, 6 хусусий ферма, 1 ижара хўжалиги фаолият кўрсатади. Я.т.да жами экин майд. 13 минг га дан зиёд, шу жумладан, 6,5 минг гектар ерга пахта, 1,7 минг гектарга ерга дон, 164 га ерга сабзавот экинлари экилади. Я.т.даги жамоа ва шахсий хўжаликларида 30 мингдан зиёд қорамол, 19,8 мингга яқин қўй ва эчки, 108 мингдан зиёд парранда боқилади (2004).

Туманда 40 умумий таълим, болалар спорт мактаби, 4 касб-хунар коллежи бор. Туман марказий кутубхонаси ва унинг 40 та тармоғи, 24 клуб муассасаси, маданият уйлари фаолият кўрсатади. Стадион, 34 спорт зали ва бошқалар спорт иншоотлари ишлаб турибди. Туман марказий касалхонаси (210 ўрин) ва унинг бўлимлари, 2 тиш даволаш поликлиникаси, 14 фельдшеракушерлик пун-

кти, 2 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 7 қишлоқ врачлик пункти, дорихоналар аҳолига хизмат кўрсатади. Ушбу тиббий муассасаларда 161 врач, 714 ўрта тиббий ходим ишлайди. Я.т. худудида Шайх Мухтор Валий меъморий мажмуаси (14-аср) сақланган. 1936 йилдан «Янгиариқ овози» газ. нашр этилади (адади 927; 2005 йил).

ЯНГИАРИҚСОЙ РАСМЛАРИ — Сўх дарёсининг ирмоқларидан бўлган Янгиариқсой қоятошларига ишланган тасвирлар; Фарғона вилояти Сўх тумани худудида. 1979—81 йилларда археолог М.Хўжаназаров томонидан илмий ўрганилган. 1100 дан ортиқрасмлар алоҳида ва гуруҳ ҳолида тош ёки металл билан урибчўкичлаб, кўланка, оддий чизиклар, схематик услубда шшганган. Я.р.нинг энг қадимийлари мил. ав. 2—1-минг йилликларга мансуб, шунингдек, мил. 1-минг йилликка ва ўрта асрларга оидлари ҳам бор: одам, буқа, от, туя, бўри, ит, тулки, архар, эчки, кийик ва бошқаларнинг расмлари; шунингдек, от ва туя минган чавандозлар, камондан ўқ узаётган мерганлар, кўлларида узун ёғоч ушлаб отда кетаётган одамлар, буқа ёнида турган омов ва бошқалар нарсаларнинг тасвирлари ҳам мавжуд. Кишиларнинг кундалиқ ҳаётидан олинган лавҳалар кўп учрайди. Расмлар жуда жонли ва аниқ ишланган. Я.р. орасидаги одам, буқа ва омовнинг тасвири Ўзбекистон худудидаги қоятош расмлари таркибида ягонадир, у Фарғона водийсида қадимдан овчилик ва чорвачилик билан деҳқончилик ҳам ривожланганлигини кўрсатади. Я.р. археологик ёдгорлик ва тарихий манба сифатида муҳим илмий аҳамиятга эга.

ЯНГИБОЗОР — Бухоро вилоятининг *Пешку тумани*даги қишлоқ, туман маркази (1950 йилдан). Я. Тошкент — Самарқанд — Урганч — Нукус автомобиль магистрали ёқасида жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Когон (42 км).

Вилоят маркази (Бухоро шаҳри)дан 35 км. Аҳолиси 5591 киши (2003). Аҳолиси ва хўжаликлари *АмуБухоро машина каналидзи* сув олади. Нон кти, 2 қурилиш ташкилоти, 4 акциядорлик жамияти, 130 кичик ва ўрта бизнес субъектлари ва бошқалар корхоналар, автовокзал, деҳқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

ЯНГИБОЗОР — Тошкент вилояти *Юқори Чирчиқ тумани*даги шаҳарча (1973 йилдан), туман маркази. Вилоят маркази (Тошкент шаҳри) дан 35 км. Яқин т.й. станцияси — Тошкент (35 км). Я. ўртасидан Қорасув канали оқиб ўтади. Аҳолиси 13 минг киши (2004). Нон 3-ди, автокорхона, қурилиш ташкилотлари, МТП, кўшма, кичик корхоналар, микрофирмалар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 3 умумий таълим, болалар мусиқа, спорт мактаблари, касб-хунар коллежлари мавжуд. Туман марказий кутубхонаси, маданият уйи, клуб муассасалари, маданият ва истироҳат боғи, стадион ва бошқалар спорт иншоотлари ишлаб турибди. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихоналар ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Я. — Тошкент йўналишида автобуслар ва маршрутли таксилар қатнайди.

ЯНГИБОЗОР — Хоразм вилояти *Янгибозор тумани*даги шаҳарча (1983 йилдан), туман маркази. Хоразм вилоятининг шим.ғарбий қисмида жойлашган. Вилоят маркази (Урганч шаҳри) гача 20 км. Яқин т.й. станцияси — Урганч (20 км). Аҳолиси 6,3 минг киши (2005). Я.да пахта тозалаш, гишт здлари, қурилиш корхоналари, йирик, ўрта бизнес, кичик корхоналар, микрофирмалар, автокорхона, МТП ишлаб турибди. Умумий таълим, болалар мусиқа ва спорт мактаблари, лицей, касб-хунар коллежлари, туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, амфитеатр, клуб муассасалари, стадион,

Хотира майдони бор. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, туғруқхона, до-рихона ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Я.дан Урганч шаҳри ва Гурлан шаҳарчасига автобуслар ва маршрутли таксилар қатнайди.

ЯНГИБОЗОР ТУМАНИ — *Хоразм вилоятидаги* туман. 1950 йил да ташкил этилган. Кейинроқ Урганч ва Гурлан туманларига қўшиб юборилган. Туман ян-гидан 1989 йилда ташкил этилди. Шим. ғарбдан Гурлан, жан.шарқдан Урганч, жан.ғарб ва ғарбдан Шовот туманла-ри, шим. ва шарқдан Амударё орқали Қорақалпоғистон Республикаси билан чегарадош. Майд. 0,34 минг км².

Аҳолиси 66,4 минг киши (2005). Я.т. да 1 шаҳарча (Янгибозор), 8 қишлоқ фукарolari йиғини (Бошқирших, Боголон, Бўзкалыа, Оёқдўрмон, Уй^ғУР> Чубаланчи, Ширинкўнғирот, Қаландардўрмон) бор. Маркази — *Янги-бозор* шаҳарчаси.

Табиати. Рельефи пастбаланд те-кисликдан иборат. Худуди шим.ғарбга қияланиб боради. Йиллик ўртача т-ра 11°. Июлнинг ўртача т-раси 2628°, янв. ники —6°. Иилига 80 90 мм ёғин ту-шади. Вегетация даври 180 — 200 кун. Туманнинг шим. ва шим.шарқидан Амударё оқиб ўтади. Экин майдонлари Қиличбойарна, Манғитарна, Кўнғиротёп, Нукусёп, Янгиёп, Ҳазирёп, Олғаёп, Ша-бика ва бошқалар канал ва ариқлардан суғорилади. Тупроқлари аллювиал, ўтлоки, ўтлокиботқоқ, шўрхоқ тупроқлар. Баъзи жойларида кичик қумликлар сақланиб қолган. Ёввойи ўсимликлардан окбош, янтоқ, шўра, чирмовук, печак, камиш, якан, туранғил, тол, терак, жий-да, ажриқ ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан чиябўри, бўрсик, қуён, қобон, илонлар, калтақесаклар, кала-мушлар; қушлардан тустовук, ҳар хил ўрдақ, ғоз, кўтон, бирқозон ва бошқалар учрайди. Сой, канал ва бошқалар сув ҳавзаларида ҳар хил балиқлар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунинг-

дек, қозоқ, туркман, рус, татар, корейс ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 195 киши. Шаҳар аҳолиси 6,3 минг киши, қишлоқ аҳолиси 60,1 минг киши.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, к.х.га ихтисослашган. Пахта тозалаш, ғишт здлари, маҳаллий саноат корхона-лари, деҳқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Йирик, ўрта ва 151 кичик корхо-на, шунингдек, микрофирмалар фаоли-ят кўрсатади. 2 қўшма корхона ташкил этилган. Қ. х.нинг етакчи тармоғи пах-тачилик ва ғаллачилик (шу жумладан, шолічилик); чорвачилик, пиллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ҳам ривожланган.

Умумий экин майд. 19,6 минг га, шун-дан 11,3 минг га ерига пахта, 4,1 минг га ерига дон, 81 га ерига картошка, 246 га ерига сабзавот экилади (2005). Амударё бўйидаги тўқай ва ўрмонзорлар — 538 га. Қ х. соҳасида 12 қ. х. корхонаси, 3 акци-ядорлик жамияти, 9 хусусий фирма, 1226 фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 33,5 мингдан зиёд қорамол, 4,7 мингдан ортиқ қўй ва эчки, 64,2 мингга яқин пар-ранда боқилади (2005).

2004/05 ўқув йилида 31 умумий таъ-лим мактабида 16 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди. Болалар спорт мактаби, 31 кутубхона, 15 клуб муассасаси, ста-дион, 35 спорт зали ва бошқалар спорт иншоотлари бор. Туман марказий касал-хонаси (220 ўрин), 2 тиш даволаш поли-клиникаси, 10 фельдшеракушерлик пун-кти, 3 қишлоқврачлик амбулаторияси, 10 қишлоқ врачлик пункти ва бошқалар тиббий муассасаларида 97 врач (ҳар 10 минг кишига 14,1 врач), шунингдек, ўрта тиббий ходимлар аҳолига хизмат кўрсатмоқда. 1953 йилдан «Янгибозор кўзгуси» газ. нашр этилади. (адади 2270; 2005 йил)

ЯНГИЕР — Сирдарё вилоятидаги шаҳар. Вилоят кенгашига қарашли. 1957

йил да асос солинган. Тошкентдан 150 км жан.ғарбда, Тошкент — Ховос т.й., Катта Узбекистон тракти, Жанубий Мирзачўл канали ёқасида жойлашган. Т.й. станцияси. Вилянт маркази (Гулистон шахри) дан 30 км узокликда. Аҳолиси 30 минг киши (2004). Шаҳардаги 400 дан ортиқ хўжалик юритувчи субъектдан 34 таси йирик, 46 таси кичик корхона, 332 микро-фирма, 2 қўшма корхона, 2 акциядорлик, 32 маъсулияти чекланган жамиятдир. Қурилиш ташкилотлари, 3 автокорхона, таъмирлашмеханика, асфальтбетон, сопол қувурлари, ун, нон, сут здлари, қандолатпазлик ф-каси, савдо, маданий, ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 10 умумий таълим мактаби, гимназияинтернат, академик лицей, 3 касб-хунар (қурилиш, тиббиёт, педагогика) коллежи мавжуд. 5 кутубхона, 2 маданият уйи, клуб, маданият ва истироҳат боғи бор. 58 спорт иншооти, шу жумладан, стадион, спорт заллари, 2 сузиш хавзаси, спорт майдончалари, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, болалар футбол мактаби, «Янгиер» футбол командаси фаолият кўрсатади. Сайёҳлик ташкилоти мавжуд. Шаҳарда 3 та касалхона, 2 та поликлиника, дорихоналар ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Жарқоқ — Тошкент газ қувури шаҳарни газ билан таъминлайди. Я. дан Тошкент, Гулистон, Жиззах, Баландчақир, Бобут ва бошқалар йўналишлар бўйича автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

ЯНГИЙЎЛ (1934 йил гача Қовунчи қишлоғи) — *Тошкент вилоятидаги* шаҳар. Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида, Катта Ўзбекистон тракти ёнида, ўртача 307 м баландликда. Т. йил станцияси. Аҳолиси 60,3 минг киши (2005). Шаҳар ўртасидан Куркулдак ариғи, шаҳар чекка-сидан Жўнарик канали ўтган. 10 дан ортиқ саноат корхонаси, 500 дан зиёд кичик ва ўрта бизнес корхонаси, 1500 дан ортиқ тадбиркор фаолият кўрсатади. «Русси—СА» қўшма корхонаси ишлаб турибди.

Мебель, пойабзал фкалари, ун, ёғмой кти, биокимё, темирбетон конструкциялари, пахта тозалаш, ғишт, экспериментал колбаса, виноконьяк, консерва, каноно здлари, қандолатпазликхамиртуруш бирлашмаси, автокорхоналар, қурилиштаъмирлаш ташкилотлари ва бошқалар мавжуд. 12 умумий таълим, болалар ва ўсмирлар мусика, спорт мактаблари, академик лицей, 3 касб-хунар (технологиктисодиёт, тиббиёт, маиший хизмат) коллежи бор. 11 кутубхона, маданият уйи, 12 клуб, маданият ва истироҳат боғи, Усмон Юсупов уймузеи, Алишер Навоий хиёбони, «Мотамсаро она» ёдгорлиги мавжуд. Марказий касалхона, туғруқхона, бир неча поликлиника, дорихоналар, аёллар консультациясқ аҳолига хизмат кўрсатади.

«ЯНГИЙЎЛ БИОКИМЁ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — спирт сано ати корхонаси. «Ўзмевабазавотузумсаноат холдинг» компанияси таркибида. Биокимёвий усул билан 3—4нав бугдойдан ректификация қилинган этил спирти, шולי чикиндилари, ўсимлик хом ашёсидан техник спирт, емхашак ачитқиси, шунингдек, қарбонат ангидрит, тормоз суюқлиги, қуруқ емхашак қўшимчаси ишлаб чиқаради. 1949 йилда гидролиз саноати корхонаси сифатида ишга туширилган. 1995 йилдан ҳозирги номда. 90-й. лар бошидан ғалладан озик-овқат (этил спирти) и. ч. ўзлаштирилди. Йиллик қуввати 821,4 минг дал. Корхона таркибида олий навли арақ ишлаб чиқарадиган «МайСано» қўшма корхонаси, крахмал ва крахмал қиёми ишлаб чиқарадиган «Крахмал» маъсулияти чекланган жамият фаолият кўрсатади. Маҳсулотлари қўшни мамлакатларга экспорт қилинади.

«ЯНГИЙЎЛ ЁҒМОЙ» АКЦИ-ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — озик-овқат саноатининг йирик корхонаси. «Ёғмойтамакисаноат» уюшмаси таркибида. Рафинацияланган пахта мойи, дистилланган ёғ кислоталар, хўжалик сову-

ни, чорвачилик учун озукa бўлган шрот ва шулха ишлаб чиқаради. Дастлаб 1916 йилда Қовунчи кишлоғида «Беш бош» акциядорлик компанияси ёғсовунгарлик 3-дини қура бошлади. 1917 йилда Октябрь тўнтаришидан кейин чала қурилган эд давлат ихтиёрига олинди ва «Главхлопкопром» томонидан 1919—22 йилларда 8 та пресси бўлган ва қуввати 25 т/сутка чигитни қайта ишлайдиган корхона (4ёғ 3-ди) қурилиши ва монтажи якунланди. 1922 йил 10 июнда ишга туширилди. 1930 ва 1937 йилларда корхона реконструкция қилинди, қўшимча 4 та ёғ пресси ўрнатилди. 1956 й.да корхона собиқ қанд 3-ди (1950 й.гача ишланган) худудига кўчирилди, 1960 йилда ёғ-мой комбинатига айлантирилди, 14 та шнек пресс ўрнатилди, 2 та экстракция линияси ишлай бошлади, чигитни қайта ишлаш бўйича қуввати суткасига 500 т га, совун цехининг суткалик ишлаб чиқариш қуввати 42 т га етказилди.

1980 йилга келиб комбинатда суткасига 800 т чигитни қайта ишлаш қувватига эришилди, экстракция цехидаги шнек буглаткичлар ўрнига тостерлар ўрнатилади, мисцеллани филтрлаш учун дискли филтрлар ўрнатилди. 1994 йилда корхона очиқ акциядорлик жамиятига айлантирилди. 1999 йилда пахта мойини 1 ва 5 литрли полиэтилен идишларга қадоқлайдиган бўлим, 2000 йилда шротни қадоқлаш бўлими,

2002 йилда ишлаб чиқариш қуввати суткасига 50 т бўлган дезодорация бўлими ишга туширилди. 2004 йилда 250 г ли 60% ли хўжалик совунини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

2003 йилда корхонага хориж инвестицияси жалб этилди. Корхонадаги барча бўлимлар замонавий компьютерлар билан жиҳозланган.

2004 йилда корхонада 8,9 минг т пахта ёғи, 14,8 минг т хўжалик совуни, 27,9 минг т шрот, 21,8 минг т шулха маҳсулотлари истеъмолчиларга етказиб берилди. Маҳсулотлари ички бозорда сотилади, қўшни мамлакатларга экспорт

қилинади.

ЯНГИЙЎЛ ТУМАНИ — *Тошкент вилоятидаги* туман. Вилоятнинг жан. ғарбида. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Ғарб ва шим.ғарбда Қозоғистоннинг Жанубий Қозоғистон вилояти, шим. ва шим. шарқда Тошкент вилоятининг Зангиота тумани, жан.шарқда вилоятнинг Қуйи Чирчик, жан.ғарбда Чиноз туманлари билан чегарадош. Майд. 0,42 минг км². Аҳолиси 157,7 минг киши (2004). Туманда 2 шахарча (Гулбаҳор ва Бўзсув), 8 кишлоқ фуқаролари йиғини (Абдулла Ортиқов, Навбаҳор, Ниёзбоши, Убай Мусаев, Халқобод, Шўралисой, Эски Қовунчи, Қўшёғоч) бор. Туман маркази — *Гулбаҳор* шахарчаси.

Табиати. Туман худуди, асосан, текисликдан иборат бўлиб, адирлар учрайди. Ер юзасида Чирчикнинг 5 та террасаси (қўхна қайир) ажралиб туради. Тупроқлари бўз, ўтлоқи тупроқлар. Иқлими континентал. Йиллик ўртача т-ра 12,5° — 13°. Июлнинг ўртача т-раси 26°, янв.ники —1°, —2». Вегетация даври 210 кун. Йилига 280 — 282 мм ёгин тушади. Туман худудидан Чирчик дарёси, Куркулдак, Жўн, Бўзсув, Шим. Тошкент каналлари ва ариқлар оқиб ўтади. Ёввойи ўсимликлардан қамиш, ғумай, янтоқ, шўра, печак, ажриқ, какра ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан чиябўри, тулки, куён, жайра, бўрсик, паррандалардан ёввойи ўрдак ва бошқалар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, козoқ, татар ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 375, 5 киши. Қишлоқ аҳолиси 140,8 минг киши, шаҳар аҳолиси 16,9 минг киши (2004). Хўжалиги. Туманда Янгийўл ёғмой кти, «Янгийўл биокимё» акциядорлик жамияти, консерва, экспериментал таъмирлашмеханика, ғишт, асфальтбетон, «Марелли» хусусий вино 3-ди, Янгийўл вино заводи, Қуйи Бўзсув ГЭС, МТП, «Осиёэкспресс» и. ч. корхонаси, балиқ урчитиш хўжалиги, бройлер паррандаци-

лик, инкубаторияпаррандачилик фкалари бор. Қ. х. да пахтачилик, чорвачилик, боғдорчилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, пиллачилик билан шуғулланилади. Суғориладиган майдонларга пахта, ғалла, сабзавотполиз экинлари экилади. Боғ ва токзорлар бор. Тумандаги жамоа ва шахсий хўжаликлариди қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади. Ширкат, фермер хўжаликлари, аграр бирлашмаси, чўчкачилик хўжалиги ва бошқа қ.х. корхоналари мавжуд. Умумий таълим, болалар мусиқа, спорт мактаблари, касб-хунар мактаби, касб-хунар коллежлари фаолият кўрсатади. Туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, маданият саройи, клуб муассасалари бор. Стадион, спорт заллари, отиш тирлари, 3 теннис корти, футбол, мини футбол майдонлари ва бошқа спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, тез тиббий ёрдам маркази, поликлиника, туғруқхона, кишлоқ врачлик пунктлари, фельдшеракушерлик пунктлари ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Нов кишлоғида дам олиш уйи жойлашган, шунингдек, кардиология касалликлари санаторийси бор. Туман худудидан Катта Ўзбекистон тракти, Тошкент темир йўли ўтади. Я. т. да Қўштепа, Қоратепа, Йўғонтёпа, Ниёзбоштепа, Шаматёпа, 1,2,3 Бўзсув тепалари археологик объектлар ҳисобланади. 1930 йилдан «Янгийўл» туман газ. нашр этилади (адади 2738).

ЯНГИКЕНТ — қ. *Жанкент*.

ЯНГИКЎЛ — Тошкент вилояти Бекобод туманидаги окмас қўл. Ҳавзасининг майд. 2,36 км². Сирдарёнинг ўз ўзани бўйлаб тартибсиз оқишдан вужудга келган. Суғориладиган майдонлардан оқиб тушадиган ташлама сувлар ҳисобига тўйинади. Маҳаллий балиқчилик учун ахамияти бор.

ЯНГИОБОД — *Тошкент вилоятидаги* шаҳар (1953 йил дан) Ангрен шаҳар

Кенгашига қарашли. Яқин т.й. станцияси — Ангрен (22 км). Аҳолиси 9 минг киши (2004). Шаҳарда саноат, қурилиш корхоналари, автокорхона, алоқа бўлими, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. Умумий таълим мактаби, маданият уйи, кутубхона, поликлиника, тиббий пункт, дорихона мавжуд. Я.— Ангрен йуналишида автобус ва маршрутли таксилар қатнови йўлга қўйилган.

ЯНГИОБОД ТУМАНИ — *Жиззах вилоятидаги* туман. 1999 йил 30 апр. да ташкил қилинган. Ғарбдан Зомин тумани, жан., шарқ, шим. дан Тожикистон Республикаси билан чегарадош. Майд. 0,72 минг км². Аҳолиси 22,7 минг киши (2005). Туманда 5 кишлоқ фуқаролари йиғини (Ховос, Сармич, Хўжамушкент, Сават, Хавотғ) мавжуд. Маркази — *Баландчақир* кишлоғи.

Табиати. Туманнинг шим. қисми пасттекислик, жан. қисми қирадир ва тоғлардан иборат. Ер юзаси жан. га томон кўтарилиб боради. Иқлими кескин континентал, ёзи иссиқ, киши совуқроқ. Январнинг ўртача т-раси — 3°, июлники 28°. Йилига 350 — 360 мм ёгин тушади. Текислик ва қирларда бўзқўнғир тупроқлар, жан.шарқда чакиртош, қумтош билан қопланган тепаликлар учрайди.

Туман худуди, асосан, ўрқирдан иборат. Ёввойи ўсимликлардан шўра, янтоқ, шувоқ, коврак, исмалоқ, ялпиз, қоқи, лолакизғалдоқ, лола, чучмома ва бошқалар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чиябўри, жайра, типратикан, қуён; қушлардан бургут, булбул, зоғча ва бошқалар яшайди. Я. т. нинг жан. қисмидаги кишлоқларда булоқ сувлари чиқиб туради. Хўжамушкент ва Сармич сув омборлари бор. Экинзорлар Мирзачўл каналидан (насослар ёрдамида) суғорилади.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км² га 32,1 киши.

Хўжалиги, асосан, қ. х.га ихтисос-

лашган (ғаллачилик ва чорвачилик етакчи ўринда). Кичик, ўрта ва йирик бизнес корхоналари, МТП, микрофирмалар, қурилиш корхоналари фаолият кўрсатади. Савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. 380 га яқин фермер хўжалиги бор, шу жумладан, 350 таси деҳқончилик, 27 таси чорвачилик билан шуғулланади. Ширкат хўжаликлари мавжуд. Туманда 28,9 минг гектардан зиёд ер майдо­нида деҳқончилик қилинади, шундан суғориладиган ерлар 4,1 минг га, лалми­кор ерлар 24,9 минг га. Токзорлар, боғлар ва бошқалар кўп йиллик дарахтзорлар, Хўжамушкент ўрмон хўжалиги мавжуд. Умумий таълим мактаблари, лицей, касб-хунар коллежи, 5 клуб, 7 кутубхона бор. Касалхона (120 ўрин), 8 қишлоқ врач­лик пункти, 3 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади. Баландчақир — Янгиер, Жу­лангар — Янгиер, Хўжамушкент — Ян­гиер йўналишларида автобуслар ва Даш­тобод, Жиззах, Ховос, Янгиер шаҳар ва шаҳарчаларига маршрутли таксилар қатнайди. Я.т. худудида Хўжамушкент бобо, Рустам бобо, Сайидон Азиз, Чанга­ул зиёратгоҳлари бор. 2000 йилдан «Ян­гиобод ҳаёти» туман газ. нашр этилади.

Фахриддин Абдусатторов.

ЯНГИРАБОТ — Навоий вилояти *Хатирчи туманидаги* шаҳарча (1972 йил дан), туман маркази. Яқин т.й. стан­цияси — Зирабулоқ (14 км). Я. дан На­воий шаҳри гача 70 км. Аҳолиси 15,5 минг киши (2004). Пахта тозалаш 3-ди, нон к-ти, МТП, қурилиш корхоналари ва бошқалар бор. Кичик, ўрта бизнес корхоналар, микрофирмалар ишлаб ту­рибди. Умумий таълим мактаблари, ли­цей, болалар мусиқа ва санъат мактаби, касб-хунар коллежлари, туман марказий кутубхонаси, музей, клуб муассасалари, маданият саройи, Мустақиллик, Хоти­ра майдонлари, маданият ва истироҳат боғи бор. Марказий стадион, спорт май­дончалари ва спорт заллари ва бошқалар бир қанча спорт иншоотлари фаолият

кўрсатади. Туман марказий касалхонаси, туғруқхона, поликлиника, дорихоналар ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Янгиработ билан На­воий шаҳри ўртасида автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

ЯНГИҚАЛЪА ҚАБРИСТОНИ — мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмига оид қадимий қабристон. Ашхобод вило­ятининг Гўктепа туманидаги Янгиқалъа қишлоғида. Қабристонни Янгиқалъа мактаб ўқувчилари (1951 йил) топган, археолог А.Ф.Ганялин текширган. Ол­тита эркак ва битта аёл қабри очилган. Жасадлар чап ёнбоши билан ғужанак қилиб дафн этилган. Жасаднинг бош ёки оёқ томонига лойдан тайёрланган идишлар қўйилган. Қабрлардан ҳаммаси бўлиб лойдан ишланган 17 та турли шакл ва ҳажмдаги идиш, шунингдек, жез узук, тўғноғич, мунчоқ ва бошқалар тақинчоқлар, аёлларнинг лойдан ишлан­ган ҳайкалчалари топилган.

ЯНГИҚИШЛОҚ — Жиззах вилояти *Фориш туманидаги* шаҳарча (1978 йил­дан), туман маркази. Яқин т.й. станция­си — Жиззах (67 км). Аҳолиси 8,4 минг киши (2003). Шаҳарчада пахта тозалаш 3-ди, МТП, автокорхона, тикувчилик ф-каси, қурилиш ташкилотлари, кичик, ўрта бизнес, йирик корхона ва микро­фирмалар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. Умумий таълим мактаб­лари, касб-хунар коллежлари, маданият саройи, маданият уйлари, «Чорвадор» халқ дастаси, марказий ва болалар ку­тубхоналари аҳолига хизмат кўрсатади. Стадион, спорт заллари ва майдончалари ва бошқалар спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликли­ника, дорихоналар ва бошқалар тиббий муассасалар бор. Я. — Жиззах, Я. — Фориш, Я. — Чимкўрғон ва бошқалар йўналишларда автобуслар қатнайди.

ЯНГИҚЎРҒОН — Наманган ви­

лояти *Янгиқўрғон туманидаги* шаҳарча (1976 йил дан), туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Чортоқ (16 км). Ви-лоят маркази (Наманган шаҳри) гача 22 км. Аҳолиси 16,1 минг киши (2005). Аҳолиси ва хўжаликлари Поччаота-сойдан сув олади. Пахта тозалаш з-ди, нон кти, тикувтрикотаж ф-каси, МТП, курилиш ташкилотлари, автокорхона ва бошқалар корхоналар бор. Кичик, ўрта бизнес корхоналари, микрофирма-лар фаолият кўрсатади. Деҳқон бозори, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Умумий таълим, болалар мусика ва спорт мактаблари, лицейинтернат, касб-хунар коллежлари бор. Туман марказий кутубхонаси, мада-ният уйи, клуб муассасалари, маданият саройи ишлаб турибди. Спорт мажмуаси фаолият кўрсатади. Туман марказий ка-салхонаси, ветеринария лабораторияси, теританосил касалликлари касалхонаси, поликлиника, дорихоналар аҳолига хиз-мат кўрсатади. Я. — Чортоқ, Я. — На-манган йўналишлари бўйича автобус ва маршрутли таксилар қатнайди.

ЯНГИҚЎРҒОН — Фарғона вилоя-ти *Бувайда туманидаги* қишлоқ, туман маркази. Туманнинг жан. да жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Фуркат 12 км). Қўқон шаҳри дан 20 км шарқда. Аҳолиси 16 минг киши (2004). Хўжаликлари Кат-та Фарғона каналдан сув олади. Пах-та тозалаш, ғишт здлари, автокорхона, курилиш ташкилотлари, МПТ, кичик ва хусусий корхоналар, микрофирмалар, ипийгирув ва тўқув, тикувчиликтрико-таж фкалари, мева ва सबзавотни қайта ишлаш, ғилам тўқиш, виночилик цех-лари ишлаб турибди. Деҳқон бозори, автовокзал, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. 3 умумий таълим мактаби, 2 лицейгимназия, нафис санъат, болалар спорт мактаблари, касб-хунар коллежи бор. Марказий ва болалар кутубхонала-ри, санъат саройи мавжуд. Туман марка-зий касалхонаси, поликлиника, дорихона

ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Фарғона ва Қўқон шаҳрларига автобус ва маршрутли так-силар қатнайди.

ЯНГИҚЎРҒОН ТУМАНИ — *На-манган вилоятидаги* туман. 1926 йил 29 сентябр да ташкил этилган. Ғарбдан Косонсой, жан. дан Наманган ва Уйчи туманлари, шим. ғарб, шим. ва шарқда Қирғизистон Республикаси, Чортоқ ту-мани билан чегарадош. Майд. 0,54 минг км². Аҳолиси 166,7 минг кишидан зиёд (2005). Туманда 1 шаҳарча (Янгиқўрғон), 11 қишлоқ фуқаролари йигини (Бекобод, Бирлашган, Зарбдор, Заркент, Истиклол, Навкент, Наврўзобод, Нанай, Паромон, Шарқ Юлдузи, Қораполвон) бор. Марка-зи — *Янгиқўрғон* шаҳарчаси.

Табиати. Туман худуди Чатқол тизма-сининг жан. этакларида жойлашган. Ер юзаси текислик ва адирлардан иборат. Баландлиги жан. дан шим. га 300 м дан, ўрта қисмида 1500 м гача, шим. да 1500 — 2000 м. Фойдали қазилмалардан нефть, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган курилиш материалларидан шағал, оҳактош, гил тупроқлар бор. Иқлими континентал: ёзи иссиқ ва қуруқ, қиши совуқ. Ўртача т-ра янв. да — 1° дан —4» гача, июлда 25° — 26». Энг паст т-ра қишда —29°, энг юқори т-ра ёзда 40°. Йиллик ёғин 300 — 400 мм. Вегетация даври 175 кун. Тоғлардан кат-такичик сойлар оқиб тушади. Уларнинг баъзилари ёзда қуриб қолади. Энг йи-рик сойлари: Чортоқсой, Намангансой (юқори қисмда Поччаотасой), Қуруқсой (Чангач). Сойлардан баҳорда баъзан куч-ли сел келади ва хўжаликларга катта зар-рар етказиши. Айрим жойларда селхона-лар қурилган. Сойлар сувидан суғоришда фойдаланилади. Тупроғи, асосан, типик бўз тупроқ, энг шим. чеккасида қисман тўқ тусли бўз тупроқ. Шим. шарқий қисмида кумличақир ерлар бор. Қ. х. га ярқли ерлар ўзлаштирилган. Та-бийий ўсимликлар, асосан, адирларда сақланган. Эфемер ўтлар ва буталар ўсади. Адир ўсимликларини ўрганиш ва

уларни бойитиш бўйича Ўзбекистон ФА Ботаника интининг тажриба участкаси фаолият кўрсатади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, юмронқозик, тошбақа, турли хил илонлар, калтакесаклар; қушлардан каклик, улар ва бошқалар яшайди. Сувларида ҳар хил балиқлар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, тожик, қирғиз, татар, рус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 309 киши. Шаҳар аҳолиси 16,1 минг киши, қишлоқ аҳолиси 150,6 минг кишига яқин.

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, к. х. га ихтисослашган. Саноат корхоналаридан пахта тозалаш, ғишт, вино здлари, тиқувтрикотаж ф-каси, атлас тўқиш цехлари, қурилиш ташкилотлари, МТП, автокорхона, нон кти, деҳқон бозори, савдо, маданият ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 300 га яқин йирик, ўрта бизнес, кичик корхоналар, микрофирмалар фаолият кўрсатади. 3 қўшма корхона мавжуд.

Қ. х. нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Сабзавотчилик, ғаллакорлик ва чорвачилик, мева етиштириш ҳам ривожланган. 628 фермер, 12 ширкат хўжалиги ишлаб турибди. Экин майдонларига пахта, буғдой, маккажўхори, сабзавот, картошка, полиз экинлари экилади. Мевазор ва тоқзорлар бор. 60 умумий таълим мактаби, болалар мусиқа ва спорт мактаблари, 2 лицейинтернат, касб-хунар коллежлари мавжуд. Туман марказий кутубхонаси, 17 клуб муассасалари, маданият уйлари, спорт мажмуаси ишлаб турибди. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихона, 2 фельдшерракушерлик пункти, 19 қишлоқ врачлик пункти ва бошқалар тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман худудидан республика аҳамиятидаги Чортоқ — Нанай автомобиль траси ўтган.

ЯНГИҲАЁТ — Тошкент вилояти *Ўрта Чирчиқ туманидаги* шаҳарча (1973 йилдан). Т.й. станцияси (Тўйтепа). Аҳолиси 8,1 минг киши (2004). Я.да

умумий таълим мактаби, кутубхона маданият уйи, алоқа бўлими, автокорхона, қурилиш ташкилотлари бор. Умумий овқатланиш, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари аҳолига хизмат кўрсатади. Поликлиника, дорихона, тиш даволаш пункти ишлаб турибди.

ЯНГОН, Рангун — *Мьянма* давлати пойтахти. Мамлакатнинг энг муҳим иқтисодий ва маданий маркази, энг катта шаҳри. Янгон вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,5 млн. киши (1990-й. лар боши). Янгон дарёси бўйида, Андаман денгизининг Моутама қўлтиги яқинида жойлашган. Иқлими тропик, муссонли, январнинг ўртача т-раси 27°, апр.ники 29°, йилига 2000 мм дан зиёд ёғин ёғади. Транспорт йўлларининг муҳим чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Я. портига океан кемалари ҳам кира олади. Мамлакатнинг асосий саноат корхоналари Я. ва унинг атрофида жойлашган. Шоли оқлаш, тахта тилиш, ёғмой, тўқимачилик, фармацевтика, жут, нефтни қайта ишлаш, пўлатпрокат, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, кемасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари мавжуд. Хунармандчиликда анъанавий баддий буюмлар ва турли матолар, пойабзаллар тайёрланади. Я.да мамлакатнинг савдотранспорт ва банкмолия ишлари амалга оширилади. Унг. музейлар, миллий кутубхона, нафис санъат мактаби ва бошқалар бор. Шаҳар илк бор буддавийларнинг муқаддас жойи — Шуэдагоун ступаси (ибодатхонаси) атрофида қишлоқ сифатида (аввал Оккала, кейинроқ Дагон деб аталган) вужудга келган. 1852 йилда инглизлар босиб олган. 1862 йилдан инглизларнинг Мьянма мустамлакасининг маъмурий маркази. 1948 йилда шаҳарда мамлакат мустақиллиги эълон қилинган. Меъморий ёдгорликлардан Шуэдагоун пагодаси мажмуаси (мил. ав. 5-аср) сақланган.

ЯНИЧАРЛАР (туркча — янги қўшин) — *Усмонли турк империясида* давлат ха-

зинасидан маош олиб турган мунтазам пиёда кўшинлар. 14-асрда Туркия султони *Мурод I* даврида тузилган. Дастлаб асирга тушган ўспиринлардан, сўнг Усмонли турк империясининг христиан аҳолиси орасидан зўрлик билан олинган аскарлардан иборат бўлган. Сипохий ва отлик кўшинлар билан бирга Я. турк кўшинининг асосини ташкил этган. 1826 йил 15 июнда улар Султон *Маҳмуд II* нинг харбий ислохотларига қарши фитна уюштиришган, фитна бостирилгач, Я. бутунлай тугатилган.

ЯНИШЕВСКИЙ Николай Андреевич (1891.14.8, Украина, Винница вилояти — 1966.12.10, Москва) — муҳандисгидротехник, техника фанлари д-ри (1938), проф. (1933), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1940), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1950). Петровск қ.х. академияси муҳандислик ф-тини тугатган (1919). 1924 йилгача РСФСР Ер ишлари халқ комиссариати қ.х.ни мелиорациялаш бўлимида катта мутахассис, Москва кишлок хўжалигини мелиорациялаш ин-тида катта илмий ходим, Ўрта Осиё ирригация илмий текшириш ин-тида экштуратация бўлими бошлиғи, илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1925—35). 1935 йилдан Тошкент ирригация ва кишлок хўжалигини механизациялаш инженерлари ин-тида гидромелиорация системаларини эксплуатация қилиш кафедраси мудири. Я. сувдан фойдаланишни режалаштиришнинг назарий асослари ва усулларини ишлаб чиққан (Ўрта Осиёнинг барча ирригация системаларида қўлланилади).

ЯНОВ-ЯНОВСКИЙ Феликс Маркович (1934.28.5, Тошкент) — композитор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1988). Тошкент консерваториясини скрипка ижрочилиги (1954) ҳамда композиция (1959) ихтисосликлари бўйича тугатган. Ўзбекистон симфоник оркестри (1954—64), Ўзбекистон радио-

си қошидаги торли кватрет (1964—70) созандаси. Ўзбекистон давлат консерваториясида педагог (1961 йилдан), декан (1974—80), кафедра мудири (197986), проф. (1988 йилдан). Турли жанрларда ижод қилиб 4 симфония (1982—90), 2 концерто грессо (1969, 1989), 3 скрипка (196192), труба (1998) ва бошқалар чолғулар учун концертлар, 4 опера («Хорижлик Петрушка», 1970; «Оркестр», 1991; «Аккомпаниатор», 1997; «Қутулиш», 1999), хор ва вокал туркумлари, диний мавзудаги асарлар (Реквием, 1997; 2 месса, 1994—2000), эстрада кўшиклари, 50 га яқин кино, теле ва мультфильм учун («Ўзоқяқин йиллар», 1977; «Вельд», 1987; «Ислом тарихи», 2000; «Алпомиш», 2000 ва бошқалар), 15 спектакл учун мусикалар яратган. Ижодида жаҳон классик ҳамда 20-аср мусика аънавалари уйғунлашган, баъзи асарларида Я.Я. ўзбек мумтоз мусика услубларига мурожаат қилган: оркестр (1973) ва гобой (1980) концертлари, 1 симфонияси, Умар Хайём шеърларига «Рубойлар» (1990) ва бошқалар Асарлари Европа ва Осиё халқаро мусика фестивалларида мунтазам ижро этилмоқда.

ЯНТОҚ (— дуккакдошлар оиласига мансуб кўп йиллик бегона ўтлар туркуми. Ўрта Осиёнинг дашт, чўл, чала чўлларида ҳамда Россиянинг Европа қисмидаги чала чўл р-нларида 5 тури маълум. Ўзбекистонда Я.нинг сохта янтоқ ва қирғиз янтоғи тури ўсади. Бўйи 40—110 см, тик, сершоҳ, илдизи кучли ривожланган, ер ости сувларига етиб боради (10 м ва ундан ортиқ). Барг кўлтигида қаттиқ тиканлари бор. Барглари чўзик, наштарсимон, барг банди қалта, кетмакет жойлашган. Гуллари майда, қизил ёки пушти. Май— сентябрда гуллайди, авг.— октябр ойларида уруғлайди. Мева-си 10 тагача уруғ бўлган дуккак. Я.нинг ер усти қисми қишда қуриб қолади, баҳорда илдиз бўғзидаги қуртақлардан янги поялар ўсиб чиқади. Уруғи ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Уруғи пўстлоғи

қаттиқ бўлганлиги туфайли жуда секин унади. Я.нинг ҳамма тури туячилик ва қўйчиликда яхши озуқа ҳисобланади. Гули ва илдизидан халқ табобатида турли дамламалар тайёрланади. Я.дан юкори сифатли емхашак, силос ва озиқ уни олинади. Я. яхши асал берувчи ўсимлик. Дарахтсиз чўлларда Я.дан ўтин сифатида фойдаланилади. Суғориладиган ерларда, йўл, ариқ, каналлар бўйларида, ташландиқ ерларда, экинзорларда бегона ўт сифатида ўсади.

Кураш чоралари: алмашлаб экиш, ерни чуқурроқ ҳайдаш, иддиспояларни йиғиб олиш, далаларга чириган гўнг солиш ва бошқалар

ЯНУС — Рим мифологиясида эшик, киришчиқиш, кейинчалик — ҳар қандай ишнинг боши (шу жумладан, инсон ҳаётининг ҳам бошланиши) ҳамда битимлар ва иттифоклар худоси. Я. қасри дарвозасини уруш эълон қилинганда очишган (қўшинлар жангга шу дарвозадан чиққан) ва сулҳ тузилгандан сўнг ёпишган. Йилнинг 10йи — январь унга бағишланган (Я. шарафига байрам 9 янв.да нишонланган). Турли томонга қараб турган 2 қиёфада (кекса ва ёш кўринишида) тасвирланган. Бунда ўтмишгина эмас, балки келажак ҳам Я.га маълум, деган фикр ўз ифодасини топган. Кўчма маънода — «икки қиёфали Я.» — иккиюзламачи одам.

ЯНЦЗИ, Чанцзян, Янцицзян, Кўк дарё — Евросиё материгидаги энг узун ва серсув дарё, Хитойда. Уз. 5800 км, ҳавзасининг майд. 1808,5 минг км². Тибет тоғлигидан, 5300 м баландликдаги музликлардан бошланади ва дельта ҳосил қилиб (майд. 80 минг км²) Шарқий Хитой денгизига қуйилади. СинаТибет тоғларида чуқур даралардан шаршара ва остоналар ҳосил қилиб оқади. Бу қисмида оким тезлиги катта. Дарё ўрта оқимида Сичуань сойлиги ва бурмали тизмаларни кесиб ўтган. Кенглиги 300—600 м, даралардан ўтган жойида 120—

200 м, чук. 80—110 м. Қуйи қисмида Цзянхань текислиги ва Буюк Хитой текислигининг жан. қисмидан оқади. Бу қисмида дарё бир неча тармоқларга бўлиниб, кенглиги 2 км гача етади. Ўзани кингирқийшиқ, орол ва саёз жойлари кўп. Асосий ирмоқлари: Ялунцзян, Миньцзян, Цзялинцзян, Ханьшуй. Дарё водийсида қўл кўп. Дуньтинху ва Поянху қўллари дарё суви оқимини тартибга солиб туради. Ўртача сув сарфи 34 минг м³/сек., режими муссонли, ёз ойларида текислик қисмида сув сатҳи 10 м гача кўтарилади. Дарё қуйилишидан 700 км масофагача денгиз суви кўтарилиши сезилади. Я. ҳар йили унинг сувига сарғиш ранг берувчи 280—300 млн. т лойка оқизиб келтиради (европаликлар берган «Кўк дарё» номи ҳақиқатга яқин эмас). Дарёдан шолিপояларни суғоришда кенг фойдаланилади. Сув таксимловчи иншоотлар ва сув омборлари қурилган. Я. — Хитойнинг энг муҳим сув йўли. СинаТибет тоғлари этагидан 2850 км масофада кема қатнайди. Ухань шаҳригача денгиз кемалари қира олади. Дарё ҳавзасидаги сув йўллари умумий уз. 17 минг км. Я. бўйида Чунцин, Ухань, Нанкин, дельтасида Шаньхай шаҳрлари жойлашган.

ЯНШАО МАДАНИЯТИ — Шим. Хитойдаги археологик маданият (мил. ав. 4—3-минг йиллик). Хэнань, Шаньси, Шэньси вилоятлари, шунингдек, Хуанхэ дарёсининг ўрта оқими бўйларида тарқалган. 1921 йил швед археологи Ю.Г. Андерсон томонидан Яншао қишлоғи (Хэнань)дан чиққан топилмаларга кўра, шундай аталган. Яншао манзилгоҳлари дарё террасаларида жойлашган; марказда — жамоа биноси, атрофида — квадрат ва думалоқ шаклда девори бўлган, лой билан сувалган ярим ертўлалар жойлашиб, уларнинг усти конуссимон том билан ёпилган, болалар уйлар олдидаги катта идишларга, катталар қишлоқ ёнидаги қабристонга дафн этилган. Манзилгоҳ атрофида кулолчилик хумдонлари бўлган. Я.м. тарқалган Ганьсу вилояти-

дан нефрит (қош тоши) парчалари қазиб олинган. Ичи ва ташки томони рангли бўяма нақшли сопол идишлар, тош куруллар (пичок, болта, ёрғучок, урчук, пайкон) топилган. Хўжаликнинг асосини — мотиға билан ер ҳайдаб деҳқончилик қилиш ташкил этган. Уй ҳайвонларидан чўчка, ит боқилган, овчилик, балиқ овлаш, термачилик муҳим роль ўйнаган. Я.м.ни жез даврининг Луньшань маданияти эгаллаган.

Хитой манбаларига кўра, Я.м. топилган масканларда мил. ав. 3—2-минг йилликда дирунлар (турк жангчилари) яшаган.

ЯО (ўзларини мань, минь деб аташади) — Хитой, Вьетнам ва Лаосдаги халқ. Хитойда 2,2 млн. киши, Вьетнамда 400 минг киши, Лаосда 60 минг киши яшайди. Шунингдек, Таиланд (20 минг киши), Мьянма (10 минг киши)да ҳам бор. Яо тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар, христианлар (протестантлар ва католиклар) ҳам бор. Я. деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланади.

ЯПАЛОҚҚУШЛАР — тунги йирткич қушлар туркуми. Кундузги йирткич қушлар билан конвергент ўхшаш, лекин улардан жиғилдонининг бўлмаслиги ва узун кўричак ўсимтасининг ривожланганлиги билан фарқ қилади (митти бойўғли) 84 см гача (соқолли япалоққуш), эркаклар урғочиларига нисбатан йирикрок. Пат қоплами қалин ва юмшоқ, аксарият ҳолларда химоя рангида. Боши катта, патлари танасининг олдинги қисмида юз дискини ҳосил «қилади (номи шундан). Кўзлари йирик, олдинга қараган, умумий кўриш майдони унча катта эмас — 110°, бинокуляр кўриш майдони — 60—70°, яъни бошқа қушларга нисбатан катта. Кўз гавҳари ҳаракатсиз. Кўз умумий кўриш майдонининг кичиклиги эвазига бўйни ҳаракатчан бўлиб, бошини тез бура олади. Барча Я. кундузи ва

шомда яхши кўради, тим қоронғида эса ўлжасини фақат унинг товушидан сезиб тутиб олади. Ташқи эшитиш чиганоғи йирик ва эшитиш органини ўраб турадиган суяклар сингари асимметрик тузилганидан ҳар 2 кулоқнинг товушни қабул қилиши ўртасида фарқ бўлиши товуш манбаини аниқ билишга имкон беради. Тумшуги илмоқсимон, лекин кучли эмас. Ўлжасини кучли ўткир ва йирик тирноқди панжалари ёрдамида ўдциради. Шовқинсиз учади. Одатда, товуш чиқармайди, фақат кўпайиш даврида хуштакка, гукғуқлаган ёки қаҳқаҳ уриб кулганга ўхшаш овоз чиқаради. 2 оиласи (япалоққушлар, сипухалар) ва 133 тури бор. Антарктидадан ташқари ҳамма қитъаларда тарқалган. Ўзбекистонда Я. оиласига мансуб 11 тур, жумладан, бойўғли, оддий укки, кулоқдор япалоққуш учрайди. Я. — моногам. Уясини, одатда, дарахтлар коваги ёки ёриқларига, айрим турлари ерга ёки дарахтлар шоҳидаги бошқа йирик қушлар қурган уяларга куради. Йирик Я. 1—2 та, майда Я. 10—12 та тухум қўйиб, урғочиси биринчи тухум пайдо бўлиши билан уни босади. Шунинг учун бир уядаги қуш болалари ҳар хил катталиқда бўлади. Тухумдан чиққан болалари оқ момик пар билан қопланган, кўзи юмук бўлади. Болаларини урғочиси ва эркаги биргалиқда боқади. Уядаги болалар сони озик бўладиган ҳайвонларнинг кўп бўлишига боғлиқ. 4 тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китоби-га киритилган.

ЯПЕТ — *Сатурн* сайёрасининг йўлдоши. Сайёра марказидан ўртача масофаси 3 563 000 км, диаметри тахм. 1800 км. Ж. *Кассини* 1671 йилда кашф этган.

ЯПОН ДЕНГИЗИ — Тинч океаннинг ярим берк денгизи. Евросиё материги билан Сахалин ва Япон о.лари ўртасида. Бўғозлар орқали шим.да Охота денгизи, шарқда Тинч океан, жан.да Шарқий Хитой денгизи билан туташган. Майд.

1062 минг км². Энг чуқур жойи 3720 м. Сохиллари баланд, тик ён бағирли, кам парчаланган. Йирик қўлтиқдари: Шарқий Хитой ва Буюк Петр. Денгиз тубининг рельефи сойлик. Марказий қисмида Ямато кири бор. Иклими мўътадил, муссонли иклим. Қишда шим.ғарбий совук шамол эсиб туради. Май. ойидан октябргача тайфунлар, баҳор ва ёзда туманли кунлар бўлиб туради. Юза оқимлар циклонал айланма йўналишда ҳаракат қилади. Сувининг юза қатламида т-ра қишда шим. да 0°дан жан.да 12° гача, ёз ойларида 17° дан 26° гача. Шим. қисмидаги материкка ёндош сувлари қишда музлайди. Шўрлиги 27,5%о дан 34,8%с гача. Сувининг ранги яшил, яшилкўк. Сув сатҳининг кўтарилиши суткалик (бал. 0,5 м гача), Татар бўғозидан 2,3 м гача. Денгизнинг ўсимлик дунёси гулли ўсимлик ва сувўтлардан иборат. Сувўтларнинг айрим турларидан хўжаликда фойдаланилади. Ҳайвонот дунёси шим. қисмида совук сувда яшашга мослашган (сельд, треска, навага, лососсимонлар, камбала ва бошқалар), жан.да илик сувда яшовчилар (скумбрия, тунецлар, илонбалиқ)дан иборат. Денгизда кўплаб балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади. Я.д. муҳим транспорт аҳамиятига эга. Асосий портлари: Владивосток, Находка (Россия), Ниигата, Цуруга (Япония), Вонсан, Хиннам, Чхонжин (КХДР) ва бошқалар.

ЯПОН ЁЗУВИ — сўзбўғинли (идеографиксиллабик) аралаш ёзув; бунда иероглифлар ва бўғинли белгилар қўшилиб кетади. Япон тилидаги матнларни ёзишда қўлланади. Ҳозирги Я.ё. тизимида, асосан, 2 турли белгилар: сўзбелгилар — иероглифлар (японча «кандзи» — хитой ёзуви) ва бўғинли белгилар («кана»лар) қўлланади. Бугунги кунда бу тизимга яна фонемавий белгилар — лотин алифбоси (японча «ромадзи» — рим ёзуви) ҳам кириб келмоқда. Я.ё. вертикал устун шаклида бўлиб, белгилар юқоридан қуйига томон, устунлар эса ўнгдан чапга қараб жойлашади. Кейинги пайтларда унинг

горизонтал ҳолатда чапдан ўнгга қараб ёзиладиган шакли ҳам қўлланмоқда.

Хитойликларнинг иероглифик ёзуви Японияга мил. 4—5-асрларда кириб кела бошлаган ва ўша давр зиёлилари учун ўрганиш мажбурий ҳисобланган. Хитой ва япон тиллари услубий тузилиш жиҳатидан жиддий фарқ қилганлигидан иероглифик матнларни ўқиш анча қийин бўлган. Шундай бўлса ҳам, японларнинг дастлабки ёзма ёдгорлиги — «Кодзики» (афсона ва ривоятлар тўплами, 712й.) хитой иероглифлари ва хитой тили грамматикаси асосида ёзилган. Кейинчалик иероглифлар билан бир қаторда уларнинг хитойча ўқилиши («он») ҳам муайян фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда ўзлаштирилади; аини пайтда иероглифларнинг маъно жиҳатдан мос келадиган японча ўқилиш шакли («кун») ҳам пайдо бўлади. Япониянинг ўзидан ижод қилинган иероглифларнинг барчаси фақат «кун» усулида, японча ўқилади.

Иероглифларнинг фонетик қўлланиши миллий ёзувнинг пайдо бўлишига имкон яратади. 8-асрда яратилган «Манъёсю» номли асарда баъзи иероглифлар бўғинли белги сифатида ишлатилган. Иероглифлар график кўринишининг ўзгариши эса 9-асрда кананинг хилмахил кўринишлари вужудга келишига сабаб бўлган. 10-асрда эса улардан фақат ката кана вахирагана кенг қўлланабошлайди. Ҳар иккала алифбодаги белгилар шаклан фарқ қилсада, маъновий (фонетик) жиҳатдан тенгдир. Катакана босма иероглифларнинг қисқарган шакли сифатида келиб чиққан ва, асосан, янги ўзлашма сўзларни ёзиш учун қўлланади, хирагана эса иероглифларнинг тўлиқ (қўл) ёзма шакли бўлиб, асл японча сўзларни, ёрдамчи сўзлар ва қўшимчаларни ёзиш учун қўлланади. Кана ёзувида асосий белгилар 48 та, кананинг ҳар икки тури ҳисобга олинса, уларнинг умумий сони 96 та бўлади. Буларга 30 дан ортиқ ҳосила, қўшимча белги 2 га кўпайтириб қўшилса, канадаги белгиларнинг умумий сони 170 тага ети-

ши мумкин.

Иероглифлар ҳамда хирагана ва катананинг, қисман лотин ҳарфларининг аралаш қўлланиши (жадвалда берилган, 2 устундан иборат японча матнда иероглифлар, хирагана, катакана ва лотин графикаси аралаш қўлланган. Бунда дастлаб ҳарфбелгилар, унинг ўнг томонида уларнинг ўқилиши, белгининг қайси турга мансублиги кўрсатилган), иероглифларнинг 2 турли («он» ва «кун») ўқилиши Я.ё.ни ниҳоятда мураккаблаштиригани сабабли 1946 йил кана ёзуви имлоси ислоҳ қилинади; шу билан бирга, фақат 1850 иероглифни ишлатиш расман тавсия этилади (ҳозир бу микдор 1947 тани ташкил этади). Лекин амалда қўлланаётган иероглифлар сони тавсия этилганларидан кўра кўпроқдир. Японияда ёзувни соддалаштириш устида олиб борилаётган ишлар ҳануз давом этмоқда. Лекин ҳозирча хитой иероглифларидан воз кечиш ёки Я.ё.ни лотин графикасига кўчириш йўлида қилинаётган ҳаракатлар муваффақиятсиз бўлмоқда. Бунинг сабабларидан бири — асрлар мобайнида яратилган ёзма ёдгорликлар, яъни бой маданий меросни келгуси авлодларга айнан, бузилмаган ҳолда етказиб бериш истагидир.

Ад.Фридрих И., История письма, М., 1979; Маевский Б.В., Графическая стилистика японского язка, М., 2000.

Исматулла Бекмуротов.

ЯПОН ОРОЛЛАРИ — Тинч океаннинг ғарбий қисмидаги архипелаг. Майд. 370 минг км². Я.о.да Япониянинг асосий қисми жойлашган. 4000 дан зиёд ороллари ўз ичига олади. Энг йирик ороллари: Хоккайдо, Хонсю, Кюсю, Секоку. Рельефи, асосан, тоғли. Вулкан кўп. Тез-тез zilзила бўлиб туради. Икклими субтропик, муссонли, шим.да мўътадил икклим. Кузда фалокатли тайфунлар бўлиб туради. Дарёлари қисқа ва серсув. Худудининг ярмидан ортиги ўрмонлар билан қопланган.

ЯПОН ТИЛИ — японлар тили, Япониянинг расмий давлат тили. Я.т.нинг генетик алоқалари, яъни унинг у ёки бу тил оиласига мансублиги узоқ вақт аниқланмаган: у гоҳ олтой тилларига, гоҳ австронез тилларига мансуб деб келинган. Сўнгги ўн йилликлардаги тадқиқотлар Я.т.нинг олтой тиллари оиласига мансублигини исботламоқда. Бу тил, асосан, Японияда, шунингдек, Осиё, Америка ва Европанинг бир қанча мамлакатлари (АҚШ, Канада, Бразилия ва бошқалар)да, Австралияда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 126 млн. (Япониянинг ўзида — 124 млн.) кишидан ортиқроқ (2000). Я.т.да, асосан, шим.шарқий, ғарбий ва жан. лаҳжа гуруҳлари фарқланади. Фонологик тизими австронез тиллариникига яқин бўлиб, адабий тилда 35 фонема (жумладан, 5 та унли) мавжуд. Унлилар чўзиқликқисқалик, ундошлар эса якка ва қўшалок келиш хусусиятларига эга бўлиб, бу хусусиятлар кўпинча маъно фарқлаш учун хизмат қилади. Грамматик тизими олтой, хусусан, туркий тиллардагига ўхшаш: от ва феъл туркумларидаги қўмакчи, юклама характеридаги сўзлар ва қўшимчалар, сўз тартибида аниқловчининг аниқланмишдан олдин, кесимнинг ҳаммавақт гап охирида келиши. Лексикасида асл япон сўзларидан ташқари хитой тилидан ўзлашган сўзлар («канго») кўп бўлиб, улар Я.т.га хитой ёзуви билан бирга кириб келган. Замоनावий ўзлашма сўзлар («гайрайго») асосан инглиз тилидан кириб келмоқда. Ҳар иккала турдаги ўзлашма сўзлар ўзининг фонологик, морфологик ва грамматик хусусиятларига эга. Асл японча сўзлар ва грамматик кўрсаткичлар япон езувининг хирагана шаклида, чет тиллардан кириб келган сўзлар эса катакана шаклида ёзилади (қ. *Япон ёзуви*). Ҳоз. Я.т. услубий жиҳатдан ҳам рангбарангдир: китобий ва оғзаки нутқ аниқ чегараланиб туради, турли функционал услублар фарқланади, нутқнинг одобхурмаг даражасига қараб табақаланиши, эркалар ва аёллар

нуткидаги фаркланишлар ва бошқалар

9—10-асрларда ғарбий (киото) лахжа асосида адабий тил («бунго» — ёзма тил) шаклланган. 13—14-асрларда бунго мейёрлари оғзаки нутқдан фарклана бошлаган. 1868 йил Мейжи инқилобидан кейин шаркий (токио) лахжага асосланган адабий тил шаклланган. 20-аср ўрталаригача ҳар иккала адабий тилдан фойдаланиб келинган. Шундан кейинги даврда тўлиқ шаклланган замонавий адабий тил, бунгонинг баъзи элементларини сақлаб қолган ҳолда, унинг ўзини истеъмолдан сиқиб чиқарган. Ҳоз. кунда адабий Я.т. айрим ўзига хос шеваларни («кансай» — марказий ғарбий, «окинава» — жан.) ҳисобламаганда, қолган барча шеваларни ҳам истеъмолдан четлаштирмақда. Маҳаллий лахжа ва шевалардан оила доирасидагина фойдаланилмоқда.

Исматулла Бекмуродов.

ЯПОН ТУРПИ, дайкон — қарамгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик ўсимлик тури, сабзавот экини. Ватани — Япония. Закавказье, Ўрта Осиё ва Узоқ Шарқда экилади. Барги узун (1 м гача), тўпгули шингил, икки жинсли, оқ, пушти, бинафша ёки сариқ рангли, четдан чангланади. Уруғи йирик, юмшоқ, қўзоқча. Бир туп ўсимликдан 20—30 г уруғ олинади. Илдизмевасининг оғирлиги 30 кг (уз. 70—80 см) гача, пўсти юпқа, серсув, сершира, ранги оқ. Таркибида оксил, қанд, клетчатка, С витамини бор. Янгилгида, айрим пайтларда доривор сифатида истеъмол қилинади. Овқат ҳазм қилишда яхши фойда беради.

Я.т. Ўзбекистоннинг шимолий р-нларида яхши ўсади. Я.т.нинг «Фаворит» нави баҳорда, айрим навлари ёз (июнь) да экилади. Ҳосилдорлиги 800-1000 ц/га.

ЯПОНИЯ (японча Ниппон, Нихон) — Шарқий Осиёда, Тинч океандаги оролларда жойлашган давлат. Я. ҳудудида 6,8 мингга яқин орол бўлиб, шим.шарқдан жан.ғарбга қарийб 3,5 минг км га

чўзилган; энг йирик ороллари: Хоккайдо, Хонсю, Секоку ва Кюсю. Шим.дан Охота денгизи, шарқ ва жан.шарқдан Тинч океан, ғарбдан Япон ва ШарқийХитой денгизлари билан ўралган. Майд. 377,8 минг км². Аҳолиси 127,8 млн. киши (2004). Пойтахти — *Токио шаҳри* Я. маъмурий жиҳатдан 47 префектурага бўлинади.

Давлат тузуми. Я. — конституциявий монархия. Амалдаги конституцияси 1947 йил 3 майда кучга кирган (кейинчалик тузатишлар киритилган). Давлат бошлиғи — император (1889 йилдан *Акихито*). Конституциянинг 1-моддасига кўра, у «давлат ва халқ бирлиги рамзи»дир. Император оиласининг эр аъзолари императорлик тахти учун меросхўр ҳисобланади. Конституцияга мувофиқ, император мустақил ҳокимиятга эга эмас. Императорнинг давлат ишларига алоқадор бўлган ҳар қандай фаолияти Вазирлар маҳкамаси маслаҳати ва маъқуллаши билан амалга оширилади. Қонун чиқарувчи олий ҳокимиятни 2 палатали парламент (Вакиллар палатаси ва Маслаҳатчилар палатаси), ижроия ҳокимиятни Бош вазир бошчилигидаги ҳукумат (Вазирлар маҳкамаси) амалга оширади.

Табиати. Я. мўътадил, субтропик ва тропик минтақаларда жойлашган. Қирғоқ чизигининг умумий уз. 30 минг км га яқин. Хонсю о.нинг жан. соҳили, Секоку ва Кюсю о.ларининг қирғоқларида қўлтиқ кўп; бу ерда мураккаб қирғоқ чизигига эга бўлган Ички Япон денгизи жойлашган. Рюкюнинг жан. ороллари маржон рифлари билан ўралган.

Я. ҳудудининг 3/4 қисми қир ва тоғлардан иборат; пасттекисликлар соҳил бўйлаб айримайрим жойлашган. Хоккайдо о.даги тизмаларнинг баъзи чўкқилари 2000 м дан ошади (Асахи чўкқиси — 2290 м). Хонсю о.нинг шим. қисмида 3 та бўйлама тоғ тизмалари бўлиб, улар водий ва сойликлар билан бўлинган; оролда бир қанча вулкан, жумладан, Я.даги энг баланд вулкан — Фудзияма (бал. 3776 м) қад кўтарган. Хонсю о.нинг марказий қисмидаги тизмаларнинг чўкқилари альп

цельефли ва йилнинг кўп қисмида қор билан қопланиб туради. Секоку о.нинг энг баланд жойи 1981 м (Исидзути чўккиси), Кюсю о.ники 1788 м (Кудзю вулкани). Я. худуди кучли сейсмик зонада жойлашган (1855, 1891, 1897, 1923, 1995 йилларда фалокатли zilзилалар бўлган). Я.даги 150 вулқандан 40 тачаси сўнмаган. Вулқанли р-нларда минерал ва термал булоқлар кўп. 26 мингдан ортиқ иссиқ сув манбалари бор. Фойдали қазилмалардан кўмир, газ, темир рудаси, олтингургурт, марганец, кўргошинрух, мис рудалари нефть, хромит, олтин, кумуш, пирит, каолин, тальк ва симоб конлари мавжуд.

Иқлими муссонли, шим.да мўътадил, жан.да субтропик, Рюкю о.ларида асосан тропик икдим. Хоккайдо о.да, Саппорода янв.нинг ўртача т-раси —5°, июлники 22°, Окинавада янв.нинг ўртача т-раси 16°, июлники 28°. Материкдан эсан кишки муссон Я. худудига совуқ ҳаво олиб келади ва кўп ёгин келтиради. Йилига 30 мартагача тайфун бўлади; бу вақтда кучли шамол эсиб, жала қуяди, ўртача йиллик ёгин 1800 мм; Хоккайдо о.нинг шарқида йиллик ёгин 800—1200 мм, Секоку ва Кюсю о.ларида 3000 мм, баъзи жойларда 4000 мм гача.

Я.нинг дарёлари қисқа, серсув ва тез оқади. 24 та энг катта дарёсидан фақат 6 тасининг уз. 200 км дан ошади, жумладан, Синано дарёсининг уз. 367 км. Тайфун вақтида дарёлар тошади. Кўпгина дарёларнинг суви суғоришга ва гидроэнергия ресурслари сифатида сарфланади. Майда қўл кўп ва улар ичимлик суви манбаи бўлиб хизмат қилади. Энг катта қўл — Бива (майд. 670,2 км², чуқ. 103,8 м).

Тупроқлари шим.да подзол ва ўтлокиботқоқ, жан.да қўнғир ўрмон, субтропик ва тропикларда сариқ ва кизил тупроқ. Текисликларда аллювиал тупроқлар тарқалган. Я. худудининг 67% ўрмон ва бутазорлардан иборат; ўрмонларининг 41,4% экиб ўстирилган. Жами 700 турдан кўп дарахт ва бута ҳамда 5599 тур ўт ўсимлиги ўсади. Эн-

демик ўсимлик кўп. Ўрмонлар, асосан, игна баргли ва кенг баргли дарахтлардан иборат.

Я.да сут эмизувчи ҳайвонларнинг 132 тури, қушларнинг 490 тури, судралиб юривчиларнинг 110 тури мавжуд. Я. қирғоқларига туташ денгиз сувларида баликларнинг 3000 га яқин тури, моллюскаларнинг 1200 дан ортиқ тури яшайди.

Аҳолисининг 99% дан кўпи японлар. Хоккайдо о.да мамлакатнинг энг қадимий аҳолиси — айнлар (50 минг киши атрофида) сақланиб қолган. Шунингдек, корейс, хитой ва бошқалар яшайди. Расмий тил — япон тили. Асосий динлари — синтоизм ва буддизм; конфуцийлик ва даосизм ақидалари катта таъсирга эга. Христианлик, ислом ва ҳиндуизмга эътиқод қилувчилар ҳам мавжуд. Христианлик 16-аср ўрталаридан, ислом 19-аср охиридан кириб борган; христианлар 1,5 млн.га яқин, мусулмонлар 100 минг киши чамасида. 1935 йил Токио ва Кобе шаҳрларида дастлабки масжидлар қурилган. 1956 йилдан Я. мусулмонлар уюшмаси ва 1966 йилдан Я. ислом маркази мавжуд. Аҳолининг 77% шаҳарларда яшайди (2002). Йирик шаҳарлари: Токио, Йоккохама, Осака, Нагоя, Саппоро, Кобе, Киото.

Тарихи. Я. худудида қадимий одам излари палеолит даврига оид. Тахм. мил. ав. 8000—300 йилларда неолит даври маданияти — дзёмон (идишларга битилган ипсимон нақшларга қараб номланган) мавжуд бўлган. Ўша давр моддий ёдгорликларини ўрганиш Я.нинг қадимий аҳолиси, асосан, Жанубий Шарқий Осиёдан кириб борганини кўрсатади. Мил.ав. 2-минг йиллик мобайнида жан. мўғул типидagi қабилалар келган. Мил.ав. 1 минг йиллик арафасида Я.да асосий қисмини айнлар ташкил этган этник аҳоли таркиб топди. Мил. ав. 5—4-асрларда деҳқончилик, чорвачилик ривожланган, металл қуроллар қўлланилган. Мил.нинг бошларида ижтимоий табақаланиш кучайди; қулчилик пайдо бўлди. 4-аср ўрталарида ташкил

топган йирик қабилалар иттифоқи — Ямато асосида илк япон давлати таркиб топди. 5-асрдан иероглиф ёзуви, 6-асрдан буддизм тарқалди. Ямато ҳукмдорлари ташқи алоқаларда «тэнно» унвонини қўллай бошлаган. Бу унвон ҳозиргача ҳам сақланган ва Европа тилларига «император» сўзи билан таржима қилинади. 646 йил ер давлат мулки деб эълон қилинди, аҳоли эса давлат чек ерлари эгасига айланди. Ярим эркин деҳқонлар зодагонга қарам деҳқонлар билан тенглаштирилди. Хитойдаги Тан давлати типиди марказий маъмурият тузилди. 710 йилда биринчи доимий пойтахт — Нара қурилди, 794 йилда пойтахт Киото (Хэйан)га кўчирилди. 8-асрда мамлакат жан. даги австронезларнинг сингдирилиши натижасида япон миллати шаклланди. 10-асрда давлат чек ер эгаллиги тизими барҳам топиб, аслзода ва ибодатхоналарнинг ермулклари (сён) ерга эгаликнинг асосий шаклига айланди. 11-асрдан сардорлар бошчилигида ҳарбий зодагонлар гуруҳлари ташкил топа бошлади. 12-асрнинг ўрталарида Хонсюдан шим.шарқда Минамото, жан.ғарбда Тайра улардан энг йириги эди. Бу хонадонларнинг ўзаро қураши 1185 йилда Тайранинг мағлубияти билан тугади. 1192 йилда шим.шарқликлар ўз сардорлари Ёритомо Минамотони сёгун (саркарда) унвони билан давлатнинг ҳукмдори деб эълон қилдилар. Император сулоласи сёгунлар ҳукмронлигини халқ олдида қонуний бўлишини кафолатлаб туриш учун номигагина саклаб қолинди. Қароргоҳи Камакура шаҳрида жойлашган сёгунларга ҳарбийлар табақаси (буси) ва шахсий вассаллар (улар маъмурий мансабларни эгалладилар) асосий таянч бўлди. Буси табақасининг қуйи қисми майда ҳарбий дворянлар — самурайлардан иборат эди. Хитой ва Кореяни забт этган мўғуллар 1274 ва 1281 йилларда Я.га қарши экспедициялар уюштирдилар, лекин бу юришлар муваффақиятсиз чиқди. Денгизда пайдо бўлган кучли тайфун мўғул қўшинларини ҳалок қилди. Я. тарихида

бу тайфун «камикадзе» («илоҳий шамол») номини одди. 13-асрдан савдо ва хунармандчилик корпорациялари (дза) сони орта бошлади. 14—16-асрларда сёндан йирик заминдорлик — князликка ўтилди. 15—16-асрларда деярли узлуксиз деҳқонлар кўзғолонлари бўлиб турди. 1485—93 йилларда бўлиб ўтган Ямасиро кўзғолони улардан энг йириги эди. 15—16-асрларда Я. билан Хитой ва Корея ўртасида савдосотик авж олди. 16-асрнинг ўрталаридан Я.га кириб келган европалик миссионерлар христианликни тарқата бошладилар. 1603 йил Иэясу Токугава (1542—1616) сёгун деб эълон қилинди ва унинг қароргоҳи Эдо (ҳоз. Токио)га кўчирилди. Токугава сёгунлари сулоласи мамлакатни 1867 йилгача бошқарди. Уларнинг ҳукмронлиги даврида Я. марказлашган монархия давлатига айланди. Ҳукумат қатъий қоидалар билан 4 табақа тизими (самурай, деҳқон, хунарманд ва савдогарлар) ни ўрнатди. Токугава ҳукуматининг европаликлар экспансияси ва христианлик халқ ҳаракатининг мафқурасига айланаётганлигига қарши қатор тадбирларни кўриши натижасида Я. қарийб 2,5 аср мобайнида «ёпик» давлатга айланди. Шу йўл билан мамлакат мустамлака бўлишдан сақланиб қолди. 17-аср охири — 18-аср бошлари Токугавалар Я.си учун энг юксалиш даври бўлди. Бу даврда аҳолининг саводхонлик даражаси жаҳон миқёсида ҳам илғор ўринга чиқди. 18-аср охири — 19-асрнинг 1-ярмида мануфактуралар пайдо бўла бошлади. 1854—58 йилларда АҚШ, Буюк Британия, Франция билан тузилган Ансэй шартномаларига кўра, Я. ўз ҳолича ажралиб яшаш сиёсатидан воз кечишга мажбур бўлди ва суверенитети чекланган ҳолда жаҳон бозорига қўшилди. 1867—68 йилларда Я.да деҳқонлар, шаҳар камбағаллари, савдосаноат қорчалонлари, дворянларнинг қуйи табақалари, сарой аслзодалари ва мухолифатдаги баъзи йирик зодагонлардан иборат кенг омма сёгунларга қарши чиқди. Натижада буржуа

инкилоби — Мейдзи исин содир бўлди, сёгун ҳукумати ағдарилди ва ҳокимият император Муцухито (1867—1912 йларда ҳукмронлик қилган) қўлига ўтди. Шу даврдан бошлаб Я. император ва унинг ҳукумати бошчилигида туб ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислохотлар йўлига ўтиб, тезлашган модернизация орқали ғарб давлатлари даражасига етишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

1869 йилда пойтахт расман Токиога қўчирилди. 1871—72 йилларда князликлар тугатилиб, ўрнига префектуралар ташкил этилди, аввалги 4 табақа ўрнига 3 табақа [олий дворянлар (собик зодагон князлар, сарой аслзодалари), дворянлар (барча собик самурайлар), оддий халқ (бунга савдосаноат корчолонлари ҳам киритилди)] таъсис этилди. Барча табақаларнинг тенглиги, касб танлаш ва мамлакат бўйлаб кўчиб юриш эркинлиги ҳақида қонунлар қабул қилинди. 1872—73 йилларда ўтказилган ер ислохотидан кейин ер, асосан, дворян ер эгалари ва бой деҳқонлар қўлига ўтди. 1873 йилдан мамлакатда йил санасини белгилашда император ҳукмронлик қилган давр номи билан бир қаторда григорий календари ҳам жорий этилди. 1879 йил биринчи сиёсий партия тузилди. 1868—85 йилларда хусусий сармоя ёрдамида к.х. хом ашёсига ишлов берадиган 1300 корхона курилди. 1889 йил императорга мутлақ ваколатлар берувчи конституция қабул қилинди, 1890 йилда парламент таъсис этилди.

19-аср охири — 20-аср бошларида Я.нинг ҳукмрон доиралари агресив ташки сиёсат тута бошлаб, 1894 йилда Кореяда кўтарилган деҳқонлар кўзғолонини бостириш никоби остида у ерга қўшин юборди ва Хитой билан бўлган уруш (1894—95) натижасида Тайвань ва Пэнхуледао о.ларини, русяпон уруши (1904—05) оқибатида эса Шим. Сахалинни эгаллади. Я. ва Буюк Британия ўртасида 1902, 1905 ва 1911 йилларда имзоланган шартномалар асосида ўзаро ҳамкорлик ҳарбий-сиёсий иттифок

даражасига кўгарилди ва икки томон Корея ҳамда Хитойда ўз мавқеларини янада мустаҳкамлади. 1910 йил авг.да Я. Кореяни ўз мустамлакасига айлантirdи. Япон монополиялари Жанубий Манжурияни, кейинроқ Хитойнинг бошқа р-нларини ўз таъсир доирасига киритди.

1-жаҳон уруши бошланишидан Я. ҳукмрон доиралари Узоқ Шарқдаги ўз мавқеларини янада мустаҳкамлаш ва кенгайтириш учун фойдаландилар. 1914 йил 23 авг.да Я. Германияга қарши уруш очди ва октябрда Германияга қарашли Маршалл, Мариана, Каролина о.ларини, шунингдек, Хитойнинг Шаньдун провинциясини у ерда Германия ижарага олган ҳудуд билан бирга босиб олди. Я.нинг мустамлакачилик сиёсати кучайиб 1918—22 йилларда Узоқ Шарқдаги Россияга қарашли бир қанча ўлкаларни ишғол этиб турди. 1920 йилдан Я. иқтисодиётида тушқунлик бошланиб, у 1925 йилгача давом этди. 1925 йил 20 янв. дан Я. билан собик СССР ўртасида ўзаро муносабатларнинг асосий тамойиллари тўғрисида Пекин конвенцияси имзоланди. 1926 йил 25 дек.да Я. тахтига император Хирохито (1901—89) ўтирди. 1929—33 йилларда бўлган жаҳон иқтисодий инкирози натижасида вужудга келган ҳолатда Я.да ҳарбийфашистик диктатура ўрнатишга интилувчи ўта реакцион «ёш офицерлар» гуруҳи фаоллашди. 1931 йил Я. Манжурияни босиб олишга киришди. 1933—36 йилларда Хитойга қарши агрессияни кучайтирди. 1936 йил 25 нояб.да Я. фашистлар Германияси билан «Антикоминтерн пакти»ни имзолади. 1937 йил июлда Хитойни босиб олиш учун уруш бошлади ва 1938 йил унинг бутун шарқий қисмини босиб олди. Я. қўшинлари шўро армияси томонидан Ҳасан қўли ёнида (1938) ва ХалхинГол жанги (1939)да тормор келтирилгач, Я. ҳукумати Европа давлатлари ва АҚШ нинг Жанубий Шарқий Осиёдаги мустамлакаларига ҳужум қилишга ўтди. 1940 йил Ҳиндихитойнинг шим. қисмини босиб олди. Шу йил 27 сен-

тябрда Германия, Италия ва Я. ўртасида «Учлар пакти» имзоланди. 2-жаҳон урушида Германия ва Италия иттифоқчиси сифатида қатнашди.

1941 йил 7 дек.да Я. АҚШнинг Пёрл-Харбордаги ҳарбий базасига ҳужум қилиши билан 2-жаҳон урушига кирди. 1942 йил Я. империяси Буюк Британия ва Франциянинг Жанубий Шарқий Осиёдаги кўплаб мустамлакаларини эгаллаб улкан ҳудудни ўз назоратига олди. Аммо 1943 йилдан эгаллаган ҳудудларини йўқота бошлади. 1945 йил АҚШ ҳарбийҳаво кучлари Я.нинг Хиросима (6 авг.) ва Нагасаки (9 авг.) шаҳрларига атом бомбаси ташлади. Совет ҳукумати 1945 йил 9 авг.да Я.га қарши Манжурия стратегик операциясини бошлади. 1945 йил 2 сентябрда Я. сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги актга имзо чекди ва унинг ҳудудини иттифоқчилар номидан АҚШ кўшинлари оккупация қилди. 1946—48 йилларда бўлиб ўтган Токио суд жараёнида асосий япон ҳарбий жиноятчилари жазога тортилди.

Урушдан сўнг Я.да туб сиёсий ва ижтимоийиқтисодий ислохотлар ўтказилиб, қуrolли кучлар ва ўнг ташкилотлар тарқатиб юборилди, дворян ер эгаллиги тугатилди, аввалги монополистик концернлар қайта ташкил этилди. 1947 йилги конституцияга биноан мамлакат халқаро мижозларни қуrol кучи билан ҳал қилишдан ва шу мақсадда қуrolли кучлар тузишдан воз кечди.

1951 йил 8 сентябрда Я. билан АҚШ, Буюк Британия, Франция ва бошқалар давлатлар ўртасида СанФранциско сулҳ шартномаси имзоланиб, мамлакат суверенитети тикланди ҳамда Я. босиб олган барча мустамлакаларидан воз кечди. Шу йили Я. билан АҚШ ўртасида имзоланган хавфсизликни кафолатлаш тўғрисидаги шартномага кўра, Я.да АҚШ ҳарбий базалари жойлаштирилди. 1956 йил 19 октябрда СССР билан Я. ўртасида уруш ҳолатига барҳам бериш, дипломатия муносабатларини тиклаш тўғрисида кўшма баёнот имзоланди.

1950-й.лар бошидан Я. иқтисодиёти тез суръатлар билан ривожланди. 1960-й.ларнинг охирига келиб «япон мўъжизаси» атамаси пайдо бўлди ва у ялпи миллий маҳсулот ва саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича капиталистик дунёда 2-ўринга чиқди. 1990-й.ларда Я. жаҳон миқёсидаги энг катта сармоядор давлатга айланди. Я. — 1956 йилдан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 23 дек. — император туғилган кун (1933). ЎЗР суверенитетини 1991 йил 28 дек.да тан олган ва 1992 йил 26 янв.да дипломатия муносабатларини ўрнатган.

Сиёсий партия ва касаба уюшмалари. Либералдемократик партия, 1955 йил асос солинган; Япония демократик партияси, 1996 йил тузилган; Янги Комейто партияси, 1964 йил ташкил этилган; Я. Социалдемократик партияси, 1945 йил асос солинган; Я. Коммунистик партияси, 1922 йил ташкил этилган; Янги консерватив партия, 2002 йил тузилган. Я. касаба уюшмалари конфедерацияси — Синрэнго, 1989 йил 21 нояб.да Я. касаба уюшмалари Бош кенгаши (1950 йил тузилган) ва Умуяпон хусусий корхоналар ходимлари касаба уюшмаси (1987 йил ташкил этилган)нинг қўшилиши натижасида тузилган.

Хўжалиги. Я. — иқтисодий кудрати бўйича жаҳонда АҚШдан кейинги ўринда турадиган юксак даражада ривожланган индустриалаграр мамлакат. Саноат ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Улкан корхоналар билан бирга майда корхоналар ҳам мавжуд (айниқса, энгил ва озиқ-овқат саноатида). Я. иқтисодиёти четдан келтириладиган хом ашё ва ёқилғига асосланган. Я. жаҳон бозорига саноатнинг фанга асосланган мураккаб тармоқлари маҳсулотлари, замонавий конструкция материаллар етказиб берувчи мамлакат. Я. жаҳон ялпи миллий маҳсулотининг 13% дан ортигини ишлаб чиқариш билан бирга, йирик халқаро иқтисодий, савдо ва молия ташкилотлари ҳамда «саккиз-

лик» давлатларида етакчи мавкега эга. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 38%, қишлоқ, ўрмон хўжалиги ва балиқ овлашники 2%, хизмат кўрсатиш тармоғиники 60% ни ташкил этади. Ялпи ички маҳсулоти 4,3 триллион АҚШ доллари тенг (2003).

Саноатида иктисодий фаол аҳолининг 25% банд. Энергетика, металлургия, автомобилсозлик, кемасозлик, кимё, нефть кимёси, қурилиш материаллари саноати каби таянч тармоқлар четдан олинadиган ҳам ашё ҳамда технологиянинг энг янги ютуқлари асосида деярли бутунлай янгидан барпо этилди. Энергетика саноати ҳам асосан, четдан келтирилган нефтга асосланган. Йилига ўртача 1,097 триллион кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади; унинг 706,4 млрд. кВтсоати иссиқлик электр ст-яларида, 91,8 млрд. кВтсоати ГЭСларда, 295 млрд. кВтсоати атом электр ст-яларига тўғри келади (2002). 2003 йил 52 атом электр ст-яси ишлади. И.ч. саноатида қора ва рангли металлургия ривожланган. Кон саноатида кўмир, газ, темир ва мис рудаси, пирит, рух, қўрғошинрух, марганец, қумуш, олтин, симоб, каолин, тальк ва ҳ.к. қазиб олинади. Машинасозлик ва кимё саноати юксак тараққий этган. Автомобиллар, маиший техника, электрон асбоблар, алоқа воситалари, кема, пўлат, цемент, пластмасса, синтетик тола, робот ишлаб чиқариш, нефтни қайта ишлаш, биотехнология мамлакат иктисодий тараққиётининг устувор тармоқларидандир. Я. саноати 4 асосий р-н: Кейхин (Токио, Канагава), Түкё (Айти, Миз), Хансин (Осака, Хиого), КитаКюсю (Фукуока)га бўлинган. Мазкур р-нларда жами саноат маҳсулотининг 40% дан ортиғи ишлаб чиқарилади.

Қишлоқ хўжалигида ҳосилдорлик бўйича дунёда олдинги ўринлардан бирида бўлиб, у юқори даражада механизациялашган ва автоматлаштирилган. Иктисодий фаол аҳолининг 4,2% қ.х.да банд. Худудининг 12,9% ёки 4,8 млн. гектарида дехқончилик қилинади.

Дехқончиликда асосий экин — шоли (2002 йил 11 млн. т шоли етиштирилган). Шунингдек, картошка, сабзавот, оз микдорда бугдой ва дуккакли дон экинлари экилади. Мевачилик, боғдорчилик, чорбоғ хўжалиги ривожланган. Чорвачиликда қорамол, чўчка, парранда боқилади; пиллачилик ва балиқчилик ривожланган. Я.да 3000 дан ортик балиқ овлаш портлари бўлиб, дунё бўйича овланадиган балиқ ва денгиз жониворларининг 15% шу портларга тўғри келади.

Транспорти. Ички юк айланмасида автомобиль транспортининг роли катта (йилига ўртача 5,5 млрд. тонна юк ташилади). Умумий ва экспресс йўлларнинг уз. 1,2 млн. км, шу жумладан, 4,4 минг км тезювар магистраллар. Т.й.ларнинг узунлиги 43,7 минг км. Деярли 1/2 қисми электрлаштирилган. 1964 йилдан тезлиги соатига 270 км гача етадиган «Синкансэн» поездлари ҳаракати йўлга қўйилган. 9 шаҳардаги метрополитеннинг уз. 540 км. Я.да сув ости ва ер усти туннеллари ва кўприklar кўп. Дунёда энг катта Сейкан туннели (53,9 км) Хонсю ва Хоккайдо о.ларини бирлаштиради. Ички сув йўлларининг уз. 1770 км га яқин. Денгиз савдо флоти 5473 кемага эга ва унинг умумий тоннажи 40 млн. брутто рег. тоннага этади. Асосий портлари — Кобе, Тиба, Йокохама, Нагоя, Осака, Кавасаки, Токио, Хакодате. Токио, Осака, Ниигата шаҳри яқинида халқаро аэропортлар бор. Мамлакатда нефть қувурлари 400 км дан зиёд, газ қувурлари 1800 км.

Ташқи савдоси. Я. четга машина ва ускуналар, металл буюмлар, электроника, кимё маҳсулотлари, электр асбоблар чиқаради; четдан саноат хом ашёси, минерал ёқилғи, озик-овқат ва тўқимачилик маҳсулотлари олади. 2003 йил Я.нинг импорти 383,3 млрд. АҚШ долларини, экспорти 417,8 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ташқи савдода АҚШ, Европа Иттифоқи ҳамда Жанубий ва Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик қилади. Хорижий сайёҳлик ривожланган. Пул бирлиги — иена.

Тиббий хизмати. Аҳоли саломатлигининг кўрсаткичлари бўйича Я. жаҳонда етакчи ўринда туради. 2001 йил 1,85 млн. ўринли 167,5 минг шифохона ва поликлиника бўлган (ҳар 100 минг аҳолига 1458 ўрин). Я.да 255,7 минг врач, 90,8 минг тиш врач, 217,4 минг фармацевт фаолият олиб боради. Ҳар 100 минг кишига 201,5 врач тўғри келади. Я.да ўз иссиқ сув манбаларига эга бўлган 3023 куюрт бор.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Я.да маориф тизими Маориф, маданият, спорт, фан ва технология вазирлиги ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан мувофиқлаштириб турилади. Мактабгача тарбия болалар боғчаларида (8389 хусусий боғчада 1,4 млн., 5785 давлат боғчасида 367,8 минг тарбияланувчи) амалга оширилади. 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар учун ўқиш мажбурий ва бепул. Таълимнинг биринчи босқичи 6 йиллик бошланғич мактаб (2003 йил 23,6 минг мактабда 7,2 млн. ўқувчи). Иккинчи босқич 3 йиллик кичик ўрта мактаб (2003 йил 11,1 минг мактабда 3,74 млн. ўқувчи). 16—18 ёшли болалар 3 йиллик катта ўрта мактаб (2003 йил 5,4 минг мактабда 3,8 млн. ўқувчи) да таълим олади. Олий таълим унт, профессионал коллеж ва техника интларидан иборат. 2004 йил мамлакатдаги 709 унтда 2,8 млн. талаба ўқиди, 84,2 минг ўқитувчи ишлади. Унтларнинг 542 таси хусусий. Ўйрик унтлари: *Токио университети, Киото университети, Осака ун-ти* (1886 йил ташкил этилган) ва бошқалар Я.да илмий текшириш ишларига йилга қарийб 100 млрд. АҚШ доллари ҳажмида маблағ сарфланади ва бунда хусусий сектор етакчи мавкега эга. И.т. соҳасида 756,3 минг киши банд. Улардан 430,6 минг киши и.т.ларни хусусий компаниялар, 280,7 минг киши унтлар, 44,9 минг киши ижтимоий ташкилотларда олиб бордилар. Ўйрик илмий текшириш институтлари: авиакосмик техника, металллар, электроника бўйича комплекс тадқиқотлар, космос ва астронавтика,

электр энергетикаси, автомобилсозлик, ихтиро ва янгиликлар, Номура комплекс, Мицубиси комплекс интлари. Я.да 2711 оммавий кутубхона, 3599 музей, 79 ҳайвонот боғи, 79 аквариум, 90 ботаника боғи бор. Ўйрик кутубхоналари: Миллий парламент кутубхонаси (7,9 млн. асар), Токио ун-ти кутубхонаси. Ўйрик музейлари: Токиодаги миллий музей (1871 йил ташкил этилган), Миллий илмий музей, Император саройи, Киотодаги миллий музей (1889) ва Миллий ҳоз. замон санъат музейи (1963), Нағоядаги Токугава бадиий музейи ва бошқалар

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Я.да 70,8 млн. нусхада 166 миллий ва маҳаллий кундалик газ. чиқади. Ўйриклари: «Йомиури» («Репортер»), 1874 йилдан) «Асахи» («Чиқаётган кўёш»), 1879 йилдан), «Майнити» («Кундалик газета»), 1872 йилдан), «Нихон кэйдзай симбун» («Япония иқтисодий газетаси»), 1876 йилдан), «Санкэй симбун» («Саноатиктисодий газетаси»), 1950 йилдан). Шунингдек, 4178 ойлик ва ҳафталик жур., бюллетень чиқади. Ўйриклари: «Бунгэй сюдзю» («Адабийбадий альманах»), 1923 йилдан), «Дзию минсю» («Либералдемократия», 1955 йилдан), «Кураси то сэйдзи» («Ҳаёт ва сиёсат»), «Сэкай» («Коинот», 1946 йилдан), «Гюо корон» («Марказий шарх», 1886 йилдан), «Экономисуго» («Иқтисодчи», 1923 йилдан), «Бунка хёрон» («Маданий шарх»), «Гэккан сякайто» («Социалдемократик партия ойномаси»), 1957 йилдан). Умуммиллий ахборот агентликлари: Киодо Цусин (1945 йилдан) ва Дзидзи Цусин (1945 йилдан). Радиоэшиттириш 1925 йилдан ва телекўрсатувлар 1953 йилдан олиб борилади. Я. радиотелевидение корпорацияси ярим ҳукумат ташкилоти ҳисобланади. 1925 йил ташкил этилган. 222 хусусий аъзони бирлаштирган Тижорат эшиттиришлар миллий ассоциацияси 6900 телерадиостяни бошқаради (1996).

Адабиёти қадимдан мавжуд бўлган халқ оғзаки ижоди (қўшиқ, афсона ва бошқалар) заминидан вужудга кел-

ган. Афсона, эртак, тарихий ривоят ва қўшиқлардан иборат «Кодзики» («Қадимги ҳодисалар йилномаси»), синтоизмнинг муқаддас китоби ҳисобланади) тўплами илк марта 712 йилда тузилган. Бу асар япон тилида битилган биринчи манба ҳисобланади. 759 йил 4516 фольклор ва 500 га яқин муаллифнинг асарларидан иборат япон шеърояти антологияси — «Манъёсю» («Кўп асрлик қўшиқлар тўплами») яратилди. 9-асрнинг ўрталарида биринчи адабий насрий асар — «Такэторимоногари» яратилди. 10-аср охири — 11 а. бошларида адиба Мурасаки Секибу (978—1016) яратган «Гэндзимоногари» («Шаҳзода Гэндзи ҳақида қисса») асари Я. мумтоз адабиётининг чўққиси бўлди. 12—16-асрларда ҳарбий эпопеялар яратилди, бадиий кундалиқлар кенг тарқалди, шеърят антологиялари тузилди. 14—15-асрлар халқ ижодиёти ва Будда ривоятлари асосида бир пардали драмалар (никоб театрлари учун) ёзилди. 16-асрдан шаҳар адабиёти пайдо бўлди. Хунармандлар, савдо ахлига мансуб шоирларнинг тўпламлари тузилди. 17—19-асрнинг 60-й.ларида адабиётда демократик ғоялар авж олди. 17-аср охири — 18-аср бошларида йирик драматург Такамацу Мондзаэмон самарали ижод қилди. Мацуо Басё (17-аср), Кобаяси Исса (18-аср охири — 19-аср боши) шеърятнинг хокку жанрида асарлар яратдилар. 18-аср охири — 19-аср бошларида наср янада юксалди. 19-асрнинг ўрталаридан япон адабиётида сентиментал роман жанри вужудга келди, европалик муаллифларнинг асарлари таржима қилина бошланди. Симэй Фтабатэй (1864—1909) «Сузувчи булутлар» романи билан япон адабиётида танкидий реализмга асос солди. Рока Токутоми, Сосеки Нацумэ ва бошқаларнинг асарларида ҳам танкидий реализм ғоялари ўз аксини топди. 20-асрнинг бошларидан шеърятда Европа шеърятининг таъсири ва романтик ғоялар кўзга ташланди. Реалист ёзувчилар асарларида ижтимоий танкид асосий ўрин олди. Э.Золя ижо-

ди таъсирида натурализм учун кураш ҳаракати бошланди. 1930—40 йиллар адабиётида «муқаддас уруш»ни ёқловчи апологетик ғоя ҳукмрон бўлди. 2-жаҳон урушидан кейинги даврда бир қанча япон ёзувчилари ўз асарларида «барқарор кадриятларни» излаш мақсадида миллий адабиётнинг кўп асрлик анъаналарига мурожаат қилдилар. Дзюньитиро Танидзакининг «Майда қор» (1943—48), Ясунари Кавабатанинг «Мингта турна» (1951), «Эски пойтахт» (1961—62) романлари шу тоифадаги асарлар бўлиб, уларда кучли ички лиризм ва гўзалликнинг мумтоз талқини акс этди. Шу билан бирга 1967 йил Юкио Мисиманинг гўёки япон маданиятига хос бўлган жанговарлик анъаналарни тиклашга чорловчи трилогияси («Ватанпарвар», «Хризантема» ва «Шаҳид бўлган қаҳрамон овози») яратилди. Адабиётда сэнгоха оқими қарор топгач, шу оқим вакиллари бўлган турли гоэвийэстетик йўналишдаги ёзувчилар ўз ижодларида инсон шахсиятини қарор топтириш манфаатлари йўлида милитаризм ва анъанавийликни инкор этдилар. Шу оқим вакилларининг уруш мавзуйига оид асарлари, жумладан, Сёхей Ооканинг «Даладаги оловлар» (1951), Хироси Номанинг «Бўшлиқ минтақаси» (1952), Сюсаку Эндонинг «Денгиз ва захар» (1957) романлари яратилди. Ёсиэ Хотганинг «Ёлғизлик майдони» асарида (1951) урушдан кейинги япон зиёлилари ҳақида ҳикоя қилинади. 1950—60 йиллар япон адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири Ясуци Иноуэдир. Унинг «Тэмпёнинг черепицаи томи» (1957) ва «Самарқандга саёҳат» (1969) тарихий асарлари Буюк ипак йўлида амалга оширилган маънавий мулоқот ва Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларига бағишланган. 1960—70 йилларда илмий фантастика ва детектив роман жанри ривожланди. 1960—80 йиллар япон адабиёти реалистик ва модернистик ғояларнинг ўзаро ҳаракат ва курашларида ривожланди. Бу даврда адиблардан Гомикава Дзюмпей, Исикава Такудзо, Кайко Такэси, Оэ Кэнд-

забуру ўз роман ва қиссаларида ижтимоий ва ахлоқий муаммоларни кўтардилар. Я. адабиётда Хиросима фожиаси мавзуси кенг ўрин олди (Хотга Ёсиё, Ибусэ Масудзи, Ода Макото). Кобо Абэ асарларида реализм ва фантастика уйғунлашган ҳолда фалсафий масалалар баён этилди. Я.да хитой маданияти таъсирида хитой тилида ҳам адабиёт ривож топган. 14—15-аср ва 17—19-аср бошларида юксалган. Я. адабиётнинг йирик вакиллари бўлган Рюносукэ Акутагава, Кобо Абэ, Ясунари Кавабата (1968 йил Нобель мукофоти сохиби), Кэндзабуру Оэ (1994 йил Нобель мукофоти сохиби) Мураками Харуки, Б.Ёсимото каби ёзувчиларнинг асарлари жаҳонда машхур.

Меъморлиги. Қадимий японларнинг турар жойлари ярим ертўлалар бўлган ва унинг томи ёғоч ва қамиш билан ёпилган. Мил. бошларида ёғоч синчли уйлар қурила бошлади. (Исе шаҳридаги синтоистлар ибодатхонаси, 3—7-асрлар). 3—6-асрларда подшолар учун айлана ва тақа шаклида улкан кўрғон (кафун) лар бунёд этилган. 6-асрда буддизм тарқалиши муносабати билан хитой ва корейс меъморлиги услубида монастырь, пагода, ибодатхона ва саройлар бунёд этилган (Нара шаҳридаги Хорюдзи монастыри, 7-аср; Кито шаҳри яқинидаги Бёдоин саройи, 11-аср). 8-асрда Хитой шаҳарсозлиги услубида Хэйдзёкё (ҳоз. Нара) ва Хэйан (ҳоз. Кито) шаҳрларига асос солинди. 14—16-асрларда ландшафт меъморлиги, хитойча боғпарклар бунёд этиш санъати, қалъа ва сарой деворларига расм чизиш ривожланди. 16-асрдан шаҳар мудрофаа иншоотлари хандақ ва ғишт деворлар билан ўралди. Шу даврда ҳоз.гача сақланиб қолган анъанавий япон турар жойи шаклланди. 16-асрдан Эдо (ҳоз. Токио) шаҳрида қурилиш авж олди. 19-аср охиридан шаҳарсозлик ривожланди, саноат корхоналари қуриш кўпайди, қурилишда ғишт, кейинчалик темирбетон ва металл ишлатила бошланди. Япон меъморлари (Тацуно Кинго, Катаяма Отокума) бинокорликда

Европа услубидан фойдаландилар ёки анъанавий япон уйсозлиги шакллари Фарбий Европа меъморлиги шакллари билан уйғунлаштирилди. 20-асрнинг 20-асрлари охири *Ле Корбюзье* таъсирида функционализм услуби ёйила бошлади. 2-жаҳон уруши йиллари (1939—45) Я. шаҳарлари вайрон бўлди; 50-й.лардан қурилиш кенг қўламда авж олди. Миллий меъморлик шакллари замонавий конструкциялар билан уйғунлаштириш натижасида япон меъморлиги жаҳонда машхур бўлди (Хиросимадаги Тинчлик мемориал парк, 1949—56; Окаяма шаҳридаги Курасики шаҳар зали, 1960; Кофудаги Яманаси биноси, 1966; ҳаммасининг меъмори Тангэ Кэндзо; Токиодаги Метрополитен фестивал холл, 1960—61, меъмор Маёкава Кунио; Токионинг Синдзюку р-нидаги майдон ансамбли ва транспортйўловчилар тугуни, 1960—67, меъмор Сакакура Жундзо; Кито шаҳридаги Халқаро конференциялар маркази саройи, 1966—70 йиллар боши, меъмор Сатио Отани). 18ёзги олимпиада уйинлари (1964) ва «ЭКСПО70» кўрғазмасининг ўтказилиши муносабати билан йирик шаҳарлар, жумладан, Токио ва Осака марказлари реконструкция қилинди, Токиода икки олимпиада мажмуаси (Йойоги, меъмор Тангэ Кэндзо; Комадзава, меъморлар Мурата Масасико ва Ашихара И.), Осакада бош павильон кўрғазмаси (меъмор Тангэ Кэндзо) қурилди. 1960-й.лар охирида юксак сейсмик ҳудудлигига қарамай, осмонўпар бинолар бунёд этилди (Токио, Осака ва бошқалар шаҳарларда). Я.да миллий меъморлик анъаналарининг ривожланиши К.Маэкава, Ё.Танигути, К. Тангэ, К. Курокава ва бошқалар машхур меъморлар фаолияти билан боғлиқ.

Тасвирий санъати. Я. санъатининг қадимий ёдгорликлари дзёмон маданияти даври (мил.ав. 8—1-минг йилликлар ўрталари)га мансуб. Мил.ав. 1-асрда тайёрланган бронза буюмлар, сопол идиш намуналари сақланган. 6-асрда буддизм тарқалиши муносабати билан ибодат-

хоналар яратилди ва улар будда динидаги машхур персонажлар тасвирланган хайкалчалар билан безатилди (Нара шаҳридаги Хорюдзи, Якусидзи монастырларидаги хайкаллар). Илк ўрта асрларда ранг-тасвир ва хайкалтарошликда портрет жанри шунингдек, театр ниқоблари санъати ривожланди. Я. ранг-тасвири буддизм ҳамда Хитой санъати таъсирида тараккий этди. 11—12-асрларда ўзига хос миллий хусусиятларга эга бўлди.

Бу даврда Фудзивара Такаёси, Фудзивара Нобудзанэ ва Тоба Содзё каби расомлар машхур бўлдилар. 12—13-асрлар ранг-тасвиридаги портретлар оддийлиги ва ифодалилиги билан ажралиб туради (Фудзивара Таканобунинг «Минамото Ёритома портрети»). 14—15-асрларда будда сектасининг дзэн мактабларида тушъ ранг-тасвири ривож топди [Дзёсёцу, Сьобун, Той Ода (Сессю тахаллуси билан машхур) манзаралари]. 15-асрда дунёвий профессионал ранг-тасвир шаклланди. Кано мактаби (асосчиси Кано Масанобу) ва Тоса мактаби (асосчиси Тоса Мацунобу) асарларида хитой мумтоз ранг-тасвири ўз аксини топди. 15—17-асрларда безак ёзуви санъати юқори даражага эришди (Сотацу Таварая, Огата Корин). Бу даврда чой тарқалиши муносабати билан кулоллик ва чинни буюмлар тайёрлаш авж олди. 17-аср бошларида ёғочга рангли гравюра ишлаш санъати — *ужийёэ* япон санъатининг етакчи турига айланди (Моронобу Хисикава, Харинобу Судзуки, *Утамаро* Китагава, *Хокусай* Кацусика, Хиросиге Андо каби усталар). 17—19-асрларда миниатюра хайкалтарошлигининг ўзига хос тури ҳамда кийимлар учун тугмаилгак безаклар яшаш ривожланди. Япон амалий безак санъати (каштадўзлик, мато тўқиш, локланган буюмлар тайёрлаш, тўр тўқиш) буюмлари катга маҳорат билан тайёрланди. 19-аср охиридан Европа санъати таъсирида мойбўёқ ранг-тасвир — «ёга» ривожлана бошлади (Асаи Тю, Курода Сэйки ва бошқалар). Бу соҳалаги расомлар ижодида импрессионизм,

фовизм таъсири яққол кўзга ташланади (Умэхара Рюдзабуру, Ясун Сотаро.). 20-аср 1-ярмида абстракт санъат, экспрессионизм, сюрреализм таъсири сезилади. «Нихонга» ранг-тасвир усталари Томиока Тэссей, Ёкояма Тайкон, Такуэти Сэйхо кабилар миллий анъаналар руҳида асарлар яратдилар. 1920—30 йилларда Окамото Токи, Оцуки Гэндзи, Ёримото Сирын, Янасэ Масаму, Судзуки Кэндзи каби расомлар самарали ижод қилдилар. 2-жаҳон урушидан кейин расомлар ижодидан ижтимоий муаммолар кенг ўрин олди; кўп асарлар Хиросима ва Нагасакидаги атом бомбасидан ҳалок бўлганлар фожиасига бағишланди (Маруки Ири ва Тосико, Мита Гэндзи, Сакураи Макомото, Фукуда Синсэй, Оно Тадасигэ, Уэно Макото). Замоनावий япон тасвирий санъатида графика демократик ва оммавий санъат тури сифатида машхур. Таникли расом *Н.Хираяма* ижодида Буюк ипак йўли манзаралари муҳим ўрин тутади. Тасвирий санъатда турли оқим ва йўналишларнинг кўплиги кўзга ташланиб туради.

Мусикаси қадимий анъаналарга бой бўлиб, ўз тараккиёти жараёнида хитой ва корейс, хинд ва Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари халқлари мусика маданияти таъсирида бойиган; у меҳнат, турмуш, диний маросимлар билан боғланган. Қўшиқлар бир овозли, қўш метрлар устун. Мусикий чолғу асбоблари хилмахил: чертиб чалинадиган — сямисэн (лютня), кото (13 торли цитра); пуфлама — нокан, сякухати (флейталар), соо (лаб органи), хитирики (гобой тури); зарбли — тайко, коцудзуми, оцулзуми (барабанлар), сёко (гонг). Профессионал мусика диний ҳаракатлар ва театр билан боғлиқ бўлган; унинг сарчашмалари 6—7-асрларга бориб такалади. 14-асрда театрнинг ноо санъати (кўшиқ, ракс, чолғу асбоблар жўрлигида ижро этиладиган декламация), 16—17-асрларда дзёрури кўғирчоқ театри мусикаси ва кабуки (мумтоз япон театри турларидан бири) мусикаси шаклланди. Я.да мусика

санъатини ривожлантиришда Мусика тадқиқотлари институти (1879 йил ташкил этилган, 1886 йилдан Токио мусика мактаби) муҳим роль ўйнади. 1897 йил япон симфоник оркестрининг биринчи концерти бўлиб ўтди. Европада мусика таълимини олган Ямада Косаку, Нобутоки Киёси, Киёэ Ясудзи, Мацудайра Ёрицунэ каби композиторлар композиторларнинг янги федерацияси (1930 йилдан Я. замонавий мусика уюшмаси)ни туздилар. Ўз ижодларида миллий анъаналарга суянган ҳолда,

Европанинг композицион усулларига ҳам мурожаат этдилар. 1960—80 йилларда Мамия Митио ва Акутагава Яеуси каби композиторлар фольклор ва япон мумтоз мусикасидан кенг фойдаландилар. 1940-й.ларнинг охиридан Сэки Акико раҳбарлигида антиимпериалистик характердаги «Япониянинг куйловчи овозлари» оммавий хор ҳаракати кенг ёйилди. 1950-й.ларнинг охиридан *авангардизм* таъсири кўзга ташлана бошлади, экспериментал мусика турлари тарқадди. Ҳоз. даврда оммавий ва мумтоз мусика билан бирга миллий мусика турлари ёйилган. Фольклор мусикасини йиғиш, ўрганиш ва тарқатишга алоҳида эътибор берилди. 1970-й.ларда караоке (бўш оркестр) ҳаваскорлар ижрочилиги пайдо бўлиб, у аҳоли орасида жуда оммалашди. Композиторлардан Нода Тэруяки, Хатимура Ёсио, Икэбэ Синитиро, ижрочи дирижёрлардан Абэ Комэи, Масаси Уэда, Ватанабэ Акэо, Иваки Хироюки, Моро Такаси, пианиночи Танака Кэйко, скрипкачи Кубо Ёко машҳур. Я.да 20 дан ортик симфоник оркестр, камер чолғу ансамбли, хор жамоалари ва бошқалар бор. Токиода Давлат мусика академияси (1887 йилдан), 20-аср мусикаси институти (1957 йилдан), Миллий нафис санъат ва мусика унти, Тохо олий мусика мактаби фаолият кўрсатади.

Театр сарчашмалари қадимий халқ деҳқончилиқ байрамларида кўрсатилган томошалардан бошланади. 7—8-асрларда гигаку ва бугаку деб номланган

мусикали ракс томошалари пайдо бўлди; улар япон мумтоз театрининг шаклланишига ёрдам берди. 8—12-асрларда сангаку мусикали ракс томошалари кенг ёйилди. 12-аср бошларида мусикали томошаларнинг янги турлари — дэнгаку ва саругаку ривожланди. 14-аср охири — 15-аср бошларида япон театрининг янги тури — ноо театри (мусика, ракс ва драматик ҳаракатлардан иборат) вужудга келди. 16-аср охири — 17-аср бошларида Киотода дзёрури кўғирчоқ театри ва кабуки театри, 19-аср охири — 20-аср бошлари театрининг янги турлари — симпа ва синкокугэки пайдо бўлди. 20-аср бошларида Европа театри таъсирида сингэки театр йўналиши (ҳоз. драма театри) шаклланди. 20-асрнинг 1-чорагида Токиода «Родо гэкидан» номидаги биринчи ишчи театри фаолият кўрсатди. Кейинчалик Токиода «Цукидзи сёгэкидзё» ва «Хайюдза» театрлари вужудга келди; уларнинг репертуаридан миллий драматурглар Кобо Абэ, Кояма Юси пьесалари ўрин олди. 1947 йил «Мингэй» театри ўз фаолиятини бошлади. Театр қошида «Мингэй» киностудияси ишлади. 1966 йил Токиода «Кокурицу гэкидзё» миллий театр маркази ташкил этилди ва у анъанавий жанрларни сақлаш ва ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Я.нинг замонавий театр санъати анъанавий театр (бугаку, ноо, кабуки, дзёрури) ва Европа типигаги театр (драма, опера, балет)га бўлинади. Бугаку театрининг анъаналари мумтоз мусика ва ракснинг ривожланишида асос бўлди. Театр артистларидан Кита Минору, Хосё Мотомаса Куро, Итимура Мандзэмон, Накамура Кандзэбуру, Накамура Утаэмон, Накамура Бунгори, Мацумото Косиро, Мидзутани Яэко, Симада Сёго, Тацуми Рютаро ва бошқалар машҳур.

Киноси. Я.да биринчи бадиий фильм 1899 йилсуратга олинган. 1903 йил Токиода биринчи доимий кинотеатр, 1908 йил биринчи киностудия тузилди. 1923 йилдан Киото шаҳри кино марказига айланди. 1931 йил биринчи овозли фильм («Кўшни аёл ва хотиним»), реж. Госё

Хэйноску) яратилди. 1936 йил Мидзогути Кэндзи «Элегия Нанива» ва «Гионлик опасингиллар» фильмларини яратди. 1930-й.ларда «Я. фильмлар ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда 2-ўринни эгаллаб турди. Урушгача бўлган кинофирмалар («Тохо», «Синко» ва бошқалар)нинг асосий фильмлари милитаристик мазмунда бўлган. Урушдан кейинги йилларда япон киносидо Имаи Тадаси, Ямомото Сацуо, Киносита Кэйсукэ ва бошқалар реж.лар ижоди билан боғлиқ бўлган илгор ғоялар ўз ақсини топди. Улар ўз фильмларида Хиросима фожиаси, меҳнаткашларнинг оғир ҳаёти ҳақида хикоя қилдилар. 1950—60 йиллардаги энг яхши фильмлар: «Расёмон» (1950), «Қизил соқол» (1964; иккаласининг реж. Курасава Акира), «Ҳар қалай биз яшаймиз» (1951, реж. Имаи Тадаси), «Хиросима болалари» (1952) ва «Яланг орол» (1960; иккаласининг реж. Синдо Канэто). 1960-й.лардаги машҳур реж.лар: Ямомото Сацуо, Кобояси Масаки, Имаи Тадаси. 1960—70-й.ларда кўпроқ хужжатли фильмлар шуҳрат қозонди. С.Огава, Н. Цутимото, М.Мияги каби ижодкорлар ўз фильмларида замоннинг низоли муаммоларини кўтариб чиқдилар. 1958 йилдан бошлаб «Тээй» кинокомпанияси ишлаб чиқара бошлаган мультипликацион фильмлар бутун жаҳонга тарқалди. 1970—80 йилларда япон киноси телевидение билан рақобат натижасида инқирозли ҳолатда бўлсада, «19 ёшли яланғочлар» (1970, реж. Синдо Канэто), «Жангчи шарпаси» (1982, реж. Курасава Акира), «Лойка дарё» (1981, реж. Кохай Огури), «Нараяма ҳақида афсона» (1983, реж. Имамура Сохэй) каби фильмлар яратилди. Кейинги йилларда Т. Китано, М.Сёу, С.Иваи, Н.Такенака каби машҳур кино ижодкорлари етишиб чиқди. 1969—96 йиллар давомида намоён этилган «Жаноб Тора» сериали японлар орасида машҳур. Япон киносидо Ямада Исудзу, Мифунэ Тосиро каби актёрлар шуҳрат қозонган. «Никкацу», «Сётику», «Тохо», «Тээй» ва бошқалар кинокомпаниялар

фаолият юритади.

Ўзбекистон — Я. муносабатлари.

Икки давлатнинг ўзаро муносабатлари тарихи қадимий асрларга бориб тақалади. Буюк ипак йўли орқали ўзбек ва япон халқлари ўртасида савдоиқтисодий ва маданий алоқалар бўлганлиги и.т.ларда ҳам ўз тасдиғини топмоқда. Олимларнинг тадқиқоти ва ўзбекяпон археологик экспедициялари натижасига кўра, Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган *Кушион подшолигининг* асосий динларидан бири бўлган буддизм Ўрта Осиё халқлари миллий қадриятлари ва анъаналари билан бойиган ҳолда 6-асрда Хитой ва Корея орқали Я. оролларида тарқалган. Ўзбекистонда топилган қадимий будда ибодатхоналарининг ҳоз. Я.даги ибодатхоналар билан муштараклиги намоён бўлмоқда.

Я.нинг биринчи пойтахти Нара шаҳридаги Хорудзи ибодатхонаси хазинахонасида 8-асрда Самарқанд ва Тошкентда тайёрланган осориатикалар, 9—10-асрларга оид уд мусиқа асбоби сақланмоқда. Афросиёбдаги археологик қазилмалар вақтида топилган ва 12-асрга мансуб нафис япон чинни идиши ҳам ўзбек ва япон халқлари ўртасида алоқалар бўлганини кўрсатади. Я. 19-асрнинг 2-ярмидан Ўрта Осиё региони билан жиддий қизиқа бошлаган. 1880 йилнинг ёзида япон дипломати Ниси Токудзиро (кейинчалик у ташқи ишлар вазири бўлган) ўлкамиз бўйлаб саёҳат қилган. У Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳрлари ва Фарғона водийсида бўлган. Бухорода амир *Музаффар билан* учрашган. Бу ҳодиса японларнинг мусулмон ўлкалари билан дастлабки расмий алоқаларидан бири эди. 1886 йилда Ниси Токудзиронинг «Туркистон саёҳатномаси» китоби япон тилида босилиб чиққан. 19-аср охири — 20-аср бошларида Ўрта Осиёга Ясумаси Фукусима, Кадзуо Отани, Масажи Иноуэ, Зуичо Тошибана каби япон тадқиқотчилари саёҳат қилган.

Ўзбекистон Миллий ун-тининг Илмий кутубхонасида 1927—41 йиллар-

да Я.да чоп этилган китоб ва жур.ларнинг катта фонди мавжуд. 1930-й.ларда Ўзбекистон билан Япония ўртасида пиллачилик ва тутчилик соҳасида ҳамкорлик ўрнатилгач, Я.га борган бир гуруҳ ўзбекистонлик мутахассислар томонидан бу соҳадаги илғор япон тажрибаси атрофлича ўрганилган ва республикада жорий қилинган. Я.дан ўнлаб маданийлаштирилган сербаргли тут навлари ва махсулдор пилла куртининг уруғлари келтирилиб маҳаллий шароитларга мослаштирилган. Бундан ташқари, ипакчилик саноати эҳтиёжлари учун япон машина ва ускуналари харид қилинган. 1929 йил Ўрта Осиё ун-ти проф. Э.Ф.Поярков Я.да пиллачилар анжуманида маъруза қилган.

Маълумотларга кўра, 1920-й.ларда Я.га бориб қолган Волгабўйи татарлари орасида ўзбеклар ҳам бўлган. Улар Токио шаҳрида масжид қурилиши ва ислом динини ёйилишида ўз ҳиссаларини қўшишган. 1945 йилдаги советянон уруши натижасида асир олинган 24 мингга яқин япон 1945—50 йилларда Ўзбекистоннинг Андижон, Бухоро, Тошкент ва Фарғона вилоятларида ушлаб турилди. Улар кўплаб саноат корхоналари, к.х., қурилиш ва бошқалар соҳаларда меҳнат қилдилар. Жумладан, Тошкент шаҳридаги Алишер Навоий номидаги академик катта театр биноси қурилишида 600 га яқин япон иштирок этган. Ўзбекистонда вафот этган 812 япон фукароси республикамиз ҳудудидаги 13 қабристонда дафн этилган. 1990 йил май ойида Тошкентнинг Яккасарой қабристониди 2-жаҳон уруши (1939—45) дан кейин Тошкентда вафот этган 79 та япон ҳарбий асири хотирасига мемориал ўрнатилди.

1960—80 йилларда Я. Ўзбекистондан пахта толаси, чигит, ширинмия илдизи, асал, ипак ва бошқалар махсулотлар харид қилган. 1970-й.лар бошидан Я. йилига 190 млн. АҚШ доллари ҳажмида пахта толаси сотиб олган. Хусусан, Сумитомо компанияси 1971—93 йиллар

547,3 млн. АҚШ долларида пахта толаси харид қилган. Шу йиллар Я.нинг қатор компаниялари Ўзбекистоннинг енгил, кимё ва нефть саноатини модернизация қилишга жалб этилди. Фарғона ва Чирчиқ шаҳрларида аммиак ишлаб чиқариш учун япон технологиялари ўрнатилди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Наманган, Шаҳрисабз ва Урганчдаги ипакчилик фкаларида Ямато фирмасининг пилла қурилиш машиналари қўлланди. 1989 йил Ўзбекистонда хорижий фирмалар орасида биринчи бўлиб Я.нинг «Чори» компанияси ўз ваколатхонасини очди.

Илмий ва маданий соҳаларда ҳам ўзаро ҳамкорлик йўлга қўйилди. Япон ва ўзбек олимлари томонидан зилзилани олдиндан аниқлаш, саноат махсулотларини статистик қабул қилиш назорати усуллари атрофлича ўрганилди ва амалиётга татбиқ этилди. Айниқса, тарих, тилшунослик ва археология фанлари бўйича самарали ҳамкорлик амалга оширилди. Итаро Кумацунинг японлар учун «Ўзбек тили» қўлланмаси (1978), «Ўзбекча сўзлашув» (1983), «Ўзбекча японча луғат» (1980, 1985) китоблари кўп минг нусхада нашр этилди. 1950—80 йилларда адабиёт соҳасида ҳам салмоқли алоқалар бўлди. Хусусан, 1956 йил Ўзбекистонга келган таниқди япон ёзувчиси ва таржимони Ман Иноуэ атокли шоир Ғафур Ғулом билан учрашган ҳамда Я.да чоп этилган «Тошкентда бир окшом» асарида ўзбек ва япон халқлари маданияти, анъана ва турмуш тарзидаги муштараклик ҳақида ҳикоя қилган. Шу даврда Ёсиё Хотта, Кобо Абэ, Ясунари Кавабата, Рюноске Акутагава, Такэо Арисима, Масудзи Ибусэ ва бошқалар машҳур япон ижодкорларининг 30 га яқин роман, қисса, шеър ва ҳикоялари ўзбек тилида чоп этилган. Ўз навбатида, Я.да Алишер Навоий, Ш. Рашидов, Зулфия, Рамз Бобожон ижоди намуналари, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари япон тилига таржима қилиниб, бир неча марта нашр қилинган.

1991 йил Япония ЎзР мустақиллигини тан олиб, 1992 йил дипломатия муносабатлари ўрнатгач, 1992 йилда Я.нинг Тошкентдаги элчихонаси, 1996 йилда эса ЎзРнинг Токиодаги элчихонаси ўз фаолиятини бошлади. Икки мамлакат ўртасида тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатилди. Ўтган 14 йил мобайнида икки давлат ўртасида кўплаб расмий ҳужжатлар имзоланди. Шу давр давомида ЎзР Президенти И.Каримов 2 марта (1994, 2002) расмий ташриф билан Японияда бўлди. Бундан ташқари, икки давлат ташқи ишлар вазирилари, ҳукуматнинг раҳбар ва масъул ходимлари, Парламент делегацияси ва бошқаларнинг ўзаро ташрифлари амалга оширилди. ЎзР Президенти И.Каримовнинг 1994 йилнинг майида Я.га қилган биринчи ташрифи ўзаро сиёсий мулоқотни фаоллаштирди.

Икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорликни янги босқичга кўтаришда ЎзР Президенти И.Каримовнинг 2002 йил 28—31 майда Я.га қилган иккинчи расмий ташрифи муҳим роль ўйнади. Ташриф чоғида 14 ҳужжат имзоланди. Булар қаторига Ўзбекистон билан Я. ўртасида дўстлик, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида декларация, Иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларга кўмаклашиш ҳақида қўшма баёнот ва бошқалар ҳужжатлар кирди. Ташриф чоғида И.Каримов Ўзбекистоннинг Япония билан ҳамкорлик кўмитаси ва Я.нинг Ўзбекистон билан ҳамкорлик кўмитасини ташкил этиш ташаббуси билан чиқди. Кўмиталар ташкил этилиб, унинг биринчи қўшма мажлиси 2004 йил июлда Токио шаҳрида ўтказилди.

Бугунги кунда Я.нинг мамлакатимиз иқтисодиётига киритилган молиявий ресурсларининг умумий қиймати 1,9 млрд. АҚШ доллариغا яқинлашди. Бундан ташқари, Ўзбекистонга 160 млн. АҚШ доллари миқдорига бегараз ва инсонпарварлик ёрдами кўрсатилиб, у, асосан, маориф ва соғлиқни сақлаш соҳасига

сарфланди. Япон сармояси мамлакат иқтисодиётининг ёқилғиэнергетика, транспорт ва коммуникация, енгил саноат тармоқларини, кадрлар тайёрлаш ва бошқалар соҳаларни юксалтириш, хусусан, республиканинг телекоммуникация тизимини ривожлантириш, Тошкентдаги т.й. вагонларини таъмирлаш з-ди, Самарқанд, Бухоро, Урганч шаҳрлари аэропортларини модернизация қилишга сарфланди.

Я. халқаро ҳамкорлик банкининг имтиёзли қарзлари туфайли Кўкдумалок нефтьгаз конини жиҳозлаш, Бухоро вилоятида нефтни қайта ишлаш з-дини куриш, Фарғона нефтни қайта ишлаш з-дини модернизациялаш, Шўрган газкимё мажмуасини куриш, тўқимачилик саноатини ривожлантириш ишлари амалга оширилди. Ғузор—Бойсун—Қумқўрғон т.й.ни куришда ички ресурслар билан бир қаторда Я. сармояси ҳам қатнашмоқда.

1993—2004 йиллар қарийб 300 япониялик мутахассис иқтисодиёт, телекоммуникация, туризм, транспорт инфратузилмаси, ипакчилик соҳалари ва хорижий инвестицияларни жалб қилишда фаолият кўрсатди.

1994 йил майда Тошкентда Ўзбекяпон иқтисодий ҳамкорлик кўмитаси, Токиода эса Японўзбек иқтисодий ҳамкорлик кўмитаси ташкил этилди. Японўзбек иқтисодий ҳамкорлик кўмитаси Я.нинг 30 га яқин йирик компания, фирма ва банкларини бирлаштиради. Ҳозиргача қўшма кўмиталарнинг 8 мажлиси бўлиб, унда иккала мамлакатдаги саноат корхоналари, молия муассасалари ва тадбиркорларининг тўғридантўғри алоқаларини ривожлантириш масалалари муҳокама қилинди.

Айни вақтда Ўзбекистонда 10 та ўзбекяпон қўшма корхонаси, 3 та 100% Я. сармояси ҳисобидаги корхона, япон компанияларининг 22 ваколатхонаси фаолият кўрсатмоқда. Икки мамлакат ўртасидаги савдоиқтисодий алоқалар кенгайиб, 2004 йилда товар айирбошлаш ҳажми 102 млн. АҚШ доллариغا яқин бўлди. Ўзбекистон

Я.га пахта ва ипак маҳсулотлари, газлама, ноорганик кимё маҳсулотлари экспорт қилади, турли сайёҳлик хизматлари кўрсатади. Я.дан эса электр ва механик ускуналар, каучук ва резина буюмлар ва бошқалар олади. «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси 2001 йилдан Тошкент — Осака, 2002 йилдан Тошкент—Токио йўналишида доимий ҳаво катновини йўлга қўйди.

Я. билан Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик йўналишларидан бири кадрлар тайёрлашдир. Ҳозиргача республиканинг турли вазирлик ва идораларидан 800 га яқин киши Я.да тажриба ортириб қайтди, 98 ёш мутахассис Я.нинг етакчи ун-тида магистратура курсини битирди. 2000 йилдан бошлаб Я. халқаро ҳамкорлик маркази стипендияси асосида йилга ўзбекистонлик 20 магистрант Я.га икки йиллик ўқишга бормоқда. 2001 йил Тошкентда Ўзбекистон — Я. инсон ресурсларини ривожлантириш маркази ташкил этилди. Ҳозиргача ушбу марказнинг бизнес, япон тили ва компьютер курсларини 1500 дан ортиқ киши тугатди. Умуман марказ ўтказган турли маданий-маърифий дастурларда 100 мингдан ортиқ киши иштирок этди.

Ўзбекяпон илмий алоқалари ҳам кенгайиб бормоқда. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона ва бошқалар шаҳарлардаги олий ўқув юрғларининг ўқув дастурига япон тилини ўрганиш ҳам киритилган. Ўзбекистон ФАнинг электроника, сейсмология, иммунология, биокимё, умумий ва ноорганик кимё, физиология ва биофизика, шарқшунослик, археология ин-тилари, «Ботаника» илмий.ч. маркази билан Я.нинг тегишли унт, ин-т ва бошқа ташкилотлари ўртасида мунтазам ҳамкорлик йўлга қўйилган. Хусусан, электроника ин-тида яратилган металлургия соҳасига оид экологик тоза технология Я.нинг «Ниппон стил корпорейшн» фирмаси томонидан лицензияли шартнома асосида сотиб олинган. 1989—98 йилларда Санъатшунослик институти ходимлари Сока ун-ти проф. Кюдзо Като

бошчилигида Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туманида жойлашган Далварзинтепада буддизм ёдгорликларини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб бордилар.

Икки мамлакат ўртасида маданий алоқалар ҳам кенг ривожланмоқда. Хусусан, Токиодаги миллий нафис санъат ва мусиқа ун-ти билан ҳамкорликда Тошкентда *Халқаро маданият карвонсаройининг* ишга туширилиши, «Жаҳон тинчлик қўнғироғи»нинг барпо этилиши, Я.даги бир қанча ижтимоий ташкилотлар кўмагида Осака, Фукусима, Маэбаси шаҳрларида доимий фаолият олиб борувчи Ўзбекистон маданият уйларининг очилиши бунга ёрқин мисолдир. Я. ва Ўзбекистонда кўплаб кўргазма, такдимот, кинофестиваль, миллий мусиқа ва рақс гуруҳларининг концертлари, шунингдек, 1996 йилдан Ўзбекистонда Я. маданияти кунлари мунтазам ўтказиб келинмоқда.

1996 йил ЎЗР Президенти И.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» ва 1999 йил «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарлари Я.да япон тилига таржима қилиниб чоп этилди. Давлатни бошқариш, ўзбекяпон ҳамкорлигини ривожлантириш ва мустақамлашга қўшган улкан ҳиссаси учун ЎЗР Президенти Я.даги Васеда ва Сока ун-тиларининг фахрий д-ри унвонига сазовор бўлди.

Ўзбекяпон дўстлик алоқаларини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси учун санъатшунос Икуо Хираяма Ўзбекистон Республикаси БАНинг фахрий хорижий аъзоси этиб сайланди (2002), проф. Кюдзо Като ва Васэда ун-ти президенти Такаяси Окушима ЎЗРнинг «Дўстлик» ордени билан мукофотланган (2002). 2004 йил мартда Токиодаги Сока ун-тида буюк ўзбек шоири Алишер Навоийга хайкал ўрнатилди (хайкалтарош Р. Миртожиев). 2004 йил Ўзбекистонга 3000 япон сайёҳи келган. Икки томонлама ҳамкорликнинг ривожланишига Я.да «Япония-Ўзбекистон»

дўстлик жамияти (1998 йил ташкил этилган), Фукусима Ўзбекистон иқтисодий ва маданий алоқалар уюшмаси, «Фукуока Ўзбекистон» жамияти, «ОтаТошкент» дўстлик жамияти, ЎзРда «ЎзбекистонЯпония» дўстлик жамияти (1999 йил ташкил этилган) муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. 2002 йил апр.да Я. парламентида мамлакатнинг нуфузли сиёсий арбоблари Таро Асо, Йосиро Мори ва бошқалар ташаббуси билан «Япония либералдемократик партияси — Ўзбекистон» дўстлик лигаси ташкил этилган.

Сирож Азизов.

ЯПОНИЯ ЗИЛЗИЛАСИ — қ. *Канто zilzilаси*.

ЯПОНЛАР (ўзларини нихондзин — қуёшли ўлка одамлари деб аташади) — халқ, Япониянинг асосий аҳолиси (123,6 млн. киши). Умумий сони 125,6 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Япон тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, синтоистлар ва буддавийлар; христианлар ва синкретик динларга эътиқод қилувчилар ҳам бор. Антропологик жиҳатдан монголоид ирқига мансуб. Я.нинг ўзига хос этник хусусиятлари айрим майда оролларда ва Рюкю архипелагида яшовчи аҳолида сақланиб қолган. Я. қабила сифатида мил. ав. 1-мингйиллик ўрталарида Жанубий Корея я.о.дан Япон о.ларига энеолит даври маданияти (Яён маданияти)ни тарқатувчи катта гуруҳнинг кўчиб келиши натижасида шаклланган. Бунга қадар бу ерда айн ва қисман малайя-полинез қабилалари яшаган. Уларнинг ўзaro аралашуви натижасида келгинди қабилалар тили устувор мавқени эгаллаган. қадимий япон қабилаларининг элат бўлиб уюшуви мил. 4-асрда биринчи умумяпон давлати (Ямато подшолиги)нинг ташкил топиши билан тугаган. Япон элати Осиёнинг қадимий цивилизациялари (Хитой, Корея, Ҳиндистон) таъсирида ривожланган. Қишлоқ аҳолисининг асосий машғулоти — суғорма деҳқончилик

(шоли), балик овлаш, шаҳар аҳолисида эса хунармандчилик ҳисобланган. Я. чинни, локланган буюмлар ишлаб чиқариш, тўқимачилик ва бадий хунарлар билан шуғулланган. Кўпгина хунарлар сақланиб қолган. Я. қадимги ва энг юқори даражада ривожланган маданият ва санъатга эга. Ҳозирда шаҳарлик Я.нинг катта қисми юксак тараққий этган sanoатда банд.

ЯПРОҚОЁКЛИЛАР

— *жабраоёқлилар* кенжа синфига мансуб қисқичбақасимонлар туркуми. 600 дан зиёд тури маълум. 2 ёнга нишабланган, қалқон ёки 2 тавақали чиғаноқ шаклдаги бошқўкрак қалқони (карапакс) бор. Кўзлари фасеткали, поячасиз. Кўкрак оёқлари япроқсимон (номи шундан). Қорин бўлими бирмунча редуцияга учраган. Асосан, чучук сувларда тарқалган; денгизларда ҳам учрайди. Жинсий, кўпчилиги партеногенез йўли билан кўпаяди. Тухуми қурғоқчиликка чидамли (шамол билан тарқалиши мумкин). 3 туркум: қалқондорлар, чиғаноқлилар ва шохдормўйловлиларга бўлинади.

ЯРА — бирор тўқиманинг турли сабабларга қўра нобуд бўлган қисми кўчиб, ўрнида ҳосил бўлган (тери ёки шиллик парданинг, одатда, тери остидаги тўқималарнинг ҳам) нуқсон; грануляциядон тўқима ўсиши секинлашуви ва тери ёки шиллик парданинг зарарланган жойида эпителийнинг ҳосил бўлиш жараёни бузилиши натижасида Я. жуда секин битади (мас, терининг трофик Я.си). Я.га механик ва термик шикастланишлар, кимёвий моддалар, нурларнинг терига таъсир этиши, шунингдек, нерв озиқланишининг бузилиши. специфик (махсус) ҳамда носпецифик (номахсус) инфекциялар (сил, захм ва бошқалар), хавфли ўсмаларнинг емирилиши ва х.к. сабаб бўлади.

Я. моддалар алмашинувининг бузилиши (мас, қандли диабетда), сурункали интоксикация, витаминлар етишмасли-

ги, эндокрин бузилишлар, организмнинг холдан тойиши ва бошқалар га олиб келади. Я. кўриниши, чуқурлиги ва четларининг ҳолатига қараб овал, думалок, четлари ўйилган шаклда бўлади. Чуқур Я. қон томир деворларининг бузилишига олиб келади, натижада қон кетиши кузатилади. Я. узоқ кечиб, чандикланиб битади. Баъзан Я. қайтақайта чиқиши ҳам мумкин. Я.га сабаб бўлган касаллик даволанади, оғирроқ ҳолларда хирургик амалиёт қўлланади.

ЯРА КАСАЛЛИГИ, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси — меъда ёки ўн икки бармоқ ичакда яра ҳосил бўлишидан иборат касаллик. Кўпинча 25—50 яшар эркакларда, баъзан аёлларда ҳам учрайди. Касалликнинг келиб чиқишига кучли ҳаяжонланиш, қайғуриш, кийин ҳазм бўладиган, ёғли, аччиқшўр, ўта иссиқ ёки совуқ таомлар истеъмол қилиш, тартибсиз овқатланиш, чекиш, спиртли ичимликлар ичиш ва бошқалар сабаб бўлади; ирсиш мойиллик ҳам роль ўйнайди.

Оғриқ Я.к.нинг асосий белгиси, у кўпроқ тўш ости соҳасида кузатилиб, овқатдан кейин яримбир ёки 1,5—2 соат ўтгач бошланади. Ўн икки бармоқ ичак ярасида нахорда (оч коринга) оғриқ тутади, бу ҳолат кўпинча озгина овқат ейилгач ўтиб кетади.

Баъзан оғриқ орқага ёки кўкрак қафасига тарқалади. Меъда ярасида кўпроқ кўкрак ости, ичак ярасида аксари киндик атрофи гоҳ лўқиллаб, гоҳ ачишиб оғрийди. Кучли оғриқ тутганда бемор оёқларини букиб, чап ёки ўнг ёнбошни ёки қорнини босиб ётади, баъзан тизза ва тирсақларига таяниб олади. Оғриқ қанча кучли бўлмасин бемор қайт қилганидан сўнг тўхтабди. Оғриқ билан бирга айрим ҳолларда жиғилдон қайнаб, кекирик келади, кўнгил айнийди. Яра ўн икки бармоқ ичакда бўлса, кўпинча қабзият кузатилади; айрим беморларнинг асаби заифлашиб, қайфияти ўзгаради, қон босими пасайиб, қўлоёқлари совийди. Я.к.да меъда шираси кўп, кам ёки меъё-

рида ажралади.

Касаллик аксарият сурункали кечадди, у вақтдак билан (бахор ва кузда) кўзийди, гоҳ зўрайиб, гоҳ босилади. 1—2 ой давом этадиган бу даврда бемор иш қобилиятини йўқотади, баъзан ўз вақтида даволанмаса, касаллик оғирлашиб, турли асоратларга сабаб бўлади. Хавфли асоратлардан бири яранинг тешилишидир, бунда қоринда тўсатдан ханжар сукқандек оғриқ пайдо бўлиб, бемор ҳушдан кетиши мумкин. Бундай ҳолларда уни зудлик билан касалхонага ётқизиб операция қилиш керак. Касалликнинг асоратларидан яна бири ярадан қон кетишидир, бунда бемор тўсатдан ҳолсизланади, баданини муздек тер босади ҳушидан кетади, баъзан қон қусади (кофе қуйқасига ўхшаш), қорамтир бўлиб ичи кетади, камқонлик (*анемия*) юз беради, бу ҳолат тез тиббий ёрдам кўрсатилишини тақозо этади.

Врач келгунича беморни ўринга ётқизиб, ором бериш, ҳеч нима едирибичирмаслик керак. Баъзан касаллик яширин кечиб, беморни ҳеч нима безовта қилмайди ва асорат бергандагина (қон кетиши ёки яранинг тешилиши) билиб қолинади.

Касалликни даволаш комплекс усуллар билан врач назоратида олиб борилади. Бунда маълум тартибга риоя қилиш, парҳез сақлаш талаб этилади.

Овқатни илитиб, дамбадам ва овоздан ейиш, кечаси оч қоринга оғриқ безовта қилса, ётишдан олдин 1 стакан сут ёки янги ивигилган қатиқ ёки кефир ичиб ётиш мақсадга мувофиқ. Касаллик йиллаб чўзилиши мумкин, шунинг учун энгил ҳазм бўладиган ва таркибида оқсил, ёғ, витаминлар (айниқса, С, А ва В гуруҳ витаминлари) етарли бўлган парҳез таомлар истеъмол қилиш, касаллик хуруж қилганда парҳезга алоҳида эътибор бериш, чекиш ва спиртли ичимликлардан ўзни тийиш лозим. Касалликни доридармон билан даволаш ҳам фақат врач кўрсатмасига биноан олиб борилади.

Касаллик хуруж қилмаган вақтда ёки касалхонада даволангандан сўнг бемор-

лар маҳаллий санаторий ва курортлар (Ташминвода, Чинобод, Тиббий тикланиш ва физиотерапия илмий текшириш институти) га юборилади.

Касалликнинг олдини олишда ёшликданок ўз вақтида овқатланиш режимига амал қилиш шарт. Баъзи дори-лар: ацетилсалицилат кислота (аспирин), бутадиион, преднизолон ва бошқаларни ўз билгича ичиб юриш ҳам меъда ва ичакнинг Я.к.га олиб келиши мумкин.

Касаллик бошланиши аниқланган даврда бемор врачнинг кўрсатма ва тавсияларига қатъий амал қилиши талаб этилади. Беморлар поликлиникаларда диспансер ҳисобига олинади. Касаллик хуружининг олдини олиш учун куз ва баҳор ойларида, ишдан ажралмаган ҳолда даволаниб туриш (профилакторий ва санаторийкурортларда) ҳам ижобий самара беради.

Касаллик ўз вақтида тўла даволанса, бемор соғайиб кетиши мумкин.

ЯРАШЕВ Саттор (1915.26.2, Вобкент тумани — 1991.13.2, Тошкент) — хонанда (лирикдраматик тенор), созанда (танбур), Ўзбекистон халқ артисти (1959). Тўла, ниҳоятда кучли, чиройли ва таъсирчан овоз соҳиби. Ижрочилик услуги опера хонандалиги ҳамда миллий ашулчилик анъаналарининг уйғунлашувига асосланган. Москвадаги Ўзбек опера студияси (1952), Тошкент консерваторияси (1972) ни тугатган. Ашулчилик ва танбур ижрочилигини Э. Курбоновдан, кейинчалик мумтоз ашула йўлларини Ю.Ражабий, О.Нуриддиновлардан ўрганган. Вобкент туман кз—сз театри артисти (1934 йилдан) ва директори (1938—40), Бухоро театри (1940—43), Янгийўл театри (1943—44), «Тошсовет» номли театр (1944—47) артисти. Бу даврда ўзбек мусикали драмаларида Тохир («Тохир ва Зухра»; Т. Жалилов), Му қанна («Муқанна»; Ю.Ражабий ва Г. Мушель), Фарход («Фарход ва Ширин»; Ю.Ражабий ва Б.Надеждин) ва бошқалар образларни яратган. 1952—70 йилларда Навоий театрида яккахон

хонанда бўлган, 1967 йилдан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида дарс берган. Унинг истеъдоди, айниқса, Қайс («Лайли ва Мажнун», Т.Содиқов, Р.Глиэр), Чўпонали («Майсаранинг иши», С.Юдаков), Моний, Фуркат («Дилором», «Шоир қалби», М. Ашрафий), Йўлчи («Зулматдан зиё», Р. Ҳамроев), Равшан («Кўр ўғли», У.Ҳожибеков) ва бошқалар партияларда намоён бўлган. Концерт репертуаридан маком йўллари ва мумтоз ашулалар («Ушшоқ», «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Феруз», «Мискин»), бастакорлар асарлари («Қонга ботсин», Ж. Султонов ва бошқалар), ўзбек композиторлари асарлари («Жон Ўзбекистон», С.Юдаков; «Ватан», М.Бурҳонов; «Пахтакорларга», Д.Зокиров) ўрин олган. Я. ижодига бағишланган видеофильм ва телефильм (1989) суратга олинган.

ЯРИМ ЕМИРИЛИШ ДАВРИ — қ
Радиоактивлик.

ЯРИМ КЕЧА, ярим тун — Ердagi муайян бир жой учун ҳақиқий ёки ўртача *Қуёш* маркази пастки кульминацияда (уфқдан энг пастда) бўладиган вақт. Ҳақиқий Қуёшнинг меридиандан ўтишида ҳақиқий Я.к., ўрта Қуёшнинг меридиандан ўтишида ўртача Я. к. юз беради. Я.к. нинг кириш вақти жойнинг географик узунлигига боғлиқ бўлади: хар 15° дан кейин Я.к. 1 соаткейинроккиради. Одатда, Я.к. соат 24⁰⁰ да киради ва *календараа* кун ўзгаради. Фуқаро вақти шу пайтдан ҳисобланади (қ. *Вақт*). *Дунё вақти* ҳисоблай бошланадиган *Гринвич меридианининг* ўртача Я.к. учун маълумотлар астрономик йилномаларда берилади.

ЯРИМ КУБИК ПАРАБОЛА — бирор декарт координаталар системасида $y=ax^2$ кўринишидаги тенглама билан аниқланадиган Зтартибли ясси эгри чизиқ. Координата боши чизиқ учун қайтиш кирраси бўлади. Я.к.п.нинг ўткирлик нуктаси («тумшуғи») коор-

динаталар бошида ётади. Я.к.п. инглиз физиги У. Нейл номи билан Нейл параболаси деб ҳам аталади (1657). У. Нейл Я.к.п.нинг ёй узунлигини топган.

ЯРИМ ОРОЛ — уч томони сув билан ўралган ва фақат бир томондан материк ёки оролга туташган куруклик ер. Кўпинча Я.о. геологик жиҳатдан материк билан бир бутунни ташкил этади. Мас, Арабистон, Ҳиндистон, Қрим, Болқон, Камчатка я.о.лари.

ЯРИМТЕПА — Ироқнинг шим. ғарбида жойлашган, неолит даври, жумладан, хассун маданиятига (мил. ав. бминг йиллик) оид бир неча манзилгоҳ харобалари. Хом ғиштдан қурилган уйлар, хумдонлар, деҳқончилик қуроллари, мол суяги ва бошқалар чиққан. Шунингдек, халаф маданияти (мил. ав. 5минг йиллик)га оид Месопотамиядаги энг қадимий саждагоҳ қолдиқлари топилган.

ЯРИМТИРНОҚ — заргарлик буюми; Хоразм аёлларининг чакка — кулоққа тақадиган тақинчоғи. Я. мужассамотларидан бирининг тузилиши юқори қисми 3 тишли (икки от ўртасида турган онамаъбуда), қуйи қисми ярим ой ёки уясида ўтирган қушчалар шаклидаги 2 зарҳалланган қумуш тахтачалардан иборат бўлиб, юзасига безак тошлар ёки шиша кўзлар қадалган, улар агрофи босма усулида майда ўсимликсимон нақшлар ёки чизиклар билан безатилган. Я.нинг юқори қисмига уқпар қадаш учун *найча* ва илгаклар ишланган, қуйи қисми эса япроқча, маржонлар терилган шокилалар қатори билан ҳошияланган. Я. *осматузи билан* бирга ансамбль ҳосил қилади. Давр ўтиши билан Я. соддалашган.

ЯРИМФАБРИКАТ — бир корхонада ишлаб чиқарилган ва аксарият бошқа корхонада ишлаб чиқариладиган мураккаб маҳсулотларнинг таркибий қисми тарзида фойдаланиладиган тай-

ёр маҳсулот. Корхонанинг ўзида ишлаб чиқарилган ҳамда четдан сотиб олинган Я.ларга бўлинади. Мас, автомобиль двигатели ёки автомобиль ғилдираклари автомобильни йиғишда фойдаланиладиган Я. ҳисобланади. Бир цехда тайёрланиб, иккинчи цехда қайта ишлашни талаб этадиган меҳнат маҳсулотлари (мас, қора ва рангли металллар, кимёвий толаларнинг дастлабки тайёрламалари) корхонанинг ўзида ишлаб чиқарилган Я. дейилади. Кооперация йўли билан етказиб бериладиган маҳсулотлар сотиб олинган Я. дейилади (мас, пахта тозалаш саноати корхоналарида тайёрланган пахта толаси ип йиғирув корхоналари учун Я.дир).

ЯРИМЎТКАЗГИЧЛАР — электр токини яхши ўтказувчи моддалар (*ўтказгичлар*, асосан, металллар) ва электр токини амалда ўтказмайдиган моддалар (диэлектриклар) орасидаги оралик вазиятни эгаллайдиган моддалар. Менделеев даврий системасида II, III, IV, V ва VI гуруҳларда жойлашган кўпчилик элементлар. уларнинг бир қатор бирикмалари Я. жумласига қиради. Я.да ҳам металллардаги каби электр ўтказувчанлик электронларнинг ҳаракати туфайли юзага келади. Бироқ электронларнинг ҳаракатланиш шароитлари металллар ва Я.да турлича бўлади. Я. куйидаги асосий хусусиятларга эга: Я.нинг электр ўтказувчанлиги т-ра кўтарилиши билан ортиб боради (мас, т-ра I К га ортганда Я.нинг солиштирма ўтказувчанлиги 16—17 марта ортади); Я.нинг электр ўтказувчанлигида эркин электронлардан ташқари атом билан боғланган электронлар ҳам иштирок этади (баъзи ҳолларда боғланган электронлар асосий роль ўйнайди); соф Я.га оз микдорда қўшилма киритиб, унинг ўтказувчанлигини кескин ўзгартириш мумкин (мас, 0,01% қўшилма киритилганда Я. нинг ўтказувчанлиги 10000 марта ортиб кетади).

Паст траларда Я.нинг солиштирма қаршилиги жуда катта бўлади ва амалда улар изолятор ҳисобланади, лекин

т-ра ортиши билан уларда заряд ташувчиларнинг концентрацияси кескин ортади. Мас, соф кремнийда 20° града эркин электронлар концентрацияси $\sim 10^{17} \text{ м}^{-3}$ бўлса, 700° да 10^{24} м^{-3} гача, яъни миллион мартадан кўпроқ ортади. Яда эркин электронлар концентрациясининг трага бундай кескин боғликлиги ўтказувчанлик электронлари иссиқлик ҳаракати таъсирида ҳосил бўлишини кўрсатади. Яримўтказгич кристаллда атомлар валент электронлари ёрдамида ўзаро боғланган. Атомларнинг иссиқлик тебранишлари вақтида иссиқлик энергияси валент электронлар орасида нотекис тақсимланади. Айрим электронлар ўз атоми билан боғланишни узиб, кристаллда эркин кўчиб юриш имконини берадиган етарли микдордаги иссиқлик энергиясига эга бўлиб қолиши ва эркин электронларга айланиши мумкин.

Ташқи электр майдон бўлмаганда бу эркин электронлар тартибсиз ҳаракат қилади. Электр майдон таъсирида эса майдонга қарши йўналишда тартибланган ҳаракатга келиб, Яда ток ҳосил қилади. Эркин электронлар юзага келтирган ўтказувчанлик электрон ёки *n* тип ўтказувчанлик деб аталади.

Боғланган электроннинг ўз атоми ни «ташлаб кетиши» атомнинг электр нейтраллигини бузади. унда «кетиб қолган» электрон зарядига микдоран тенг мусбат заряд — тешиқ вужудга келади. Ташқи электр майдон бўлмаганда электронлар ҳам, тешиқлар ҳам тартибсиз ҳаракатланади, ташқи майдон бўлганда эса электронлар майдонга қарши, тешиқлар майдон бўйлаб кўчади. Тешиқларнинг кўчиши билан боғлиқ ўтказувчанлик тешиқли ёки *p* тип ўтказувчанлик дейилади. Эркин электронлар сони билан тешиқлар сони бир-бирига тенглиги тушунарли. Аниқланишича, уларнинг ҳаракатланиш тезлиги ҳам бир хил экан. Демак, Ядаги ток айна вақтда ҳам электрон, ҳам тешиқли ўтказувчанликдан вужудга келади. Бундай электронтешиқли ўтказувчанлик

Янинг хусусий ўтказувчанлиги дейилади. Хусусий ўтказувчанлик соф Яда кузатилади. Бироқ табиатда соф Я. йўқ. Баъзи қўшилмалар Яни эркин электронлар билан бойитса, бошқа баъзи қўшилмалар тешиқлар билан бойитади. Яда юзага келадиган бундай ўтказувчанлик қўшилмали ўтказувчанлик деб аталади.

Агар асосий Я. атоми ўрнига элементлар даврий системасида ундан кейинги гуруҳда турган элемент атоми киритилса, бу қўшилма атомнинг битта валент электрони атомлараро боғланишда иштирок этмайди ва эркин электронлар сафига қўшилади, бинобарин, итип ўтказувчанлик ортади. Ва, аксинча, ундан олдинги ўринда турган элемент атоми киритилса, атомлараро тўла боғланишда 1 та электрон етишмайди, тешиқ ҳосил бўлади. Бунда ртип ўтказувчанлик ортади. Қўшимча биринчи ҳолда донор (электрон берувчи) қўшилма, иккинчи ҳолда эса акцептор (электрон олувчи) қўшилма деб аталади.

Шундай қилиб, Янинг электр ўтказувчанлиги хусусий ва аралашмали ўтказувчанликлар йиғиндисидан иборат бўлади. Юқори траларда хусусий ўтказувчанлик, паст траларда эса қўшилмали ўтказувчанлик асосий роль ўйнайди.

Суннат Фоупов.

ЯРИМЎТКАЗГИЧЛИ АСБОБЛАР

— *яримўтказгичлар*аа юз берадиган электрон жараёнлар асосида ишлайдиган электрон асбоблар. *Электроникада* турли сигналларни ўзгартиришда, *энергетикада* эса бир турдаги энергияни бошқа турдаги энергияга айлантиришда қўлланилади. Вазифаси, ишлаш тарзи, материали, тузилиши ва технологияси, ишлатилиш соҳасига қараб таснифланади: электр катталикларини иккинчи электр катталикларига ўзгартирадиган электр ўзгартиргич асбоблар (*диод, транзистор, тиристор ва бошқалар*); ёруғлик сигналларини электр сигналларига ва аксинча айлантирувчи оптоэлек-

трон асбоблар (*оптрон, фоторезистор, фотодиод, фототранзистор, фототиристор, яримўтказгичли лазер, ёруғлик тарқатувчи диод ва бошқалар*); иссиқлик энергиясини электр энергиясига ва, аксинча, айлантирувчи термоэлектр асбоблар (*термоэлемент, термоэлектр генератор, қуёш батареяси, термистор ва бошқалар*); магнитоэлектр асбоблар; пьезоэлектр ва тензометрик асбоблар (*асосий синф*) ва ҳ. к. Интеграл схемалар (*электр ўзгартирувчи ва оптоэлектронли бўлиши мумкин*) айрим синфга кирди. Я.а. яримўтказгич материалга қараб, германийли, кремнийли ва ҳ.к. бўлиши мумкин. Тузилиши ва технологик аломатига кўра, Я.а. нуқтали ва ясси хилларга, ишлатилиш соҳасига қараб, юқори частотали, юқори вольтли, импульсли ва бошқаларга ажралди.

ЯРМАРКА (нем. — йиллик бозор) — белгиланган жойда муайян муддатларда мунтазам ташкил этиладиган йирик бозор; сотувга қўйилган товарлар кўргазмаси. Я.ларнинг асосий мақсади харидорларни товарлар билан воситачиларсиз, бевосита таништириш ва уларнинг намуналар бўйича улгуржи ва чакана савдосини уюштиришдан иборат. Я. мавжуд, ишлаб чиқариладиган ва бозорга чиқаришга мўлжалланган маҳсулот тўғрисида ахборот беради. Я. универсал, кўп тармоқли ва ихтисослашган бўлади (мас, техника, қ.х., халқ истеъмоли маҳсулотлари, озиқ-овқат ва бошқалар). Қатнашчилари таркиби ва қамрови доирасига кўра, жаҳон, халқаро, минтақавий, миллий ва маҳаллий Я.лар мавжуд. Халқаро Я.лар (Лейпциг, Париж, Вена, Торонто, Дамашқ ва бошқалар) жаҳон савдосининг ривожланишига, турли мамлакатлар ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга, и. ч. нинг ривожланишига ёрдам беради.

Я. савдонинг алоҳида шакли сифатида биринчи марта мил. 1-асрда Японияда вудужга келган. Европада 10-асрдан маълум. 19-асрга келиб транспорт

ва савдоиқтисодий муносабатларнинг ривожланиши билан Я. янги кийфа олди. Я.ларда товарлар намуналари кўргазмалари ташкил этилиб савдосотик товар биржаларидаги каби амалга оширила бошлади. Бир қатор шаҳарлар (мас, Лейпциг)да Я.лар доимий фаолият кўрсатадиган савдоқўргазма марказларига айланди. 20-аср охири — 21-аср бошларига келиб Я.ларни ўтказиш янада такомиллашиб, умумий универсал Я.лардан тармоқ, аксарият ҳолларда техник ва истеъмол товарлари Я.ларига ўтиш юз берди. Я.лар илмийтехника, ахборот марказларига айланиб, уларда илмий-техника конгресслари ва симпозиумлари ўтказилади. Мас, Лейпциг Я.си ишбилармон доираларнинг учрашув жойи бўлибгина қолмай, йирик халқаро илмийтехника ва иқтисодий ахборот маркази ҳисобланади. Я.лар фаолияти 1925 йилда Парижда ташкил этилган Халқаро ярмаркалар уюшмаси томонидан мувофиқлаштирилади.

Ўрта Осиёда вақт вақти билан бўладиган катта савдо бозорлари қадимдан жамоат гавжум жойларда, халқ сайилларида ўтказилиб келинган. Бундай бозорларда савдогарлар асосан бошқа мамлакатлардан келтирган молларини сотганлар. Илк ўрта асрларда шаҳарлар, хунармандчилик ва савдо марказлари бўлмаган жойларда Я. айирбошлаш амалга ошадиган асосий марказ бўлган.

Ўрта Осиё ва Россия ўртасидаги савдо муносабатларини ривожлантиришда 1643 йилда ташкил топган Ирбит (Ғарбий Сибирь) Я.си, қоракўл терилари сотилган Бухоро Я.си муҳим ўринда турган. Туркистон ўлкасида хоз. маънодаги Я. — кўргазма биринчи марта 1890 йилда Тошкентда ўтказилган.

19-аср охири — 20-аср бошларида пайдо бўлган ва Ўрта Осиёнинг Ғарбий Хитой билан иқтисодий алоқаларида муҳим ўрин тутган, асосан, чорва моллари сотилган Қарқара (хоз. Пржевальск атрофларида) Я.сининг савдо айланмаси 1908 йилда 2 млн. рублни ташкил этган.

1-жаҳон уруши бошланганидан кейин Я.лар фаолияти тўхтаган.

Ўзбекистонда халқ истеъмоли товарлари улгуржи савдоси бўйича биринчи Я. 1952 йилда Тошкент шаҳрида ташкил этилди ва кейинчалик 21-аср бошларида саноат ва қ.х. маҳсулотлари билан улгуржи ва чакана савдо қиладиган давлат ва кооператив ташкилотлар қатнашадиган магазин ва павильон тармоқлари, умумий овқатланиш корхоналарини ўз ичига оладиган маҳаллий тусдаги Я. ташкил этиш йўлга қўйилди. Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги тасарруфидаги «Ўзэкспомарказ»да халқаро аҳамиятга эга бўлган турли савдосаноат Я.лари ва кўргазмалари ўтказилади. 1999 йилда ташкил этилган «Ўзкўргазмасавдо» акциядорлик жамияти ва унинг вилоят марказларидаги шўъба корхоналари миллий, ҳудудий, мавзули кўргазма Я.ларини ташкил этиш ва ўтказиш, мамлакат хўжалик субъектларининг экспорт салоҳиятини, янги технологияларни татбиқ этиш соҳасидаги ютуқларини намойиш этиш ва ярмарка қатнашчиларига турли хилдаги маслаҳат, маркетинг ва хўжаликмаиший хизматларни кўрсатиш ва бошқалар билан шуғулланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Маҳаллий товарлар ишлаб чиқариш ва савдо мажмуи ҳузурида 2002 йилда Я. савдолари ўтказиш бўйича республика кенгаши ташкил этилган. *Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржасининг* асосий савдо майдонларида ва вилоят шўъба корхоналарида биржага қўйиладиган товарлар кўргазмалари ташкил этилган. Биржанинг ХХР Урумчи шаҳрида доимий фаолият кўрсатадиган «Ўзбекярмаркаси» шўъба корхонаси бор.

Ж.Йўлдошев Н. К., Ўрта Осиёда бозор муносабатлари назарияси ва амалиёти, Т., 1991.

Нуриддин Йўлдошев.

ЯРОЗИТ (Испаниядаги — Харо-

со деган жой номидан, илк бор шу ерда топилган) — сульфатлар синфи-га мансуб минерал. Кимёвий таркиби $KFe_3(5O_4)_2(OH)_6$. Таркибида №(2% гача), Al(19 % гача), РЬ (3% чамаси) ва 8e (% улушида) аралашмалари мавжуд. Тригонал сингонияда кристалланади. Кристалланган, донатор, зич ва бўш тупрок шақлида учрайди. Ранги сариқ, шишасимон ялтирайди. Қаттиқлиги 3,0—3,5; зичлиги 2,9—3,25 г/см³. Гиперген келиб чиқишга эга, сульфид конларининг оксидланиш зонасида пирит ва марказит билан ассоциацияда учрайди. Жанубий Урал, Қозоғистон, Испания ва Францияда маълум микдорда топилган. Ўзбекистонда Пирмироб, Чоқадамбулок, Қўрғошинкон, Қалмоққир ва Олтинтопган конларининг оксидланиш зонасида учрайди.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ, Ярослав Доно (тахм. 978—1054) — Киевнинг улуг князи (1019). Владимир I нинг ўғли. Святополк I ни қувиб ўбориб, биродари Мстислав билан кураш олиб бориб, давлатни бўлишиб олган (1026), 1036 йил давлатни қайта бирлаштирган. Бир қанча ғалабалардан сўнг Руснинг жан. ва ғарбий чегаралари хавфсизлигини таъминлаган. Европанинг кўпгина мамлакатлари билан сулолавий алоқалар ўрнатган. Унинг даврида қадимий рус ҳуқуқи мажмуаси — Рус ҳақиқати (Русская правда) яратилган.

ЯРОСЛАВЛЬ — РФ Ярославль вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Волга дарёси бўйидаги дарё порти, т.й. чорраҳаси. Аҳолиси 613,1 минг киши (2002). Я.га 1010 йил да Буюк Киев князи *Ярослав Мудрий* асос солган. Я. йилнома-ларда дастлаб 1071 йилда тилга олинган. 11—12-аср ларда чегарадаги истехком. 1218 йилдан Ярославль князлиги маркази, 1463 йилда Москва князлигига қўшиб олинган. 1777 йилдан Ярославль ноиблиги (1796 йилдан — губернияси) маркази. 16—17-аср ларда Я. йирик темирчилик савдо маркази, 18-асрда эса мануфактура

маркази бўлиб қолди. Саноатида кимё, машинасозлик ва тўқимачилик етакчи ўринда. Йирик корхоналари: асбоб-созлик, дизель аппаратуралари, шина, моторсозлик, синтетик каучук, техник резина буюмлари, электр машинасозлиги, полимер машинасозлиги, ёғочсозлик ускуналари, кемасозлик, кимё машинасозлиги, радиозавод, тўқимачилик, полиграфия ктлари. Нефтни қайта ишлаш 3-ди, пойабзал, тикувчилик, тамаки-сигарета фкалари, озиқ-овқат саноати корхоналари фаолият кўрсади. 5 олий ўқув юрти (шу жумладан, унт), 3 театр, тарихиймеъморлик музейқўриқхонаси, планетарий, телемарказ бор. қадимий меъморий ёдгорликлардан Илья Пророк, Никола Мокрий, Иоанн Предтеча черковлари (барчаси 17-аср) сақланган.

ЯРОСЛАВЛЬ ВИЛОЯТИ — РФ даги вилоят. 1936 йил 11 мартда ташкил этилган. Майд. 36,4 минг км². Аҳолиси 1367 минг кишидан зиёд (2003), асосан, руслар, шунингдек, украин, белорус, татар ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 80,9%. Я.в. да 17 маъмурий туман, 11 шаҳар, 14 шаҳарча бор. Маркази — Ярославль шаҳри Йирик шаҳарлари: Рибинск, Тутаяв.

Я.в. Россия текислигининг марказий қисмида жойлашган. Ер юзаси бир оз кўтарилган текисликдан иборат. Гил, кварц қумлари, туф, торф, сапропель конлари ва минерал булоқлар бор. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртача т-раси —10,5° дан —12,5° гача, июлники 17,5. Йилига 500 — 600 мм ёғин тушади. Вегетация даври 165—170 кун. Асосий дарёси — Волга. Худудининг 4,5% ботқоқлик. Тупроғи чимлиподзол, аллювиалботқоқ тупроқлар. Қора қарағай, қайин, тоғтерак ўсади. Ўрмонлар вилоят худудининг 50% ни эгаллайди. Ёввойи ҳайвонлардан лось, қуён, тулки, бўри ва бошқалар яшайди. Переславль миллий боғи, Дарвин қўриқхонаси бор.

Асосий саноат тармоқлари: кимё, машинасозлик ва тўқимачилик. Кимё сано-

атида асбестли резина ва локбўёқ, синтетик каучук ва бошқалар маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Йирик шина 3-ди, нитролан ва ҳар хил бўёқлар ишлаб чиқарувчи, нефтни қайта ишлаш, Рибинск приборсозлик здлари бор. Машинасозликда оғир юк кўтарувчи автосамосваллар, авиамоторлар, электромоторлар, дизель моторлари, ёғочни қайта ишловчи станоклар ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Кабель, соат здлари, полиграфия, техник зиғир тола газламалари ишлаб чиқаришга ихтисослашган ктлар ишлаб турибди. Маҳаллий хом ашё асосида чармпойабзал ишлаб чиқариш йўлга қўйилган, маҳаллий қурилиш материаллари асосида керамика, силикат ва қизил гишт, йиғма темирбетон, асбест шифер ишлаб чиқарилади. Озиқ-овқат саноати ун тортиш, гўшт, мойсир, крахмалкиём, сигаретамахорка, мевасабзавот қуритиш ва бошқалар тармоқлардан иборат. Волга дарёсида Рибинск, Углич ГЭС лари қурилган. Йирик саноат марказлари — Ярославль, Рибинск, Тутаяв, Углич.

Қ.х. зиғирчилик, картошка етиштириш, сабзавотчилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Я.в. РФ да узун толали зиғир етиштирувчи асосий р-н ҳисобланади. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки, чўчка боқилади. Т.й. транспорти ривожланган (уз. 650 км). Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 6263 км. 2 аэропорт бор. Волга дарёси ва Рибинск сув омборида кема қатнайди. Унт, техника унти, қ.х. ва тиббий академиялар, 4 театр, телемарказ, цирк фаолият кўрсади. 30 санаторийкурорт муассасаси ишлаб турибди.

Қад. шаҳарлари: Переславль Залесский, Ростов, Углич, Ярославль туризм марказлари сифатида ривожланган ва «Россия Олтин ҳалқаси» туристик маршрутига киради. 5400 дан зиёд тарихий ва меъморий ёдгорлик бор. Рибинск ва ПереславльЗалесский тарихий ва бадий қўриқхоналари, Ярославль, «Ростов Кремли» тарихий-меъморий музейқўриқхоналари, Н.А.

Некрасов «Карабиха» адабий мемориал музей кўриқхонаси мавжуд.

ЯРУС — умумий стратиграфик шкаланинг бир қисми, геологик бўлимга тобе, стратиграфик зоналарга бўлинади. Я. бир геологик эра мобайнида шаклланган тоғ жинслари қатламларини бирлаштириб, Ер ривожланишининг маълум геологик этапини белгилайди. Биостратиграфик анализ маълумотлари Я.нинг ҳажми ва чегараларини белгиловчи асосий мезон (критерий) бўлиб хизмат қилади. Я. номлари маҳаллий жой номидан олинади. Айрим ҳолларда Я. чегарасини бошқа палеобиогеографик областларда аниқ белгилаб бўлмайди, бундай вақтда параллел Я.лар ажратилади (мас, титон ва волга Я.лари). Бир қанча системалар (кембрий, палеоген, неоген)да ҳозиргача фақат мазмунига кўра горизонтларга яқин бўлган регионал Я.лар ажратилган.

ЯРУС (рус), меъморликда — иншоот қисмларидан бири (қатлам, поғона); тарҳли ёки конструктив тарзда тақроқланади ва бир-биридан кейин жойлашади. Мас, театр залида турли баландликда поғонамапоғона жойлашган галерея ёки балконлар ҳам Я. деб аталади.

ЯСАМА КЎЗ, кўз протези — чинни, шиша ёки пластмассада ясаладиган сунъий кўз. Жароҳатланиш ёки шикастланиш ҳамда кўз касалликлари оқибатида кўз олиб ташланганда ўрнига Я.к. қўйилади. Шиша ёки пластмассага кўзнинг оқ пардаси, қон томирлари, рангдор пардаси, қорачиғи чизилган бўлади. Соғлом кўзнинг рангдор пардаси ва склера рангига мос қилиб олинган Я.к. кўз касасининг каттакичилиги ва шаклига мос келиши керак. Одатда, яхши жойлаштирилган Я.к. ҳеч халакит бермайди. Агар у ботиб, оғритса, йиринг ҳосил қилса, олиб фурацилиннинг 1:500 эритмасида ювиб, яна ўрнига қўйилади. Я.к. эскириб қолганда (устиди чизиқ ва доғлар пайдо бўлганда) тезда (кўпинча 1,5 йилда) ян-

гисига алмаштириш керак. Я.к.ни олиш учун пастки ковокни тортиб, юқори ковокни салпал босиш лозим. Уни жойига қўйиш учун Я.к.нинг кенг томонини чакка томонга, усти ўйилган киррасини бурун томонга қаратиб, чап кўлининг бош бармоғи билан юқори ковокни кўтариб туриб, унинг остига ўнг кўлнинг учта бармоғи билан ушлаб қўйилади. Стандарт Я.к.лар республикамиздаги махсус протез пунктларида танланади. Индивидуал Я.к.лар йирик шаҳарларда ташкил этилган кўз протезлари 3-дида ва кўзни протезлаш лаб. ларида ясалади.

ЯСАМА СЎЗ — ясовчи қўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинган сўз: бедазор, ишчи, ёзувчи, мактабдош, одамсимон; бепул, бообрў, сермева. Ўзбек тилида ясама сўз ҳосил қилишнинг куйидаги кўринишлари мавжуд: 1) ўзақдан яшаш (иш+чи): биринчи деривация (биринчи негиз); 2) негиздан яшаш (ўқув+чи); иккинчи деривация (иккинчи негиз); ўқувчи+лик: учинчи деривация (учинчи негиз); 3) қўшма ўзақдан яшаш (ишбилармон+лик, пирпир+ак, темирйўл+чи). Я. с.га асос бўлган компонент — сўз ясалиш асоси ёки мотивловчи асос, ундан ҳосил бўлган, яъни Я.с эса мотивланувчи асос дейилади. Я. с.нинг маъноси ана шу мотивловчи компонент ва ясовчи қўшимчанинг маъноси билан асосланади, шу қисмларнинг маъносидан келиб чиқади. Сўзнинг ясалган ёки ясалмаганлигини белгилашда ҳоз. тил нуктаи назаридан қаралади. Мас, тошлоқ сўзи қисмларга ажралади (тош+лоқ; тош билан боғланиш бор), қишлоқ сўзи эса ажралмайди, чунки бугунги кунда бу сўзнинг «қишда яшайдиган жой» маъноси унутилган. Бошқача айтганда, Я.с.ларда янги ҳосил қилинган луғавий бирлик билан аввалгиси (янги бирликка асос бўлгани) ўртасидаги алоқа сезилиб туради (яна қ. *Сўз ясалиши*).

ЯСАМА ТИШ, тиш протези — турли сабаблар туфайли тушиб кетган ёки

олиб ташланган табиий тишлар ўрнини тўлдириш ҳамда тиш нуксонларини йўқотиш мақсадида ишлатиладиган махсус ортопедик мослама. Болалар тиши нотўғри жойлашганда ва жағ тишлар жипслашуви бузилганда махсус мослама қўлланилади (ортодонттик даво), бу эса улар юзидаги нуксонларнинг олдини олиши ва даволаш имконини беради.

Я.т. ҳар бир кишининг ўзига, унинг организмга зарар қилмайдиган материаллар: пластмасса, чинни ва металл қотишмалар (олтин, кумуш, платина, махсус пўлат ва ҳ.к.)дан ясалади.

Я.т. ни ўз вақтида қўйиш керак, чунки бир нечта тиш ўрни бўшаб қолса, овқат тўлиқ чайналмайди, бу эса меъда ва ичак фаолиятининг бузилишига сабаб бўлади.

Я.т. қўйишқўймасликни стоматолог врач белгилайди. Я.т.лар доимий ва олинадиган қилиб қўйилади.

Доимий Я.т.ларнинг қоплама (коронка), кўприксимон, штифт (мих) ли ва кистирма (вкладка) хиллари бор.

Кистирма Я.т.лар пластмасса ва чиннидан ясалади: улар, асосан, олдинги тиш коронкаси четнаганда ёки кўп қисми емирилиб кетганда шаклини тиклаш учун қўлланилади (қ. *Тиш чиршиши*). Қопламалар зангламайдиган пўлат, олтин, пластмасса ва чиннидан ёки уларни аралаштириб қилинади. Олдинги тиш коронкаси емирилганда, тиш илдизини тўла даволаб, штифтли тиш билан тиклаш мумкин; уни тиш илдизига ўрнатиб қўйилади. Кўприксимон Я.т. 1—2 та тиш бўлмаганда қўйилади. Улар таянч тишлар оралиғига қопланади — бу коронкалар пластмасса ёки чиннидан ясалади, ё ҳаммасини металлдан қилиш мумкин. Кўприксимон Я.т. шикастланмаган ёки тўлиқ даволанган тишларгагина ўрнатилади. Олинадиган (пластинкали) Я.т. милкка ёки қаттиқ танглайга маҳкамлаб қўйиладиган ва сунъий тишлар ўрнатилган пластинка (асос)дан иборат. Кўп тишлар йўқ ва соғлом таянч тишлар бўлмаганда олинадиган Я.т. тавсия этилади. У тўлиқмас ва тўлиқ (хамма

тишлар ўрнини тўлдирадиган) бўлади. Кўп тишлар йўқ ва таянч тишлар соғлом бўлса, ёйсимон (бюгель) Я.т. қулай, бунда асос пластинка ўрнида металл ёйдан фойдаланилади. Ҳамма тиш бўлмаганда тўлиқ Я.т. қўлланилади: унинг пластинкаси шиллик қаватга тиралиб, сўлак билан ҳўлланиб ёпишиб турганлиги сабабли протез оғизда яхши ўрнашади.

Я.т. қўйишдан олдин, албатта, оғиз бўшлигини соғломлаштириш (чириган тишларни даволаш, жуда емирилган тишлар ва тиш тошларини олиб ташлаш), таянч тишлар илдизи атрофидаги тўқималар ҳолатини текшириш шарт. Я.т. қўйдиришга муҳтож бўлган кишига мос протез тузилишини стоматолог врач аниқлайди.

ЯСЕВИЧ Василий Космич (1894.6.1, Ашхобод — 1969.19.11. Тошкент) — хирург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1947), тиббиёт фанлари д-ри (1937), проф. (1937). Юрьев (Эстония, Тарту шаҳри) ун-ти тиббиёт фгиталабаси (1918), Ҳарбий лазаретларда ёрдамчи врач (1918—19), Ўрта Осиё ун-ти тиббиёт фти хирургия клиникаси ординатори ва айна вақтда шу фт талабаси; унтни тугатгач (1922), шу кафедра ассистенти (1923—31), доценти (1931—37). ТошТИ педиатрия фти хирургия клиника кафедраси мудири (1937—64), Ўзбекистон Гематология ва қон қуйиш илмий текшириш институтида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1964—69). Илмий ишлари қон группаларини ўрганиш, қон қуйиш ва бошқалар масалаларга оид.

ЯСКАКСУВ — Тожикистон Республикасининг Суғд вилоятидаги сой, *Шўрбулоқсой*нинг чап ирмоғи. Уз. 20 км, сув йиғиш майд. 130 км². Туркистон тизмасининг шим. ён бағридаги Усмонжайлов деган жойдан (бал. 2500 м) бошланади. Асосий ирмоқлари: чапдан — Кўрғонтепасой, ўнгдан — Кўлкўтонсой. Қор сувларидан тўйинади. Ўртача йиллик сув сарфи (Шаҳристон қишлоғидан

2 км юқорида) 0,12 м³/сек. Апрель — авг. ойларидаги тўлинсув даврида суви Шаҳристон қишлоғи дала экинзорларини суғоришга сарфланади.

ЯСЛИ — *Саратон* юлдуз туркумидаги таркоқ юлдуз тўдаси (қ. *Юлдузлар тўдаси*). Бир неча юз юлдуздан иборат. Ердан узоклиги 160 парсек (пс), диаметри 5 пс (3,7 юлдуз катталигида). Оддий кўзга доғ шаклида кўринади. Француз астрономи Ш. Мессье (Messier) 1781 йилда тузган биринчи туманликлар ва юлдузлар тўдалари жадвалида 44 ўринда туради (М44). Я.ни Ўзбекистон ҳудудидан ҳам кузатиш мумкин.

ЯСЛИ-БОҒЧА — Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг мактабгача таълим бўғинидаги 2 ойликдан 6 (7) ёшгача бўлган болаларни тарбиялаш маскани. Я.б.ларда болаларнинг жисмоний, рухий, ақдий, ахлоқий ва эстетик ривожланиши учун лозим бўлган шароит яратилади, шунингдек уларда меҳнат қилиш кўникмалари, хотира ва тафаккур унсурлари шакллантириб борилади.

ЯСМИҚ, адас — дуккакдошлар оиласига мансуб бир йиллик донли ўтсимон ўсимлик туркуми, дон экини. Ўрта денгиз, Кичик Осиё, Закавказье ва Ўрта Осиёда 10 тури тарқалган. Я.нинг оддий хўраки турининг йирик уруғли ва майда уруғли навлари қадимдан Европа мамлакатларида, Шим. Африка, Колумбия, Чили, Россия ва бошқалар мамлакатларда экиб келинади (Ўзбекистонда 20-асрнинг 50-й.лариغا қадар кўп экилган). Я.нинг илдизи ўқилдиз, бўйи 60—70 см. Барги мураккаб, жуфт патсимон, учиди жингалаклари бор. Гуллари майда, пушти, бинафша, кўк, кўпинча оқ, барг қўлтиқларига 2—4 тадан жойлашган, ўзидан чангланади. Меваси дуккак, уруғи юмалоқ, сариқ, пушти, яшил, жигарранг. 1000 уруғи вазни 20—65 г. Уруғи таркибида 2 3 3 2 % оксил (оксил микдорига кўрадуккакли экинлар ўртасида саядан

кейинги ўринда туради), 0,6—2,1% ёғ, 47—70% крахмал, 2,3—4,4% қул, 2,44,9% клетчатка, шунингдек, В₁, В₂ витаминлари бор. Йирик уруғли Я. донидан таомлар тайёрланади (тез ва эзилиб пишади), ун ва ёрма ишлаб чиқарилади, уни колбасаларга кўшилади, майда уруғли Я. дони, умуман кўк массаси, тўпони чорва моллари учун қимматли озуқа ҳисобланади. Я. баҳори, иссиқсевар, намсевар, қисқа кун ва узун кун ўсимлиги. Уруғи 4—5° (8—10 кун)да униб чиқади. Навига қараб ўсув даври 80—120 кун. Қисқа муддатли қорасовуқлар (—8°)га чидамли. Эрта баҳорда кенг қаторлаб экилади. Ҳосили поянинг ўрта ва пастки қисмидаги дуккаклар сарғайганда ўрилади. Ҳосилдорлиги 20—22 ц/га (баъзан 30—35 ц/га).

ЯСОВУЛ, йасавул — ўрта асрда туркий ва мўғул хонлиқларидаги сарой мансаби. Дастлаб, Яса қўрсатмаларига асосланган фармонларни (хукмдор фармонларини) ижро этувчи мансабдор шахс. Кейинчалик зиммасига саройда турли хилдаги маъмурий-сиёсий майда топшириқларни бажариш юқланган кичик хизматчи. Манбаларга кўра, Я.лар солиқ тўплаш ва олинган ўлжанинг хонга тегишли қисмини ҳисоблаш билан ҳам шуғулланганлар. «Меҳмонномаи Бухоро» асарида айтилишича, 1509 йил Шайбонийхон Арқудан Туркистоннинг шарқий туманларига тағор солигини йиғиш учун Я.лар жўнатган. Шунингдек, Шайбонийхон Ҳисорда бўлган чоғда (1505 йил) Я.лар тушган ўлжадан хонга тегишли қисмини хон қароргоҳига келтирганлар, уни хон фармониغا кўра Самарқандга жўнатганлар.

ЯСОВУЛБОШИ — Туркистон хонлиқларида сарой мансабларидан бири. Мас, Хива хонлигида Я.нинг қўлида миршабхона, қамоқхоналар, шунингдек, хонни кўриқлаш ишлари бўлган. Махфий фармонлар ҳам Я. орқали ўтган. Я. кўчманчилардан тузилган аскарый қисмларга қўмондонлик қилган. Я.

хоннинг фармонига мувофиқ аскарни вақтида урушга бошлаб боришган. Ҳар бир Я.нинг бир неча ёрдамчиси бўлиб, улар *ясовумлар* деб аталган. Арзномани текшириш учун хондан фармон олгач, Я. ўз ёрдамчиларидан бирини шикоятчига қўшиб, ходиса юз берган жойга жўнатган. Текшириш ишлари тамом бўлгандан кейин, Я. саройдан бошлаб босилган ҳар бир тош (18 чакирим) масофа учун арзчидан ўз фойдасига 3,5 танга ундириб олган. Қадимда Я.да унинг унвонини кўрсатадиган кумуш қалпоқлик асо бўлган, 19-аср охирида эса Я. камарига пичоқ таққан.

ЯСОЛ (туркийча яса — сафга тизиш) — Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ўрта Осиёда қўшиннинг ҳарбий сафар ҳамда жанг майдонида эгаллаган жанговар тартиби. Тарихий маълумотларнинг шаҳодат беришича, ҳар бир ҳарбий қисм ва бўлинмаларнинг Я.даги доимий ўринлари олдиндан белгилаб қўйилган. Я.даги қатъий тартибинтизомни ҳеч ким ўзбошимчалик билан бузиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Вақт ўтиши билан Я. ҳам такомиллаштирилган, унинг гузилмаси мураккаб тус олган. Иккинчи Турк ҳоқонлиги ижтимоий, сиёсий, маданий турмуш тарзини акс эттирувчи қадимий туркий рун битикларидан ҳоқонлик қўшинининг Я.и қуйидаги тарзда бўлганлигини, яъни у, асосан, елма, қараку (аванпост, соқчи гурух), йизак, илки су (авангард, илғор қисм), ўнг (ўнг қанот) ва сўл (чап қанот) қисмлардан иборатлигини илғаб олиш мумкин. Қўшин маркази ва арьергардининг мавжуд бўлганлиги, уларнинг қандай номланганлиги ҳақида бирон фикр айтиш мушкул.

Марказда ядак (пиёдалар), ўқчи (камонкашлар) ва йўртуғ (оғир қуроли суворийлар) жойлашган. Мазкур Я. анъанавий 5 қисмдан ташкил топган жанговар тартибнинг типик намунаси ҳисобланади.

Амир Темур жаҳон ҳарбий санъа-

ти тарихида биринчи бўлиб жанггоҳда қўшинни 7 бўлакка тақсимлаган ҳолда жойлаштиришни жорий қилган (қ. *Жанговар тартиб, Темурийлар ҳарбий санъати*).

ЯСОҚ (мўғулча дзасақ — қонун; жазолаш) — 1) 1206 йил Чингизхон буюқ қурултойда улуғ хон этиб сайланганда эълон қилинган қонунлар мажмуаси; ўрта асрлар мўғул ҳуқуқи тўғрисидаги асосий манба (қ. *Чингизхон ясоқи*); 2) Мўғуллар давлатида (13—15-асрлар) мавжуд қонунқоидаларни бузган, уларга итоат қилмаган шахсларга бериладиган жазо. Тарихий обидаларда қайд этилишича, Я.қа тортилган жиноятчилар аксарият қатл этилган; 3) Олтин Ўрда хонлиги томонидан истило қилинган мамлакатлардан, кейинчалик Москва давлати ва чор Россияси томонидан мазлум халқлардан натура билан ундириладиган солиқ. 15—18-асрларда Волга бўйи, 17—20-аср бошларида Сибирда овчилик билан шуғулланган рус бўлмаган халқлардан олинган. Я. мўйна, баъзан чорва мол билан тўланган. Я.нинг тўланиши тобеликни ифодалаш шакли-ридан бири бўлган. Ҳар бир қабила ёки уруғ учун алоҳида Я. белгиланган. Кунгур татарлари ва бошқирлар учун Я. ер солиғи, Сибирнинг айрим халқлари учун жон солиғи бўлган, якутларда чорва мол сонига қараб тўланган. 18-асрдан Я. пул тўлови билан алмаштирилган (Волга бўйида 1720-й.лардан, Сибирда 1822 йилдан). Я. тўловчилар (ясоқчилар)нинг мансабларини суиистеъмол қилишлари ҳукуматни Я. мажбуриятини Я. комиссиялари орқали тартибга келтиришга мажбур қилган. Я. оз миқдорда 1917 йилдаги Февраль инқилобига қадар сақланиб қолган.

Ад. Рашид ад-Дин; Сборник летописей, т. 1, кн. 2, М.—Л., 1952.

Ҳамидулла Дабабоев.

ЯСПЕРС Карл (1883.23.2, Ольденбург — 1969.26.2, Базель) — немис

файласуфи, *экзистенциализм* асосчиларидан бири, психиатр. Германиянинг бир неча унтида тиббиёт ва психологияни ўрганган. 1921—37 ва 1945 йилдан Гейдельберг унти, 1948 йилдан Базель ун-ти проф. Я. экзистенциализми чегаравий фаолиятлар тўғрисидаги таълимотида яққол кўринади. Унинг фикрича, борликнинг моҳияти инсонга унинг чуқур кечинмалари даври (кўрқув, ўлим, мудҳиш жиноят ва бошқалар)да аён бўлади. Инсоннинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани Я. энг муҳим масала деб ҳисоблаб, инсон ҳамма нарсанинг бевосита асосидир, оламдаги алоқадорликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёни одамнинг ўзига эмас, балки инсоний модда, инсоний материалга дахлдор, деган фикрни илгари суради. Асосий асарлари: «Экзистенциал фалсафа» (1938), «Ҳақиқат тўғрисида» (1947), «Тарихнинг маъноси ва вазифаси» (1949), «Фалсафага кириш» (1950), «Атом бомбаси ва инсониятнинг келажаги» (1958) ва бошқалар

ЯССАВИЙ, Хожа Аҳмад Яссавий (Ясси яқинидаги Сайрам шаҳри, тахм. 11-асрнинг 2-ярми — 1166) — тасаввуфнинг машҳур намояндаларидан бири, шоир. Отаси Шайх Иброҳим жавонмардлик тариқатига мансуб нуфузли зотлардан бўлган. Я. туғилгач, кўп ўтмай онаси — Мусо Шайхнинг қизи Ойша хотун вафот этади. 7 ёшида отасидан ҳам ажраллади. Я. тарбияси билан опаси Гавҳар Шаҳноз машғул бўлади. Я. опаси билан Яссига кўчиб боргач, Лустози Арслон боб билан учрашади ва ундан таҳсил олади («Етти ёшда Арслон бобом излаб топдим...»). Я. Яссиде ботин илми сирларини мукамал ўзлаштирган. Ўша замонларда илм-маърифатнинг Мовароуннаҳрдаги марказларидан бўлган Бухорода Туркистоннинг турли томонларидан толиби илмлар йиғилишган. Арслон боб кўрсатмаси билан Я. ҳам Бухорога боради. Даврнинг энг пешқадам олими ва суфийси Шайх Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унга

мурид тушади.

Бухорода у араб тили билан бир қаторда форс тилини ҳам чуқур ўрганди. Форсийда яратилган тасаввуфий адабиёт билан танишади. Хожа Абдуҳолик Гиждувоний, Абдуллох Барқий, Хожа Ҳасан Андоқийлар билан ҳамсухбат ва ҳаммаслак бўлиб, Юсуф Ҳамадоний муридлари қаторидан ўрин олади.

Алишер Навоий Я. тўғрисида «Мақомоти олий ва машҳур, каромоти матаволий ва номахсур эрмиш. Мурид ва асҳоб ғоятсиз ва шоҳу гадо анинг иродат ва ихлоси остонида ниҳоятсиз эрмиш», — дейди. Бу фикр Я.нинг Яссига қайтиб келиб, янги бир тариқатга асос солган муршид сифатида шуҳрат топган даврларига тегишлидир. Я. туркий халқларни исломга янада кенгроқ жалб қилиш ва тасаввуф ғояларини омма кўнглига чуқур сингдириш мақсадида шеърятдан ҳам фойдаланган. Абдурауф Фитратнинг таъкидлашича, Я.нинг «адабиётда тутган йўли содда халқ шоирларимизнинг тутгон йўлидир... Унинг ҳикматлари вазнда, кофияда, услубда халқ адабиёти аталган шеърлар билан баробар».

Я. нуқтаи назарида ҳикмат — «илми ладуний», яъни илми ғайбу ҳақойиқ ва илоҳий сирларни кашф айлаш мазмунига ҳам эга. Я.нинг ўзи «*Девони ҳикмат*» номи билан бирон бир китоб яратмаган. Ушбу нодир асар унинг мурид ва издошлари томонидан тартиб берилган. Лекин бу нарса ҳикмат мажмуасининг Я.га алоқаси йўқ, деган даъвои илгари суришга асос бермайди. Сўфи Оллоёр Я. ҳақида фикр билдириб, яна шундай деган:

Шариатда эди ул офтобе,

Қолибдур бизга ул эрдин китобе.

«Девони ҳикмат»да илоҳий ишқ ва ошиклик, маърифат ва орифлик саодати, фанодан бақога етишиш тушунчалари ниҳоятда самимий ва таъсирли оҳангларда ёритиб берилган. «Девони ҳикмат»даги барча шеърлар ҳам Я.га мансуб эмас. Унга Я. издошларининг ижод намуналари ҳам киритилган. Бу

эса, табиийки, ҳикматлар тили ва услубида маълум ўзгаришлар ҳосил қилган. Лекин Я.нинг ўнлаб издошларидан ҳеч бири устозлари бошлаган ғоявий, ахлоқий, маънавиймаърифий ва мафкураравий йўналишни ўзгартирмаган. Буни Я. ҳаёти, тариқати ва ижодиётидан баҳс юритилган ўнлаб қадимий манбалар, айниқса, Султон Аҳмад Ҳазинийнинг «Жавоҳир улабор мин амвожил биҳор» асари ҳам тўла тасдиқлайди.

Я.нинг фақат ижодиёти эмас, қанча умр кўриб, қачон вафот этганлиги ҳам баҳсли. У ҳикматларидан бирида «Юз йигирма бешга кирдим, билолмадим», дейдики, бу сўзлар тарихий ҳақиқатдан кўра, маноқибий мазмунга эга. Бундан ташқари, 125 йиллик узоқ бир умрнинг ярмидан кўпини «ер ости»да («Олтмиш учда ер остига кирдим мано»), дейди Я.) ўтказиш ақл бовар этмас ҳодисадир. Лекин кўпчилик тадқиқотчилар унинг вафот тарихини 1166—67 йил деб қайд этишган.

Узоқ вақт мобайнида Я. ҳаёти ва ижодиётини илмий жиҳатдан тадқиқ этишга имкон берилмади. Асарларини нашр қилишга йўл қўйилмади. Ўтган асрнинг 70-й.ларида Я.нинг миллий маданият, тил ва адабиёт тарихидаги хизматларини тўғри баҳолаш йўлидаги уринишлар эса қораланди. Мустақиллик арафасида, хусусан, Ўзбекистон истиқлолга эришгандан кейин яссавийшуносликда янги давр бошланди. Дастлаб турли газ. ва жур.ларда «Девони ҳикмат»дан намуналар эълон қилинган бўлса, 1990—92 йларда унинг 2 мустақил наشري китобнонақар қўлига етказилди. Ушбу нашрлар нафақат Ўзбекистонда, балки бошқа туркий давлатларда ҳам бу буюк мутасаввифнинг ҳаёти, адабиймаърифий фаолияти, издошлари хизматига қизиқишни кучайтирди. 1993 йил Ўзбекистонда Я.га бағишлаб илмий анжуманлар ўтказилиб, маърузалар матни алоҳида мажмуа шаклида чоп этилди. Матбуотда Я.нинг шахсияти, тариқати, шеъриятидан баҳс юритилган мақолалар босилиб

чиқди. Ўзбекистондаги бир қанча кўча ва маҳалла Я. номи билан аталади. Султон улорифин камолотининг юксакларга кўтарилишига гувоҳ бўлган ва жасади дафн этилган кўҳна Ясси шаҳрида эса Я. номидаги ун-т мавжуд.

Бадий ижодда ҳам Я. образини яратиш бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Ёзувчи Саъдулла Сиёев «Яссавийнинг сўнгги сафари» романининг 1-китобини (1994) чоп эттирди.

Ас: Ҳикматлар, Т., 1990; Девони ҳикмат, Т., 1992; Девони ҳикмат [Янги топилган намуналар], Т., 2004.

Ад. Ҳаққул И., Аҳмад Яссавий, Т., 2001.

Иброҳим Ҳаққул.

ЯССАВИЙ МАЖМУАСИ, Хожа Аҳмад Яссавий меъморий мажмуаси — Туркистон (қад. Ясси) шаҳридаги меъморий ёдгорлик (1389—95); Қозоғистон худудида. Дастлаб Хожа Аҳмад *Яссавий* қабри устида кичик макбара қурилган (12-аср). Кейин *Амир Темур* томонидан улкан маҳобатли макбара мажмуи бунёд этилган, бино лойиҳасини ишлаб чиқишда унинг ўзи шахсан иштирок этган. Қурилишга девоннинг хайрия ишлари бошлиғи Мавлоно Убайдулла Садр бош этиб тайинланган. Қурилиш қисқа муддатда зудлик билан бошланиб жадал қурила бошланган, бироқ Амир Темурнинг вафоти (1405)дан сўнг қурилиш тўхтаб қолган. Бино олдидаги улкан пештоқни Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II (1583—98) тиклашга ҳаракат қилган. Я.м. кўлами жиҳатдан ўша даврларда бунёд этилган *Бибиҳоним жоме масжиди*, *Шахрисабздаги Оқсарой* ва *Дор ус-Сийдаш* мажмуига тенглашади.

Я.м. жанубдан шим.га чўзилган тўртбурчак тарҳли (46,5х65,5 м), пештоқгумбазли; мужассамот марказида жамоатхона ва унинг атрофида гўрхона, масжид, катта ва кичик оқсарой, китобхона, ҳалимхона, қудуқхона ва 2 қаватли хужралар (жами 35 дан ортиқ хоналар) жойлашган; мажмуанинг жан.ғарб томо-

нидаги ер ости чиллахонаси Яссавий даврида пайдо бўлган, кейинги даврларда қайта тузатилган. Мажмуа ташқи деворларининг қалинлиги 1,8—2 м, жамоатхона деворининг қалинлиги 3 м. Маҳобатли бино жамоатхона билан боғланган 2 қаватли 8 йўлак (дахлиз)лар билан симметрик тарзда 8 қисмга бўлинган (йўлақлардан 2 тасининг боши берк); гўрхонага жамоатхона билан боғланмаган алоҳида йўлак орқали кирилади, кириш эшиги тепасидаги тош лавҳага мажмуа Амир Темур буйруғига биноан бунёд этилгани қайд этилган. Мажмуанинг бош тарзидаги улкан пештоқ (кенглиги 50 м, равоғиники 18,2 м)нинг икки ёнига гулдасталар, орқа бурчакларига устунгўшалар ишланган, пештоқ орқали жамоатхонага кирилади, жамоатхона (бал. 37,5 м) катта гумбаз (диаметри 18,2 м) билан ёпилган; хона ўртасига қирқ кулокли назирниёз қозони ўрнатилган (уста Абдулазиз ибн Шарафиддин иши), бу ерда ҳафтада 2 марта камбағал бечоралар ва мусофирларга ҳалим тортилган. Жамоатхона тўридаги гўрхона (7,15x7,15 м) да яшил яшма тошидан ишланган сағана (3,25x2,2 м) бўлиб, унда ўйма нақшлар ва китобалар сақланган. Гўрхона ва масжид қўшқаватли гумбаз билан ёпилган: гўрхонанинг ташқи гумбази (диаметри 10 м, бал. 21 м) 52 та қовурғали бўлиб, сирқори қошинлар билан китобалар битилган баланд пойгумбазга ўрнатилган, масжид гумбазининг пойгумбазидида 16 та панжарали дарчалари бор, шифтидаги 6 қиррали юлдуз шакли хонага жозибадорлик бахш этган, айниқса меҳроб (3,5x2,5 м) ҳашамдор безатилган. Жамоатхона, гўрхона, масжиднинг ички деворларига равоқлар ишланиб, хоналар ичи кенгайтирилган, гумбаз ва равоқлар муқарнаслар билан тўлдирилган. Бино кўламини унинг ташқи безакларидаги қошинқори ҳандасий нақш ва китобалар ҳам таъкидлайди. Я.м.нинг ташқи девор юзаси 3 қисмга бўлиниб, пойдеворида (бал. 1,85 м) қошинқори гириҳ нақшлар, ўрта асосий қисмга йирик ҳандасий шак-

ллар ва юқори хошия (фриз) қисмига (бал. 2,62 м) китобалар ишланган. Гўрхона ва масжид ичкараси ҳалланган рангли қошинлар билан зийнатланган. Бино эшиклари ёғоч ўймақорлигида безатилган, металл қисмлари рихтагарлик, кандақорлик усулида бажарилган.

Я.м. безаклари орасида уста Сафар, Ҳожи Ҳасан Шерозий (1397), Шамс АбдулВаҳҳоб Шерозий, Иззатиддин ибн Тождин Исфажоний номлари сақланган.

Я.м.да *Улугбеюши қизи Робия Султон бегим мақбараси* бунёд этилган (15-аср). 16-асрда Я.м.га қўшимча бинолар қурилган, мажмуанинг айрим хоналаридан гўрхона сифатида фойдаланилган (мас, Абулхайрхон ва бошқалар дафн этилган). 19-асрда Қўқон хони томонидан мажмуа атрофидаги ҳудуд ғишт девор билан ўралиб, қалъага айлантирилган.

Я.м. турли даврларда илмий ўрганилган, таъмирланган, пойдевори мустаҳкамланган. 1975 йилда меъморий ҳудуд (65 га)ни химоялаш бош режаси қабул қилинган. Я.м. 1978 йилдан музейга айлантирилган.

Ад.: Нурмухаммедов Н., Архитектурный комплекс Ахмеда Ясави, АлмаАта, 1988.

Пўлат Зоҳидов.

ЯССАВИЙЛИК — тасаввуфдаги тариқатлардан бири. Асосчиси Аҳмад Яссавий. 12-асрда Ўрта Осиёда пайдо бўлган. Я. таълимотига кўра, комил муршид (шайх)нинг зиммасидаги биринчи вазифа олий инсоний сифатларни ўзида мужассам этиш, шариат илмини мукамал эгаллаб, сўнг муридларни ортидан эргаштиришга эришишдир. Я.ка кўра, мурид қуйидаги талабларга риоя қилиши зарур: бирор кишини ўз муршидидан устун қўймаслиги ва унга мутлақ эҳтиром билан боғланиши; зикр ва идрок соҳиби бўлиши, устозининг рамзи ва ишоратларини осон илғаши; сўзда тўғри, ваъдага вафодор бўлиши; устозининг амр, таклиф, ваъз ва насихатларини назардан соқит

этмай камолга интилиши. Ҳазинийнинг «Жавохир улабор» асарида Я.нинг асослари куйидагича қайд қилинган: тавҳидга асосланган тасаввуфий тушунчалар; шариат ва пайғамбарнинг суннатига мутлак боғлиқлик; шариатга таянган тарикат; риёзат ва мушоҳада; хилват ва зикр. Я.да илммаърифат эгаллаш, ҳиммат ва саховат туйғуларини камол топтириш, нафсга қарши курашда собит бўлиш, ҳалол меҳнат билан ризқ топишга алоҳида аҳамият берилган. Я. зикри жаҳрийга асосланган. Тасаввуф таълимотига кўра, инсоннинг асл ватани мутлак борлик. Инсон шу борликда пайдо бўлган, ўша муқаддас борликка қайтмоғи муқаррар. Шу боис ҳақиқий суфий ватан ва ватанпарварлик борасида тор тушунчага берилмаслиги керак. Я. кўплаб олим, шоир ва давлат арбоблари қалбини забт айлаган. У фақат Мовароуннаҳрда эмас, балки Хуросон, Озарбайжон, Туркияда ҳам кенг тарқалган.

ЯССИ, Ясси (асли — Сакси) — 1) *Туркистон шаҳрининг эски номи*. Бу ҳақда *Маҳмуд ибн Вали* (17-аср) «Бахр уласрор» («Сирлар денгизи») асарида куйидаги маълумотларни келтиради: «Ҳозирги Туркистон — бу Сакси шаҳри, авом халқ уни Ясси деб атайдилар». Араб географларининг ёзишича, Я. ўрнида 10-асрда Шавғар шаҳри бўлган. 11 — 12-асрларда Я. номи тарихий манбаларда учрайди. *Амир Темур* ва *шешурийлар* даврида қишлоқ (қаръя). 1397 йил Соҳибқирон Я.га келиб шайх Аҳмад *Яссавий* мазорини тавоф қилган ва унинг мазори устига мақбара солишни буюрган. Мақбара 2 йилда қуриб битказилган (қ. *Яссавий мақбараси мажмуаси*). Соҳибқирон Хитойга юриш қилганида (1404 йилнояб.) қўшиннинг амирзода Султон Ҳусайн бошчилигидаги сўл қаноти Я. ва Сабронда қишлаганлар. Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр аҳолиси томонидан муқаддас шаҳар сифатида эъзозланиб келинган ва Аҳмад Яссавийга нисбат берилиб Ҳазрат, Туркистон, Туркистон ота

каби номлар билан ҳам аталиб келинган. 17-аср охири — 18-асрдан Я.номи манбаларда учрамайди; 2) Фарғона водийсининг шарқида жойлашган доvon ва унинг атрофидаги вилоят — Ясси Давон, Ясси доvon, Ясси вилояти. *Низомиддин Шомийнинг* «Зафарнома»сида ёзилишича, Соҳибқирон 1376 йил эрта баҳорда *Қамариддинта* қарши Мўғулистонга юриш қилганида Я. вилояти ва доvonидан ўтган.

ЯССИ — Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги дарё. *Қорадарёнинг* ўнг ирмоғи. Уз. 122 км. Фарғона тизмасининг ғарбий ён бағридан, Болсун тоғидан 2,5 км ғарбда, 3500 м баландликда бошланади. Ҳавзасининг майд. 2620 км². Қор сувларидан тўйинади. Қорадарёга Ўзган шаҳридан 12 км қуйироқда қўшилади. Асосий ирмоқлари: Улугчат, Зиндонсу, КичикКўшбулоқ, Дўнғузтов, Зергер (ўнгдан) ва Кўлдук (чапдан). Кўлдук сойининг қўшилишидан қуйироқда дарё суви сўғорша каналлари орқали тақсимланади. Ўртача йиллик сув сарфи Саломалик қишлоғи ёнида 42,2 м³/сек. дан 9,52 м³/сек.гача; Ўзган шаҳри ёнида 75 м³/сек. дан 16,8 м³/сек. гача ўзгаради. Тўлинсув даври март—авг.да.

ЯССИ — Руминиянинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар, Бахлуй дарёси бўйида. Ясси жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 348,1 минг киши (1998). Транспорт йўлларининг йирик чорраҳаси. Руминия шарқининг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Қора металлургия, машинасозлик (хусусан, оғир машинасозлик, радиоэлектроника, станоксозлик) саноатлари ривожланган. Кимё саноатининг (пластмасса, синтетик тола, антибиотиклар ишлаб чиқариш) йирик корхоналари мавжуд. Мебель, тўқимачилик, тикувчилик, кўнпойабзал, озиқ-овқат саноати корхоналари ишлаб турибди. ун-т (1860), ФА филиали, бадий, этнография музейлари, театрлар бор. Шаҳар 1395 йилдан Аспазар номи билан маълум, 1408

йилдан Я. номи билан аталади. Меъморий ёдгорликлардан черков (15—17-асрлар) ва монастирлар сақланган.

ЯССИ ОЁҚ — оёқ панжаси гумбазининг ялпайиб, текис бўлиб қолиши. Оёқ бўйига ёки энига ясси бўлиши мумкин, гоҳо ҳар иккиси бирга учрайди. Оёқ энига ясси бўлса, унинг таги энига ялпаяди, оғирлик эса оёқнинг 1 ва 5 бармоқларига тушмай, бармоқ тагига, кафт суюкларининг бошчасига тушади. Оёқ бўйига қараб ясси бўлса, унинг таги ерга бир текис тегиб туради. Оёқ яссилиги туғма (жуда кам) ёки ҳаётда орттирилган бўлади. Ҳаётда орттирилгани кўпроқ учрайди. Асосан оёқ панжаси мускулбойлам аппаратининг заифлашиши (мас, *рахит* ёки ҳаддан ташқари зўр келиши оқибатида), пойабзалнинг нокулай бўлиши, маймоқлик, оёқ шикастланиши ёки фалажланиши (кўпинча *полиомиелитда*) сабаб бўлади. Баъзан касаллик иш кунининг кўп қисмини оёқда тик туриб ўтказадиган кишилар (сартарошлар, сотувчилар ва бошқалар)да пайдо бўлади. Касалликнинг дастлабки белгиси: оёқ тез толикади, таги оғрийди, болдир, сон соҳасида ҳам оғриқ сезилади; кейинчалик оғриқ тизза бўғимлари ва белга ҳам тарқалади. Кечкурунга бориб оёқ шишади, кечаси шиш қайтади. Оёқ жуда ясси бўлса, оёқ панжаси узун, ўрта қисми эса сербар тортади.

Я.о. кишилар оёғини кериб, тизза ва чаноксон бўғимини сал букиб, қўлларни силкиб юришади, уларда кўпроқ пойабзалнинг пошнаси ва тагчарми (ички юзаси) ейилади. Я.о.нинг олдини олишда пойабзалнинг оддий ва кулай бўлиши (сиқмаслиги, пошнаси жуда баланд бўлмаслиги) ниҳоятда муҳим.

Болаларда учрайдиган Я.о.нинг олдини олиш учун уларнинг қадкоматига эътибор бериш, боши ва танасини тўғри тутишга ўргатиш лозим. Оёқнинг мускул ва бойламларини мустақамлашда бадан тарбия ва спорт билан шуғулланиш, шунингдек, ёзнинг иссиқ кунлари тупроқда

оёқ яланг юришнинг фойдаси бор. Оёғи ясси кишиларни ортопед врач даволайди. Давони иложи борича эрта бошлаган маъқул.

ЯССИ ТАНАЛИЛАР 1) қўнғизлар оиласи. Уз., одагда, 1—6 мм, тропик турларида 30 мм гача. Танаси орқа томонидан кучли яссилашган. 1100 га яқин тури бор; кенг тарқалган. Ўзбекистон фаунасида майда, яширин яшовчи турлари учрайди; яхши ўрганилмаган. Қўнғизлар ва уларнинг куртлари, асосан, йирткич ҳаёт кечиради; ҳаммахўр турлари ҳам бор. Дарахт пўстлоғи остида ва курук ёғочларда, баъзан тўкилган барглор орасида ва чумолилар инида яшаб, ҳашаротлар куртлари билан озиқланади. Айрим турлари ун, крупа ва курук меваларда яшайди. Суринам унхўри кенг тарқалган; ранги қўнғир. Уз. 2,5—3,5 мм. Бошқа кўп учрайдиган тури сариқ унхўрнинг уз. 1,5—2 мм. 2) *Каналар* оиласи.

ЯССИ УНИВЕРСИТЕТИ, А.Й. Куза номидаги Ясси университети — Руминиядаги йирик олий ўқув юрти. 1860 йил Ясси шаҳрида ташкил этилган. Физика, мат., тарих, пед., фалсафа, биол., иктисодиёт, геогр., ҳуқуқ, филол. бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонаси (1839 йилташқил этилган)да 2 млн.га яқин асар бор. 4,5 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ЯССИ ЧУВАЛЧАНГЛАР — тубан чувалчанглар типидеги. Гавдаси 2 томонлама симметрияли, чўзик, кўпинча орқақорин йўналишида яссилашган. Уз. 0,2 мм дан 18 мм гача. Эркин яшовчи турларининг гавда қоплогичи — киприкли эпителий, паразитлариники — ичкарига ботиб кирган ядросиз қават — тегументдан иборат. Паразит турлари танасининг олдинги, баъзан кейинги томонида сўрғичлар, сўрғичли диск, клапанлар ва ирмоқлардан иборат ёпишув органлари бўлади. Оғзи танасининг қорин ёки олдинги томонида. Ҳалқуми ривожланган, ичаги

тўғри (шоҳланмаган, 2—3 ёки кўп марта) шоҳланган, баъзи эркин яшовчи турларидан ривожланган; тасмасимон чувалчангларда иккиламчи тарзда йўқ бўлиб кетган. Ичакнинг кейинги бўлими ва анал тешиги бўлмайди. Тубан ичаксиз киприкли чувалчанглар озиғи ҳазм қилиш паренхимасида ҳазм бўлади; тасмасимон чувалчангларда ва айрим бошқа гуруҳларда озиқ бутун тана юзаси орқали шимилади. Айириш органи — протонефридий. Қон айланиши ва нафас олиш системаси йўқ. Тери орқали нафис олади. Нерв системаси бош ганглийлар, ҳалқумни айланлиб ўтадиган ҳалқа комиссуралар ва бир жуфт бўйлама нерв поялари ҳамда уларни туташтириб турадиган нерв толаларидан иборат. Я.ч.га эркин яшовчи ксенотурбидлар ва киприкли чувалчанглар, паразит яшовчи аспидагастрейлар, тремагодалар, моногенийлар, гирокотилидлар, амфилинидлар ва цестодалар синфлари ҳамда 12500 тур киради. Я.ч. гермафродит, жинсий системаси жуда мураккаб, баъзи турлари айрим жинсли. Кўпчилигининг ҳаёт цикли жуда мураккаб. Я.ч. орасида одам ва ҳайвонлар учун хавфли паразитлар ҳам кўп учрайди.

ЯССИТЕПА, Яссидепа — Туркманистондаги Қааҳқа аҳоли пунктидан 9 км шим.ғарбда жойлашган қадимий манзилгоҳ харобаси (мил. ав. 4-минг йиллик). 1950—51 йилларда С.А.Ершов ва 1952 йил Б.А.Куфтинлар томонидан тадқиқ этилган. Хом ғиштдан қурилган турар жойлар, хўжалик бинолари қолдиқлари чиққан; геометрик нақш билан безатилган сопол идишлар, суяк бигизлар, ўғиртошлар, лойдан ясалган санам, мис буюмлар синиқлари топилган. Турар жой деворида қалин қилиб қора ва кизил бўёқ билан бўялган деворий расм қолдиқлари сақланган. Бу расм Ўрта Осиё ҳудудидан энеолит даврида шаклландиган дехқончиликкўчманчилик маданиятидан қолган энг қадимий деворий расм ҳисобланади.

ЯССИТОҒЛИК — платформали тектоник режимли шароитларда узоқ давом этган денудация таъсирида текисланган ва кейинроқ кўтарилган ҳамда эрозияга учраган кенг майдонлар. Я.ларга денгиз сатҳидан 500 м дан баландроқ бўлган, ер юзаси текис ёки бир оз тўлқинсимон текислик ва кирлар мисол бўлади.

ЯСУГАЙ БАҲОДИР, Есугай баҳодир (? — тахм. 1168) — Мўғулистондаги кўчманчи қабилалар иттифоқидан бирининг раҳбари. *Чингизхоннинг* отаси. Я.б.нинг отаси — Бартан баҳодир, бобоси — Қобулхонлар ҳам қабила сардори бўлишган. Я. б. кучли тотор қавми билан қаттиқ кураш олиб бориб, улар юртини тобе эттирган.

Я.б.нинг бешта ўғли бўлган. Темучин (Чингизхон), Жўчи Қасар, Қачун, Тамука, Билгутуй ўчқикин. Я.б. ўғиллари ва уруғаймоғининг аксарияти оқ юзли ва қора кўз бўлишган; мўғуллар қора кўзли одамларни буржигин деб аташган. Шу туфайли Я.б. уруғи буржигин — қиёт (мўғулча қиёт — кучли, шиддатли) деб ном олган. Я.б. вафот этганда Чингизхон 13 ёшда, укалари эса янада ёш бўлишган.

Ад.: Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994; Абулғози й, Шажарайи турк, Т., 1992.

ЯТРОГЕН КАСАЛЛИКЛАР (юн.— врач ва — яратиш, туғдириш), ятрогениялар, психогениялар — врач ёки бошқа тиббиёт ходимларининг эҳтиётсизлик билан айтган ноўрин гаплари, хатти-ҳаракатларининг бемор психикасига таъсир этишидан келиб чиқадиغان касалликлар. Аксари инжик, васвас, ўта таъсирчан ва асаби заифроқ кишиларда рўй беради. Баъзи ҳолларда бемор врач ҳулосасини (мас, бирор обрўлироқ мутахассис кўраётганда еки рентгенда текширилаётганда) қаттиқ ташвишлианиб қабул қилиши; ўзини соғлом деб юрган кишига врач кўраётганда бирор оғир, хавфли (мас, гипертония касаллиги, ўсма) ёки кишини мулзам қиладиган (теритано-

сил, гинекологик) касаллиги борлиги ҳақида тахмин айтилиши ҳам Я.к.га сабаб бўлади. Одатда, бир хил касалликлар (мас, сил касалликлари, ўсма касалликлари) даволанадиган касалхоналарда ётган баъзи бадгумон беморларда кузатиладиган даволаниш ва даво ишларига шубҳа билан қараш, тушкунликка тушиш каби ҳолатлар касалликни оғирлаштирадИ.

Давоси: психотерапия.

ЯТРОКИМЁ — *алкимёнинг* алоҳида йўналиши (тиббиёт кимёси), 16—18-асрлар тиббиётида пайдо бўлди. Я.нинг асосчиси немис шифокори ва табиатшуноси Т.Парацельс. Я. намояндалари организмда содир бўладиган жараёнлар кимёвий ҳодисалардан иборат, касаллик эса кимёвий мувозанатнинг бузилишидан келиб чиқади, деб тушунтирганлар ва беморларни даволашда кимёвий моддаларни ишлатишни буюрганлар.

ЯУНДЕ — Камерун пойтахти (1960 йилдан). Марказий провинциянинг маъмурий маркази. Аҳолиси 800 минг киши (2001). Шаҳар тропик ўрмон орасидаги яситоғликда, 750 м баландликдаги «етти тепалик»да жойлашган. Иқлими экваториал, янв.нинг ўртача т-раси 22,8°, июлда 20,7°, йиллик ёғин 1600 мм. Мамлакатнинг йирик транспорт йўллари чорраҳаси. Океан орқали келтириладиган юклар шаҳардан мамлакат ичкараси, Марказий Африка Республикаси ва Чадга ташилади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат (какао мойи ишлаб чиқариш, пиво пишириш, тамаки ф-каси ва бошқалар) ва ёғочсозлик корхоналари мавжуд.

Шаҳарга 1888 йилда немисларнинг ҳарбий пости сифатида асос солинган. 1919 йилдан Франциянинг Шарқий Камерун мулкининг, 1946— 60 йилларда Франция бошқаруви остидаги БМТ вассийлигидаги худуднинг маъмурий маркази. Шаҳар замонавий режа асосида қурилган. Я.да ҳукумат муассасалари, банклар жойлашган. Унт, илмий текши-

риш институтлари, кутубхона ва музейлар бор.

ЯХВА, Яхве, Ягве, Иегова — *иудаизмдаги* худо. Дастлаб Иуда қабиласининг худоси эди. Кейинчалик ИсроилИуда давлатининг бош худоси деб эълон қилинган. Яхудий манбаларига кўра, *Сулаймон* пайгамбар Қуддусда унга атаб ибодатхона қурдирган. Мил.ав. 7-асрда Я. ягона худо деб эълон қилиниб, бошқа худоларга сиғиниш ман этилган.

ЯХЛИТ БОШЛИЛАР, яхлит бош суякчилар — тоғайли баликлар кенжа синфи. Скелети тоғайдан иборат. Юқори жағ суяги яхлит. Юқори жағ тоғайли бош қутиси билан қўшилиб кетган (голостилия, номи шундан). Териси яланғоч, баъзан тишчалар ёки тангачалар билан қопланган. Тишлари найсимон дентин, эмалсиз, кўпинча қўшилиб пластинка ҳосил қилади. Жабра ёриқлари 2 жуфт, тери бурмалари билан ёпилган. Я.б.нинг 1 та химерасимонлар туркумига бирлашадиган бир неча ўн хил тури бор.

ЯХЛИТ МУҲИТЛАР МЕХАНИКАСИ — *механиканинг* газлар, суюкликлар, плазма ва деформацияланувчи қаттиқ жисмларнинг ҳаракати ҳамда мувозанатини ўрганиш билан шуғулланувчи бўлими (қ. *Туташ муҳитлар механикаси*).

ЯХЛИТЛАШ (математикада) бирон бир улушли сонни тақрибий яхлит сон билан алмаштириш. Ушбу қоида бўйича бажарилади: улушли соннинг охириги рақами қиймати 4 дан кичик ($a < 4$) бўлса, у ташлаб юборилади; агар 6 дан катта ($a > 6$) бўлса, чапдан ўнгга охириги рақам бир бирликка орттирилади (мас, 217,7 сони 2118 қилиб олинади). Сонларни ўнлар хонасигача, юзлар хонасигача қилиб олиш билан ёки ортиги билан Я. мумкин. Мас, $a = 21,46$ сонини қилиб олиш билан ўнлар хонасигача яхлитлаганда 21 сони, кўпи билан яхлитлаганда 22 сони ҳосил

бўлади. Сонларни Y . хатолик, яъни $\{a - a_0\}$ айирмага боғлиқ, бунда a — берилган сон, a_0 — қисқарган яхлитланган сон, яъни унинг тақрибий қиймати.

ЯХМАЛАК — коньки ва чанада учиш учун мўлжалланган усти текис муз майдон. Спорт яхмалаги ва оммавий учиш яхмалаги мавжуд. Спорт яхмалагида конькида югуриш ва *чана спорти*, конькида *фигуралар учиши*, *хоккей* бўйича ўқув машғулоти ва мусобақалари ўтказилади. Оммавий Y . фаол дам олиш жойи ҳисобланади. Тайёрлаш усули бўйича табиий (қишда табиий хрвзуларда ташкил қилинади), сув қуйилиб тайёрланадиган (спорт майдонлари, стадион ва шахрик да) ва сунъий (махсус совитувчи қурилма ёрдамида ташкил қилинади) Y .лар мавжуд.

ЯХНА (форс.тож. — совитилган) — қадимий таомлардан бири. Дастлаб олов кашф қилиниб, қозон пайдо бўлганидан кейин сувда қайнатиб пишириб совитилган ҳолда истеъмол қилинадиган таомлар; совитилган ичимликлар. Y . таомларга ҳайвонот масалликларидан тайёрланадиган *қаз*, *қарта*, қорин, *хасип*, думбажигар, каллапоча, сутли ўпка, *ликлик*, яхна гўшт ва бошқалар қиради. Y . овқатларни сабзавотлардан ҳам тайёрлаш мумкин. Y . гўшт тайёрлаш учун яхлит гўшт бўлақлари қайнаб турган сувга ёки шўрвага солинади, 1 — 1,5 соат милдиради қайнатилади, қозонга туз, арчилган бутун пиёз, сабзи, саримсоқ ва б. солинади. Гўшт пишғач, сувдан олиниб, ҳавода совитилади, қаламлаб ёки япроқлаб кесиб, мурчли пиёз ёки сабзавотлар билан дастурхонга тортилади.

ЯХОБ — тупроқда нам захира-сини ҳосил қилиш ва экиннинг униб чиқиши ва нормал ривожланиши учун шароит яратиш мақсадида ҳайдалма ерларга, боғлар ва тоқзорларга қиш, эрта баҳорда сув бериш. Ёгин миқдори етарли бўлмаган (йилига 250 мм дан кам)

р-нларда қўлланилади. Y . грунт сувлари 3 м дан чуқур жойлашган автоморф тупроқларда яхшироқ самара беради. Турли даражада шўрланган *гидроморф тупроқлар* Y . шўр ювиш вазифасини бажаради. Баъзи жойларда (енгил ва қатлами юпқароқ тупроқларда) Y . экиш олдидадан ўтказилади (экиш олдидадан сув бериш). Y . текис ерларда марза олиниб, нишабли ерларда айланма ёки дандана ариқ солиб берилади. Y . техникаси вегетацион сув бериш техникаси билан деярли бир хил. Y . нормаси турлича бўлади: тағзамини кум ёки шағал бўлган 0,5—1 м қалинликдаги тупроқларда 1000—1800 м³/га, қалин автоморф тупроқларда 2500 м³/га гача боради (қ. *Er шўрини ювиши*).

ЯХОНТОВ Владимир Владимирович (1899.23.11, хоз. РФ Курган губерняси, Шадрин тумани — 1970.17.1, Тошкент) — энтомолог олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1956), проф. (1935), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1960). Ленинград амалий зоология ва фитопатология интини ва айни вақтда чет тиллар интини тугатган (1927). Широбудин (Бухоро) тажриба ст-ясида бўлим бошлиғи (1927—29), Тошкент қишлоқ хўжалиги институти ўсимликларни химоя қилиш кафедрасида доц., проф. (1930—34), энтомология ва зоология кафедраси мудири (1935—61; 1965—70). Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология ин-тида энтомофаглар лаб. мудири, илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, директор (1961—65). Илмий ишлари, асосан ғўза, беда зараркунандалари, ҳашаротлар экологиясини тадқиқ этишга, қ.х. экинлари зараркунандаларига қарши курашнинг биологик усулларига бағишланган. Y . Ўрта Осиёдаги трипсларнинг 10 та янги турини аниқлаган.

As: Листовой люцерновыш слоник или фитонемус, Т., 1934; Вредители сельскохозяйственных растений и продуктов Средней Азии и борьба с ними, Т., 1953; Экология насекомых, М., 1969.

ЯХСУВ — Тожикистон Республикаси Хатлон вилоятидаги дарё. Панж Қизилсувининг чап ирмоғи. Бошланишида Мужнакион деб аталади. Ҳазратишо тизмасининг ғарбий ён бағридан 3580 м баландликда, кичкина музликдан бошланади. Уз. 160 км, сув йиғиш ҳавзаси майд. 2710 км². Асосий ирмоқлари: Дондушкан, Обисурх. Обишўр, Обикаптархона, Кўлобдарё. Қор сувларидан тўйинади. Фев. охиридан июнғача — тўлинсув даври. Ўртача кўп йиллик сув сарфи (Карбостонак қишлоғи ёнида, бошланишидан 70 км, қуйилишидан 90 км да) 34 м³/сек. Ўртача йиллик сув сарфи 79,5 м³/сек. дан (кўп сувли 1969 йил да) 17,1 м³/сек. гача (кам сувли 1947 йил да) ўзгаради. Суви юқори даражада лойқаланган. Дарё йилига 2600 т оқизик келтиради. Карбостонак қишлоғидан қуйроқда қурилган сув тақсимловчи иншоот орқали дарё суви экинзорларни суғоришга сарфланади.

ЯХТОН ВОЛЬФРАМ КОНИ — Самарканд вилояти Ургут туманидаги кон. Ургут шахридан 10 км шим.да жойлашган. Я.в.к. худудида яна бир қанча майда вольфрам конлари ва намоёнлари (Чоштөпа, Камонгарон, Зинак ва Турангли) мавжуд. Я.в.к. Яхтон рудали майдонида кўпроқ ўрганилган ва муҳим объектлардан ҳисобланади. Бу майдон йирик Хўжадик—Авгайжуман гектоник зонасида мужассамлашган. Конда вулканогентерригенли, туфогенкарбонатли, карбонатли ва кремнийкарбонатли ётқизиклар мавжуд бўлиб, уларни интрузив ҳосилалар (гранитоидли ва ишқорбазальгли) мажмуаси ёриб чиққан. Скарнлашган метасоматик жинслар коннинг рудаларини ўзида камровчи асосий минераллашган ҳосилалар бўлиб, улар қатламлараро чегара ва чегараолди ҳамда штокверксимон таналар шаклида интрузив ва чўкинди жинслар контакт зоналарида ривожланади. Баъзида скарнлар чўкинди тоғ жинслари орасида жойлашиб, чегарадан 150—200 м

узокликда ҳам учрайди. Коннинг асосий захиралари скарншеелитли штокверк ва шим.ғарбий майдондаги қатламлараро рудали жисмларда тўпланган. Ушбу майдондаги контактолди скарнли зона 500—600 м чуқурликда бўлиб, 1000 м га чўзилган. Скарнрудалари жисмлар қалинлиги ўзгарувчан бўлиб, 2—3 м дан 20—25 м гача. Барча скарнлар вольфрам, олтин, висмут, маргимуш ҳамда кумуш, молибден, рух, калайнинг юқори концентрациясига эга. Асосий рудали минерал — шеелит; олтин эса, йўлдош компонент бўлиб ҳисобланади. Сульфидлардан, одатда, пирротин, арсенипирит, пирит, халькопирит, баъзан галенит, сфалерит, висмутин учрайди. Норудалардан альбит, кварц, хлорит, серицит, пироксен ва бошқалар мавжуд. Асосий рудали компонент — \\Ю, нинг аниқланган захиралари 22 минг т дан кўпроқ, башоратланганлари 50 минг т дан ортиқ.

ЯХШИ УМИД БУРНИ — Африканинг жан. қисмидаги қояли бурун (34°2' ж.к. ва 18°30' ш.қ.у.). Я.у.б.га европаликлардан биринчи бўлиб 1488 йилда португал денгизчи сайёҳи Б.Диаш борган ва уни Бўронлар бурни деб атаган. Португалия кироли Жуан Пу ердан Ҳиндистонга бориш йўлини топиш умидида Я.у.б. деб номлашни буюрган.

ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК — ахлоқ шунослик фанининг жуфт тушунчаси. Одамларнинг хатти-ҳаракатларига, ижтимоий ҳодисаларга берилган ижобий ёки салбий баҳони ифодалайди. Яхшилик — энг муҳим фазилат бўлиб, инсон фаолиятининг асл ва азалий моҳиятини англатади. У инсонга кучли руҳий лаззат бағишлаши баробарида, уни шахсга айлантирадиган ҳақиқий бахтга олиб боради. Шунинг учун ҳам «эзгу (яхши) фикр», «эзгу (яхши) сўз», «эзгу (яхши) амал» тушунчалари *Авестодан* тортиб, барча муқаддас китобларда етакчи ўрин эгаллаган. Яхшилик инсоннинг ахлоқий ва амалий фаолиятида юзага чиқиб, унда

камтарлик, очиккўнгиллилик, мардлик, ҳалоллик, инсофлилик, адолат, ростгўнлик каби фазилатлар мужассам бўлади. Ёмонлик — яхшилиқнинг зидди, шахс ва жамият тараққиётига тўсқинлик қилувчи иллат. Ёлғончилик, пасткашлик, мунофиқдик, беҳаёлик, раҳмсизлик, номардлик, хиёнат каби тушунчаларда намоён бўлади. Диний нуқтаи назардан яхшилиқ илоҳий иноят, ёмонлик эса инсондаги шайтоний ва ҳайвоний хислатларнинг ифодаси тарзида талқин қилинади; яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам инсоннинг ихтиёр эркинлигидан қай даражада фойдаланишининг оқибати саналади. Қуръонда яхшилиқ қилиш инсоннинг табиий бурчи экани, Аллоҳ инсонга ўзининг неъматлари билан эҳсон қилганидек, инсон ҳам бошқаларга яхшилиқ қилиши лозимлиги таъкидланади. Муслмонлар тасаввурига кўра, одамлар бу дунёдаги яхши ишлари учун нариги дунёда мукофотини олади, яъни хузурҳаловатга муяссар бўлади, ёмон ишлари учун дўзаҳ азобига дучор этилади. Қуръонда «Агар чиройли амаллар қилсангизлар — ўзларингизга яхшилиқ қилган бўлурызлар. Агар ёмон, гуноҳ амаллар қилсангизлар ҳам ўзларингиз учундир», дейилади (17сура, 7оят). Кейинги даврларда Я. ва ё. инсон ўз манфаатларини ҳимоя қилишда тўғри ёки нотўғри йўл тутиши натижасида юзага келади, деган фикр ўртага ташланди. Мутафаккирлар ёмонликни инсон ҳаётидан чиқариб ташлаш учун уни вужудга келтирувчи ижтимоий шароитни йўқ қилиш зарур деб таълим беради. Я. ва ё. тушунчалари инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга: уни инсоннинг улуғлиги ёки тубанлигини ўлчайдиган муқаддас тарозига ўхшатиш мумкин. Инсон шахсидаги ютуқ ва камчиликлар, жамиятнинг такомилга эришган ёки эришмагани шу мезонлар билан ўлчанади. Қайси жамиятда яхшилиқ кўпайиб, ёмонлик камайиб борса, ўша жамият ахлоқий юсакликка, фаровонликка, тараққиётга тезроқ эришади; шахсий муносабатларда хиёнат, ғазаб,

кибр, ҳасад, қасд, мунофиқлик каби иллатлар аста-секин йўқолиб, хушхулқлик, ширинсуханлик, ҳалоллик, бағрикенглик сингари фазилатлар кўпроқ ўрин эгаллаб боради, натижада жамиятда яхшилиқнинг устувор бўлишига олиб келади.

Абдулла Шер.

ЯШАР КАМОЛ (тахаллуси; асл номи Камол Содиқ Гўкчали) (1922, Ада-на шаҳри яқинидаги Хамите Гўкчали қишлоғи) — турк шоири ва ёзувчиси. 20-аср турк адабиётининг йирик намояндаси. Биринчи ҳикоялар тўплами — «Жазирама» (1952). Асарларида демократик тенденция кучли. Бойлик ва қашшоклик ўртасидаги кураш Я.К. асарларининг асосий йўналишини ташкил этади. «Тоғлар афсонаси» (1973) романтик қиссаси фольклор таъсирида юзага келган. Асарда ўтмишдаги Туркия ҳаёти, одамларнинг бир-бирига муносабати, ахлоқий урф-одатлар маҳорат билан акс эттирилган.

Я.К. ижодининг бошланғич даври шеърлар, очерклар ёзиш билан бошланган бўлса ҳам, унга ёзувчи сифатида романлари, айниқса, 3 жилдли «Инжа Мамад» асари (1955, 1969, 1984) шуҳрат келтирган. «Асосий таянч» (1960), «Ер — темир, осмон—мис» (1963), «Сўнмас олов» (1969), «Темирчилар растаси», (1974), «Чакиржалик Эфе», (1972), «Илонни ўлдирсалар» (1976), «Оллоҳнинг синовлари» (1978), «Тепаликдаги анор дарахти» (1982) каби роман ва қиссалар муаллифи.

ЯШАШ УЧУН КУРАШ — эволюцион таълимотнинг асосий тушунчаларидан бири. *Ч.Дарвин* Я.у.к. тушунчасидан тур индивидлари ва ҳар хил ташқи омиллар ўртасидаги муносабатларни ифодалаш учун фойдаланган. Я.у.к. организмларнинг ўз ҳаётини сақлаб қолишга ҳамда ўз авлодлари ҳаётини таъминлашга қаратилган жорий фаолияти, яъни организмлар ўртасидаги табиий мусобақадан иборат. Я.у.к. организмларнинг жадал

кўпайиши туфайли уларнинг нормал яшаши учун зарур бўлган ресурслар: озиқ-овқат ва сув захираси, жой ва бошқалар етишмаслиги натижасида келиб чиқади. Ч.Дарвин кўрсатишича, энг кам (3—4 йилда 1 марта) туғадиган хайвонлардан бўлган филнинг бир жуфти ҳам кулай шароитда кўпайганида 750 йилдан сўнг 19 млн.га етади. Битта треска балиғи бирданига 10 млн. тухум кўяди; мингдевона ўсимлигининг бир тупи 400000 дан ортиқ уруғ беради. Агар уларнинг кўпайишига ҳеч қандай тўсиқ бўлмаганида бирмунча вақтдан сўнг треска ҳамма сув ҳавзаларини ва мингдевона қуруқлик юзасини эгаллаб олган бўларди. Лекин табиатда ҳеч қачон бундай бўлмайди. Чунки тур индивидларининг кўпайиш тезлиги билан улар ҳаёти учун зарур бўлган воситалар микцори ўртасида номутаносиблик келиб чиқиши оқибатида Я.у.к. бошланиши туфайли индивидларнинг жуда кўп қисми нобуд бўлади.

Ч.Дарвин Я.у.к.нинг 3 шаклини: тур ичидаги, турлараро ва организм билан анорганик табиатнинг ноқулай шароитига қарши курашни кўрсатиб берган. Тур ичидаги кураш тур индивидлари ўртасидаги рақобатни акс эттиради. Бир турга, айниқса битта популяцияга мансуб бўлган индивидларнинг яшаш ва кўпайиб насл қолдириш учун бир хил шароит зарур бўлгани сабабли тур ичидаги Я.у.к. жуда мураккаб ва кескин бўлади (мас, эркак хайвонларнинг урғочиларини талашини, йиртқичлар ўлжа талашини). Эволюция давомида бир тур индивидлари ўртасидаги рақобатни бартараф этувчи турли мосланишлар пайдо бўлган, мас, тўнғизлар, айиқлар, арслонлар, чумолилар ўзлари яшаб, озиқланадиган ҳудудларни бирон белги билан чегаралаб чиқади; айрим хайвонлар (балиқлар, кемирувчилар) популяцияси сони ошиб кетганида ўз наслининг бир қисмини еб кўяди ёки эзиб ташлайди (қушлар).

Турлараро кураш ҳар хил турга мансуб индивидлар ўртасидаги муносабатлар-

ни акс эттиради ва қуйидаги кўринишда юзага чиқади: а) бир хил муҳитда яшайдиган икки ёки ундан кўпроқ турга мансуб индивидлар ўртасидаги яшаш шароити учун кураш (мас, бегона ўтлар билан экин ўртасида намлик, ёруғлик ёки тупроқцаги озиқ моддалар учун кураш); б) бир турдан иккичисининг бир томонлама фойдаланиши (йиртқич — ўлжа муносабатлари); в) бир турнинг бошқа тур учун қулайлик яратиши (ўсимлик уруғларининг хайвонлар юнги орқали тарқалиши); г) ҳар хил турларнинг бир-бирига қулайлик туғдириши (ҳашаротларнинг гулдан нектар йиғиши ва уни чанглатиши).

Организмларнинг муҳитнинг ноқулай шароитига қарши кураши табиатнинг ноқулай омилларига қарши курашидан иборат. Бу кураш ўта қуруқ ёки нам, ўта иссиқ ёки совуқ минтакаларда яққол кўзга ташланади. Эволюция жараёнида организмларда ноқулай шароитда яшашга имкон берадиган бир қанча мослаанишлар пайдо бўлади. Мас, нам ва иссиқ тропик иқлимда ўсимликлар барглари йириклашади; қуруқ ва иссиқ иқлимда эса сувни тежаб сарфлашга имкон берадиган бир қанча белгилар (баргларнинг кичиклашуви, мум ва тукчалар билан қопланиши, барг оғизчалар сонининг камайиши) пайдо бўлади.

Я.у.к. тур индивидлари анча қисмининг элиминациясига (қ. *Элиминация*), уларнинг насл қолдиришда танланиб иштирок этишига олиб келади. Ирсий ўзгарувчанлик асосида борадиган Я.у.к. натижасида *табиий танланиш* содир бўлади. Замонавий тасаввурларга биноан индивидлар сонининг ошиб кетиши Я.у.к.ни кескинлаштиради ҳам унинг асосий шартини бўлмайди. Тур ичидаги рақобат ва ўзаро ёрдам бирииккинчисини инкор қиладиган категориялар эмас. Муайян шароитда организмлар ўртасидаги ўзаро ёрдам муносабатлари алоҳида индивидларнинг яшаб қолишига имкон бериши билан бирга турнинг мосланишини ҳам қучайтиради. Бунга тур

индивидларининг хавф тўғрисида бир-бирини огоҳлантириши ва кучлироқ душмандан кўпчилик бўлиб ўз индивидларини ҳимоя қилишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Лекин бу муносабатлар тур индивидлари ўртасида пассив рақобатни истисно қилмайди. Организмлар ўртасидаги фарқ яшаш муҳитига мосланиш даражаси ҳамда уларнинг ташқи омиллар ва бошқалар тур индивидлари билан Я.у.к. да устунлик қилиш имконияти билан белгиланади.

Ад. \ Мавлонов О., Биология, Т., 2002; Шмальгаузен И.И., Факторн эволюции, 2 изд., М., 1968; Галл Я. М., Борьба за существование как фактор эволюции, Л., 1976; Беляев Д.К.идр., Обадая биология, М., 1998.

ЯШИЛ БУРУН ОРОЛЛАРИ — *КабоВерде* давлатининг 1986 йилгача бўлган номи.

ЯШИЛ СУВЎТЛАР — тубан ўсимликлар бўлими (типи). Хужайрасида яшил хлорофилл мавжуд. Я.с.да *юксак ўсимликлар* таркибидаги каби пигментлар бор. Бир хужайрали, колониал ва кўп хужайрали, баъзилари хужайрасиз тузилишга эга. Хужайрасиз бир ядроли ёки камдан-кам кўп ядроли, целлюлоза қобиқ билан ўралган. Хроматофоралар перинидли, жинссиз, жинсий ва вегетатив кўпаяди. Кўпайиш органлари вазифасини вегетатив хужайралар бажаради. Я.с. чин-яшил сувўтлар ва конъюгатлар кенжа бўлимига ажратилади. Я.с. нинг 360 туркуми, 5700 тури маълум. Асосан, чуқук сувларда ва денгизларда тарқалган.

ЯШИЛ ҚАЛАМЧА — қ. *Қаламча*.

ЯШИЛКЎЛ — Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон мухтор вилоятидаги кўл. Панж дарёси ҳавзасида, Шим. Аличур ва Жанубий Аличур тизмалари орасида. Фунт (Аличур) дарёсида, 3734 м баландликда жойлашган. Уз. 24,2 км, энг кенг жойи 3,7 км, майд. 35,6 км². Ўртача

чуқ. 12,5 м, энг чуқур жойи 50,2 м. Кўлга 7 та сой қуйилади. Улардан энг йириклари: СуулуТагаркати, Катта Бакчигир (жан. соҳилида), Катта Маржаной ва Кичик Маржаной (шим. соҳилида). Я. тоғ кулаб тушиши ва Панж дарёсининг ўнг ирмоғи Фунт дарёси ўзанининг тўсилиб қолиши натижасида ҳосил бўлган. Асосан, қормузлик сувларидан тўйинади. Суви тиниқ ва чуқук. Сув сатҳи апр.—авг. ойларида кўтарилади. Сент.дан апр. гача бир текисда пасаяди. Ноябрь охиридан май охиригача музлаб ётади. Кўл суви ёзда 10—13° гача исийди.

ЯШИН, Комил Яшин (тахаллуси; асл номи Нуъмонов Комил) (1909.25.12, Андижон — 1997.25.9, Тошкент) — шоир, драматург, публицист ва жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1969), Ўзбекистон ФА акад. (1968), Меҳнат Қаҳрамони (1974). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1939). *Х. Носированинг* турмуш ўртоғи. Ленинграддаги ўрмон хўжалиги ин-тида ўқиган (1925—28). Андижон мактабларида ўқитувчилик қилган (1928—30). Андижон вилоят ва Ўзбек мусикали драма театрларида адабий эмакдош (1930—36), Санъат ишлари бош бошқармасида бошлик (1946—49), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис (1958—80), «Ўзбек тили ва адабиёти» жур.да бош муҳаррир (1969—80, жамоатчилик асосида). Адабий фаолияти 1925 йилдан бошланган. Унинг шу йиллардан бошлаб ёзган шеърлари «Қуёш» (1930), «Қураш» (1931) ва бошқалар тўпламларига киритилган. Айни пайтда театр санъати билан ҳам қизиқиб, «Қар кулок» (1926), «Тенг тенги билан», «Лолахон» (1927), «Қуёш» (1929) каби бир пардали пьеса ва инсценировкалар ёзган. «Лолахон» пьесасининг Қори Ёқубов раҳбарлигидаги Этнографик ансамбль репертуарига киритилиши (1927), айрим пьесаларининг Андижон театрида сахналантирилиши (1929) Я.даги театр санъатига бўлган майлини кучайтирган. Унинг 30-й.лар воқелигида кечаётган

мураккаб жараёнларни акс эттирувчи «Ўртоқлар» (1930), «Ёндираимиз» (1931), «Ичкарида» (1933, 1935 йил да қайта ишланиб, «Гулсара» номи билан сахналаштирилган), шунингдек, «Номус ва муҳаббат» (1935) пьесалари майдонга келган. Я. драматургия соҳасидаги бу дастлабки асарлари билан шўро даври адабиётининг ғоявийлик тамойилига катъий риоя қилувчи ёзувчи сифатида танилган.

Я. тарихийижтимоий давр талаби билан «Нурхон» (1940) пьесасини ёзган ва уни муסיқий драма театри сахнасига олиб чиқкан. Драматург бош қахрамоннинг ҳалокати билан якунланувчи ушбу асариде жамият ва шахс эркинлиги мавзуини адабиётнинг инсонпарварлик тамойили асосида ечишга уринган.

2-жаҳон уруши йилларида фашизмнинг босқинчилик моҳиятини очишга қаратилган «Ўлим босқинчиларга» (1942), фронт орқасида қахрамонна меҳнат қилган фидойи кишилар ҳақидаги «Даврон ота» (1942, Уйғун, С. Абдулла, Чустий билан бирга), «Офтобхон» (1944), урушдан кейинги йилларда эса «Генерал Раҳимов» (1949) пьесаларини ёзган. Шахсга сиғиниш фожиалари шош этилиб, таникли давлат, жамоат ва маданият арбобларининг ноҳақ қатағон этилгани ошкор бўлган даврда Файзулла Хўжаевга бағишланган «Инқилоб тонги» (1974) пьесасини яратган.

Я.нинг драматург сифатида шаклланишига катта таъсир кўрсатган омиллардан бири унинг Ҳамза билан ижодий ҳамкорлигидир. Я. Ҳамзанинг кичик сахна учун мўлжалланган «Бой ила хизматчи» пьесасини 1939 йилда қайта ишлаган. Унинг саъйҳаракати билан Ҳамзанинг «Паранжи сирларидан бир лавҳа» ва «Майсаранинг иши» пьесалари ҳам топилиб, сахналаштирилган. «Майсаранинг иши» комедияси асосида опера спектакли ва кинофильм яратилган. Я. ижодида Ҳамза образини яратиш масаласи ҳам марказий ўринлардан бирини ташкил этади [«Ҳамза» (1940, А. Ума-

рий билан бирга) драмаси, «Ҳамза» (С. Муҳамедов билан бирга) фильми (1960, режиссёрлар З.Собитов, Н.Радов) сценарийси ва шу номдаги опера либреттоси (1961, композитор С. Бобоев), Б. Привалов ва Ш. Аббосов билан бирга «Оловли йўллар» (1975—84, режиссёр Ш. Аббосов) 14 серияли телефильм сценарийси]. Шўро ҳукумати буюртмаси билан яратилган «Оловли йўллар» телесериалида Я. Ҳамза образини ҳаддан зиёд советлаштириб, тарихий ҳақиқатнинг бузилишига йўл қўйган. Шундай нуқсон Я.нинг «Ҳамза» (1987) романида ҳам сезилади.

Ашрафий ва С. Василенконинг 1916 йил кўзғолонига бағишланган «Бўрон» (1939) биринчи ўзбек операси, яна шу композиторларнинг Катта Фарғона канали қурилиши ҳақидаги «Улуғ канал» (1940, Маҳмуд Раҳмон билан бирга), Навоий достони асосидаги «Дилором» (1958, М. Муҳамедов билан бирга) опералари либреттоларини ёзган. Бундан ташқари, Я. мусиқали драма театри учун Навоий достони асосида «Фарҳод ва Ширин» (1944), Эргаш Жуманбулбул достони асосида эса «Равшан ва Зулҳумор» (1956) драмаларини яратган.

«Асал» (1940, режиссёр М. Егоров, Б. Казачков), «Ҳамза» (1960), «Генерал Раҳимов» (1967, И. Луковский ва З. Собитов билан бирга, режиссёр З. Собитов), «Шиддат» (1971, режиссёр А. Ҳамроев) каби бадиий ва «Салом, Баҳор» (режиссёр А. Ҳамроев) ҳужжатли фильмлари учун сценарийлар ҳам ёзган.

У. Шекспирнинг «Антоний ва Клеопатра», У. Гажибековнинг «Аршин мол олон», И. Брусиловскийнинг «Эр Торғин», Б. Кербобоевнинг «Маҳтумқули», М. Хусайннинг «Олов», И. Қосимовнинг «Инсон меҳри», Л. Соболевуинг «Хўжайин» пьесаларини таржима қилган.

Тошкент ва Андижон шаҳрларидеги кўчалардан бири Я^н номи билан аталади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

Ас: Танланган асарлар. 1—4ж., Т.

1970—72; Ёднома, Т., 1989.

Ад. Абдусаматов Х., Саматов М., Яшин, Т., 1964; Абдусаматов Х., Традиция ва новаторлик проблемаси. Т., 1974; Абдусаматов Х., Эстетика ва ҳаёт, Т., 1976; XX аср ўзбек адабиёти тарихи, Т., 1999.

Наим Каримов.

ЯШИН Лев Иванович (1929.22.10 Москва — 1990.20.3) — футболчи, хизмат кўрсатган спорт устаси (1957), жаҳрнинг энг яхши дарвозабонларидан бири. 1954—67 йилларда СССР терма жамоаси таркибда ўйнаган. Олимпиада ўйинлари (1956), Европа (1960), СССР (1954—63 йилларда 5 марта) чемпиони, мамлакат Кубоги эгаси (1953, 1967, 1970).

ЯШИН — атмосферада булутлар билан булутлар ёки булутлар билан ер сирти орасида пайдо бўладиган жуда кучли электр учқуни. *Момоқалдирок*, *билан* бирга пайдо бўлади ва жуда ёрқин ёғду беради. Америкалик физик Б. Франклин Я.нинг электр хусусиятларини тадқиқ қилди. Я. пайдо бўлиши учун нисбатан кичик ҳажмдаги булутда электр майдони ҳосил бўлиши зарур. Я.да электр энергияси иссиқлик ва ёруғлик энергиясига айланади. Я. кўпинча қора ёмғир булутларида, вулкан отиладиган пайтда, торнадо (куюн) ва чанг бўрони маҳалида ҳам пайдо бўлади. Я., одатда, узун чизиксимон бўлиб кўринади. Узунлиги бир неча юз м дан кам бўлмайди. Я. бир неча босқичда пайдо бўлади. Биринчи босқичда электр майдони кескин тус оладиган жойда эркин электронлар юзага келтирадиган зарбдор ионланиш жараёни бошланади. Электронлар электр майдони таъсирида ерга томон тез йўналади ва қаво атомлари билан тўқнашиб, уларни ионлаштиради. Шундай қилиб, электрон куюнлар вужудга келади, улар электр разрядлари ипи — стримерларга айланади; стримерлар яхши ўтказгич канал бўлиб, бир-бирларига қўшилади ва юқори

ўтказгичли ёрқин термоионлашган канал Я. боши (лидер)га айланади. Лидернинг ер юзасига ҳаракати бир неча ўн м лик поғоналар ҳолида $\sim 510^7$ м/сек тезликда бўлади, шундан кейин унинг ҳаракати бир неча ўн мк сек га тўхтайтиди, ёғдуси сусаяди; кейинги босқичда лидер яна бир неча ўн м га жилади. Бу вақтда ёруғ нурланиш бутун ўтган босқичларини ёритади; шундан кейин яна тўхтайтиди ва ёруғлик сусаяди. Бу жараёнда лидернинг ер юзасигача бўлган 210^3 м/сек тезликдаги ҳаракати давомида такрорланиб туради. Ерга яқинлашган сари лидер учидagi майдонда куч кўпая боради ва унга жавобан ер устида кўтарилиб турган буюмлардан қарши стример ташланади ва лидер билан қўшилади. Охириги босқичда лидер иондаштирилган канал бўйлаб Я.нинг асосий разряди ҳаракат қилади. У жуда ёруғ бўлиб. 10^8 м/сек тезликда силжийди. Асосий разряд ҳаракат қилган каналдаги т-ра 25000° дан ҳам ошиб кетиши мумкин. Я. каналнинг уз. 1 — 10 км, диаметри бир неча см бўлади. Бундай Я. натижасида ёнгинлар чиқиши мумкин.

Шар шаклидаги Я. жуда катта солиштирма энергияга эга бўлиб, кўпинча чизикли Я. зарбидан кейин пайдо бўлади. Бу Я. секунддан минутгача мавжуд бўлади ва катта харобалар келтирадиган портлаш билан йўқолади. Я.лар одамларнинг ҳалок бўлишига сабаб бўлиши мумкин.

Я. электр ва радио симлари, электр ст-ялар, машина ва аппаратлар учун айниқса хавфли. Я.нинг самолётга тушиши конструкция элементларини ишдан чиқаради, радио аппаратлари ва навигация асбобларини ишдан чиқаради, экипаж аъзоларини кўр қилади ёки бошқа шикаст еткази. Дарахтга тушган Я. унинг тагида ва яқинида турган одамларни шикастлаши мумкин. Я.дан мухофазалапиш учун *яшин қайтаргичлар*ан фойдаланилади.

ЯШИН ТЕЗЛИГИДАГИ УРУШ («блицкриг») (нем. — яшин ва — уруш

дан) — Германия ҳарбий раҳбарияти томонидан 20-аср бошида тузилган тез фурсатда тугайдиган уруш олиб бориш назарияси. Унга кўра, рақиб ўзининг асосий кучларини сафарбар этиб тегишли позицияларга жойлаштиргунга қадар, кунлар ёхуд ойлар билан ўлчанувчи вақт мобайнида ғалабага эришилади. Германия бош штабининг 1 ва 2 жаҳон урушларида яшин тезлигида муваффақиятга эришиш режалари барбод бўлган.

ЯШИН ҚАЙТАРГИЧ — турар жой ва саноат бинолари, транспорт, коммунал хўжалик ва бошқаларнинг иншоотларини *яшин* уришдан сақлайдиган қурилма. Ингичка, учли металл стержень кўринишидаги электрод (стерженьли Я.к.), электр узатиш линиялари устидан тортилган сим (трос) кўринишидаги (тросли Я.к.) ва умумий қаршилиги 10—20 м дан ошмайдиган пухта ерга улагичдан иборат. Я.к. ҳимоя қилинадиган объект устига ўрнатилади. Я.к.нинг иши тож разрядига асосланган (қ. *Электрразряди*). Атмосферада момақалдирик бўлган вақтда ҳосил бўладиган кучли электр майдон Я.к.нигп учила тож разрядни вужудга келтиради. Бу разряд зарядларнинг бино олдида тўпланишига йўл қўймай, уларни ерга ўтказиб туради ва бинони яшин зарбларидан сақлайди.

Якка стерженьли Я.к.нинг ҳимоя зонаси (таъсир лоираси) шакли бўйича чўққисида 45° бурчак ташкил этадиган конусга яқин, якка тросли Я.к.да ҳимоя зонаси қирралари трос вазифасини ўтовчи уч қиррали призма шаклида бўлади (расмга қ). Электр ст-яларида яшин токини ерга ўтказиб юбориш учун ерга улагич симдан фойдаланилади. Тунукаси ерга уланган тунука томли бинолар, марказий сув билан иситиладиган, водопровод ва ер остидан электр ўтказилган бинолар яшиндан етарлича сақланган бўлади ва уларга махсус Я.к. ўрнатилмайдди. Ичида портлаш хавфини вужудга келтирадиган аралашмалар, чанг, буғ, газлар ҳосил бўладиган бино-

ларни ҳимоя қилиш учун Я.к. бинолардан нарироққа ўрнатилади. Шунда биноларнинг барча қисмлари Я.к.нинг таъсир доирасида бўлади.

ЯШИРИН ДАВР — қ. *Инкубацион давр*.

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ, ҳуфия иқтисодиёт — иштирокчилар томонидан ошқора олиб борилмайдиган, давлат ва жамият томонидан назорат қилинмайдиган, солиқлар тўланмайдиган, расмий давлат статистикасида қайд этилмайдиган иқтисодий жараёнлар, иқтисодий фаолият турлари. Я.и. ошқора пайқаб бўлмайдиган товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол жараёнлари — иқтисодий муносабатлар бўлиб, унинг негизда айрим кишилар ёки кишилар гуруҳи манфаатлари ётади. Я.и. дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида мавжуд.

Я.и. мураккаб кўп босқичли ҳодиса, унинг тур ва шакллари хилмаҳил. Я.и. мақсади, фаолияти ва иқтисодийи жтимоий оқибатларига кўра бир неча турларга бўлинади: 1) жиний иқтисодий фаолият. Бу мутлақо маън этилган, қонун йўли билан таъкиб этиладиган ишлар билан шуғулланиш, мас, нарқобизнес, порнобизнес, қурол бизнеси ва ҳ.к.; 2) ғайриқонуний, ғайрииктисодий усуллар билан даромадларни қайта тақсимлаб ўзлаштириб олиш, мас, ўғирлик, босқинчилик, рёкет, порахўрлик; 3) иккиламчи иқтисодиёт — кишиларга зарар келтирмайдиган, улар учун наф берадиган, лекин расман рухсат этилмаган ва давлат рўйхатидан ўтмаган иқтисодий фаолият. Уларга яширин тадбиркорлик, 1—2 ва 5—10 киши банд бўлган яширин кичик корхоналар фаолияти киради. Яширин тадбиркорлик хизмати кўрсатиш, қ.х., қурилиш, савдо, кийим-кечак ишлаб чиқаришда кенг тарқалган; 4) расман рухсат этилган фаолият билан бирга қўшимча равишда яширин ишлаб

чиқаришга қўл уриш, очиқ ишлайдиган корхоналарда қўшимча равишда ҳисобга кирмаган маҳсулот чиқариб, уни яширин сотиш; 5) мансабни суиистеъмол қилиш ва коррупцияга асосланган иқтисодий хаттиҳаракатлар. Булар жумласига давлат идораларидаги порахўрлик, яширин лоббизм, мансабдан фойдаланиб субсидиялар олишни киритиш мумкин; 6) қалбакилаштирилган иқтисодий фаолият, бу иқтисодиёт давлат секторига хос бўлиб, давлатни алдашга қаратилади. Бунинг энг яқин намунаси давлат секторидagi қўшиб ёзишлар, қилинмаган ишлар учун давлатдан ҳақ олиш ва бошқалар Я.и. даги ижтимоий зарарли фаолият давлат томонидан қатъиян тақиқланади, ҳамма чоралар билан унга қарши кураш олиб борилади, ижтимоий фойдали фаолиятнинг (норасмий бўлсада кишилар талабэҳтиёжларини қондиради) ошқораликка чиқиши иқтисодий жиҳатдан рағбатлантирилади.

Я.и. миқёси яширин иқтисодий айланма, яъни рухсат этилмаган товар ва хизматларни яратиш ва уларни сотиш ҳажми билан белгиланади. Айланма хуфиёна бўлганидан унинг аниқ ҳисобкитоби бўлмайди. Бунинг ўрнига уни тахминан баҳолаш усули қўлланилади. Айрим ҳисобкитобларга кўра, ўтган аср охирида Ер юзидаги яширин иқтисодий айланма 8 трлн. долларга ёки жаҳон ялпи маҳсулотининг 27,5% га тенг бўлган. Бирок Я.и. миқёси турли мамлакатларда фарқланади. Я.и. энг ривожланган мамлакатларга Латин Америкаси ва Африка мамлакатлари киради. Мас, 1999 йил Миср ва Нигерияда у ялпи ички маҳсулотнинг 70% га тенг бўлди. Я.и. ҳиссаси энг кам бўлган мамлакат Осиёда Япония (1—2%), Ғарбий Европада Швейцария ҳисобланади. МДХ мамлакатларида Я.и. даражаси ўртача. Дунёнинг ривожланган мамлакатларида, мас, АҚШ ва Италияда Я.и.нинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси тегишлича 6,4 ва 11,4% ни ташкил этди (1997).

21-асрга келиб иқтисодиётининг

глобаллашуви оқибатида Я.и. миллий доирадан чиқиб халқаро даражага кўтарилди. Я.и. глобаллашуви бу бир мамлакатдаги Я.и. бошқа мамлакатга кўчирилишида, ноҳўя бизнес ишлари билан шуғулланувчи халқаро фирмаларнинг пайдо бўлишида кўринади. Бунга мисол қилиб халқаро нарқобизнесни, яширин қурол савдосини, ишчи кучининг яширин миграциясини уюштиришни, оффшор зоналар орқали ғайри қонуний йўллар билан топилган пулни «ҳалоллаб» олиш кабиларни кўрсатиш мумкин. Булар халқаро ҳамжамиятга катта ҳагар тугдиради. Пулни чет мамлакатга яширин чиқариб «ҳалоллаб» олишга қарши кураш мақсадларида халқаро ҳамжамият махсус ташкилот — Халқаро молиявий ҳаракатлар гуруҳини ташкил этган (36 мамлакат аъзо; 2000).

Аҳмаджон Ўлмасов, Шарифжон Қобилов.

«ЯШИРИНГАН» ИМОМ — қ. Ўн икки имом.

ЯШИРИН ЖАБРАЛИЛАР, улкан саламандралар ае) — думли сувда ва қуруқликда яшовчилар оиласи. Тубан тузилган иккиламчи сув ҳайвонлари, ҳозирги сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг энг йириги. Гавдасининг уз. 1,8 м ва ундан узунроқ, вазни 65 кг гача. Танаси ясси, боши катта ва япалок, оғзи кенг. Кўзлари жуда кичик, қовоқсиз. Олдинги оёқларида 4 та, кейингисиди 5 тадан бармоқ бор. Думи узун, 2 ёндан сиқилган, эшқаксимон. Вояга етган даврида 2—4 жабра ёйи бўлади, лекин жабралари бўлмайди. 2 уруғи ва 3 тури бор. Шарқий Хитой, Япония, Шим. Американинг жан.шарқий қисмида тарқалган. Доимий дарёлар, тоғ сойларида, қирғоқ яқинидаги тошлар остиди ёки пана жойларда яширин яшайди. Қирғоққа фақат ёмғир ёққанида чиқади. Сувда ва қуруқликда яшовчилар, балиқлар ва сув умуртқасизлари билан озиқланади. Уруғланиши ташки. Уруғчиси сув ости-

даги уяга 450 тага яқин тухум қўяди, эркаги уларни қўриқлайди. Гўшти ейилади ва доридармон ўрнида фойдаланилади. Шунинг учун улар деярли кириб юборилган. Хитой улкан саламандраси, Япон улкан саламандраси Халқаро Қизил китобга киритилган.

ЯШИҚ — ўзбек уруғларидан бири. Я. кипчоқ қабиласининг бир бўлаги. В.П. *Наливкин* ўзининг «Кўкон хонлигининг қисқача тарихи» асарида Я. уруғи ҳам кипчоқ қабиласининг еттиқасқа ва чўтқора уруғлари каби Кўкон хонлигида тарқалганлигини қайд этган. Фарғона вилояти баъзи қишлоқларида топоним сифатида сақланиб қолган.

ЯШМА (араб.) — кремнийли чўкинди тоғ жинси. Асосан, халцедон ҳамда таркибида кальций карбонатлари ва гилтупроқ аралашмаси бўлган кварцнинг микроскопик доналаридан ташкил топган. Я.нинг келиб чиқиши метасоматизм жараёни ва кремнийли чўкиндиларнинг метаморфик ўзгариш жараёни билан боғлиқ. Таркибига кўра: кварцли асл Я.; кварцли, кварцхалцедонли яшмоидлар; кварцдала шпатли Я. кўринишл и жинсларга бўлинади. Ранги сарик, қизил, яшил, кулранг. Кўпинча тўлқинли, доғ ва йўлйўл кўринишдаги турфа рангда учрайди. Қаттиқлиги 5,5—7; яхши силлиқланиш хусусиятига эга. Шаффоф эмас. Текстураси бўйича яхлит, йўлйўл, сфероид шакллиларга ажратилади. Айниқса, турли рангли тасвир (пейзаж) кўринишидаги турлари қимматли ҳисобланади. Я. қатлам ва линза кўринишида бўлиб, қаватларнинг қалинлиги ўнлаб ва юзлаб метр бўлади. Я. Ўзбекистон, Россия (Урал, Олтой), Украина ва бошқалар жойларда учрайди. Я.нинг яхши силлиқландиган турлари қадимийдан безак тоши сифатида ишлатилган. Ҳоз. вақтда безак тоши, қоплама сифатида ҳамда заргарлик буюмлари ишлаб чиқаришда ва техник мақсадларда ишлатилади.

ЯШПАЛ (1903.3.12, Фирўзпур 1976.25.12, Лакнав) — ҳинд ёзувчиси. Ҳиндий тилида ижод қилган. Миллий озодлик ҳаракатида қатнашганлиги учун бир неча бор қамалган (1932—38). Дастлабки ҳикояси — «Қафасдан қутулиш» (1939, камокда ёзилган). Я. ҳикояларида мамлакатдаги ижтимоий нуқсонлар фош қилинган. Я. «Хоин» (1943), «Бир партиядаги ўртоқ» (1946), «Инсоний қиёфа» (1949), «Амита» (1956), «Сохта ҳақиқат» (195860), «Ўн икки соат» (1963) каби қисса ва романларида ҳинд халқининг мустақиллик йўлидаги кураш ва ютуқларини тасвирлаган. Я.нинг дастлабки романи «Хоин» да 2-жаҳон урушининг бошларидаги, фашистлар ва мустамлақачиларга қарши кураш кучайиб бораётган даврдаги Ҳиндистон акс этган. Унинг бош қаҳрамони, ҳарбий госпитал врач Кҳанна тақдир тақозоси билан Самарқандга келади, санаторийда ишлайди, ўзбек қизи билан самимий дўстлашади.

Я. пьеса, танқидий ва публицистик мақолалар ҳам ёзган. А.Мухтор, Б. Кербобоев ва бошқаларнинг асарларини ҳиндий тилига таржима қилган. Панжоб штати адабий мукофоти (1956) ҳамда Ж. Неру мукофоти лауреати (1969). Асарлари кўплаб тилларда, жумладан, ўзбек тилида нашр этилган.

Ас: Кул босган чўғлар, Т., 1970.

Ад.: Чауҳан Ш ., Очерк истории литературы хинди, пер. с хинди, М., 1960; Чел н ш е в Е ., Современная индийская литература, М., 1981.

ЯШТУХ МАКОНИ — илк палеолит даврига оид ибтидоий одамлар манзилгоҳи. Сухуми шаҳри (Абхазия Республикаси)дан 3 км шим.да жойлашган. 1934-38 йил ларда С. Н. Замятнин томонидан топиб текширилган. 1958 —60-й. ларда И.З. Бердзенишвили ва 1961 —65 йил ларда И. И. Коробков текширган. Я.м.дан тош синиклари, нуклеуслар,ваза чопқилар, ўтқир тишли қуроллар то-

пилган. Я.м.нинг маданий қатлами сақланмаган.

ЯЪЖУЖ ВА МАЪЖУЖ — иудаизм, христианлик ва ислом динларида 2 ёввойи халқнинг номи. Афсоналарда Я. ва М. лар узун бўйли, кенг яринли, баъзиларининг кулоғи бутун гавдасини коплаб турадиган, киёмат куни оламни босиб олиб, ҳаммаёкни хароб қилувчи дахшатли ва беҳисоб халқ сифатида тасвирланган. Қуръонда (18:94— 98) Зулқарнайн Я. ва М. лар яшайдиган жойга бориб, бу халқларнинг ер юзига ёйилиб кетмаслиги учун 2 тоғ оралиғига тўсиқ курдиргани баён этилади. Шунга қарамай улар ҳар кеча тўсиқни тешиб ўтишга ҳаракат қилганлар, лекин Аллоҳ азонда тўсиқнинг тешилган жойини қайтадан ўз ҳолига келтириб қўйган. Шу сабабли Я. ва М. лар тўсиқни тешиб ўта олмаганлар. Ислом ривоятларига кўра, бу халқлар киёмат арафасида тўсиқни тешиб ўтади, ер юзига ёпирилиб, барча катта дарё ва кўлларнинг сувини ичиб тугатади, учраган одамни янчиб, йўқ қилиб юборади. Я. ва М. ҳақида бир қанча ҳадислар ҳам келган. Я. ва М. ҳақидаги ривоят Гог ва Магог номида яҳудийхристиан диний адабиётида учрайди.

ЯЪҚУБ — Қуръонда зикри келган пайғамбарлардан бири. *Исҳоқнинг* ўғли, *Юсуфнинг* отаси. Библияда Иаков деб тилга олинган. Я. айрим ривоятларда Исроил деб ҳам номланган. Я. Аллоҳнинг бирлигига, ибодатига даъват этувчи пайғамбарлардан бўлган. Қуръонда унинг такводлиги ва пайғамбарлиги Аллоҳнинг Иброҳим авлодларига кўрсатган марҳамати сифатида ифодаланган (2:136/130, 140/134; 6:84). Я. икки хотини (Лиях, Роҳила)дан ва икки чўри (Залфо, Балха)дан 12 ўғил кўрган. Ривоятларга кўра, ер юзидаги барча яҳудийлар Я.нинг ана шу фарзандларидан тарқалган.

ЯЪҚУБ ибн ЛАЙС ас-Саффор (?)

879) — *Саффорийлар* сулоласи ва давлати асосчиси. Сейистондаги Карнин кишлоғида туғилган. Ёшлигида Заранж шаҳрига келиб, мисгарга шогирд тушган (саффор лакаби шундан, *Гардизишишт* ёзишича, Я.ибн Л. дастлаб мискар, сўнг укаси *Амир ибн Лайс билан* йўл тўсар қароқчи бўлган. Кейинчалик Буст шаҳрининг сарҳанги, хайлбоши (ҳарбий отряд бошлиғи), ниҳоят — Сейистон амири бўлган (861 йил 22 март). *Хорижийларта* қарши курашда фаол қатнашган. Я. ибн Л. Хуросонга эгалик қилиш учун *тоҳирийлар билан* кураш олиб борган. Хирот ва Бушанг (867), Кермон ва Форс вилоятини (869), Кобул ва Бомийён (870) ни босиб олади. 871 йил халифаунга Тохаристондаги Балхни инъом этади. 873 йил авгда Нишопурни эгаллаб Тоҳирийлар давлатига барҳам берган. Араб халифаси Хуросон ноиблигини унга топширишга мажбур бўлган. 876 йил Я. ибн Л. катта қўшин билан Бағдодга юриш қилган, бироқ халифа қўшинидан енгилиб орқага қайтган. Унинг вафотидан сўнг тахтга укаси Амр ибн Лайс ўтирган.

Ад.:Бартольд В.В., Сочинения, т. 7, М., 1971.

Маҳфуза Атмова.

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ ибн Усмон ибн Маҳмуд ал-Ғазнавий (тахм. 1363, Ғазна яқинидаги Чарх кишлоғи — 1447, Чағонийён вилоятининг Ҳалғату кишлоғи) — *нақшбандия* тариқатининг йирик намояндаси. 1380 йил Бухорога келиб, мадрасада таҳсил олади ва Баҳоуддин Нақшбандга шогирд тушади. Унинг вафотидан сўнг Бадахшонда, кейин эса Чағонийёнда яшаган. Я.Ч. тасаввуф, фикх, Қуръон тафсири бўйича 10 дан ортиқ асар ёзган (улардан 7 таси бизгача етиб келган). «Рисолаи кудсия» («Кудсий калималар ҳақида рисола»), «Рисолаи абдолия» («Абдоллар ҳақида рисола»), «Шарҳи асмуллоҳ» («Аллоҳ исмларининг шарҳи»), «Рисолаи унсия» («Дўстлик ҳақида рисола»), «Китоб ул фароиз» («Мерос ҳақида китоб»), «Ри-

сола дар манокиб ва ақоид» («Манокиб ва ақоид ҳақида рисола»), «Мухтасар дар баёни силсилаи нақшбандия» («Нақшбандия сулуки ҳақида қисқача рисола») шулар жумласидандир. Бу асарларнинг аксарияти Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида сақланади.

Ад.: Фахридди н Али Сафий.Рашаҳот, Т., 2003; Маънавият юлдузлари, Т., 2001; Хожа Аҳрор Валийнинг Марказий Осиё тарихи ва маънавиятида тугган ўрни (Илмийамалий анжуман маърузалари тезислари), Т., 2004.

ЯЪҚУБИЙ, ал-Яъқубий, Абул Аббос Аҳмад ибн Яъқуб (? — 897 ёхуд 905) — араб тарихчиси ва географи. Бағдодда амалдор оиласида туғилган. Арманистонда, сўнгра Хуросонда яшаган. Ҳиндистон бўйлаб саёҳат қилган. Мисрда қўним топиб, у ердан Мағрибга борган. Я.нинг «Китоб ул булдон» («Мамлакатлар китоби») асари (тахм. 891 йил) ўша давр олимларига маълум бўлган дунё мамлакатлари геогр.сига доир бўлиб кўп жиҳатдан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Я., шунингдек, «Тарих» асари муаллифи бўлиб, асарнинг 1-қисми Осурия, Миср, Юнонистон ва қадимий дунёнинг бошқа давлатлари тарихига оид. 2-қисмида — ислом дини ва Араб халифалигининг 872 йилгача бўлган тарихи баён этилган.

ЯҚИН ШАРҚ — Осиёнинг ғарбий ва жан.ғарбий ҳамда Африканинг шим.шарқий қисмидаги ҳудудларнинг номи. Я.Ш.да Миср, Судан, Баҳрайн, Бирлашган Араб Амирликлари, Йордания, Ироқ, Исроил, Фаластин Мухторияти, Кипр, Қувайт, Ливан, Саудия Арабистони, Сурия, Туркия, Уммон, Яман, Қатар каби давлатлар ва амирликлар жойлашган. Ғарб адабиётларида Я.Ш. ҳудудини Эрон ва Афғонистон билан бирга Ўрта Шарқдеб аташ қабул қилинган. 19-аср ва 20-аср бошларида Я.Ш. тушунчасига Усмонли турк империяси, жумладан,

Болқон я.о. ҳам киритилган.

ЯҚИНДАН КЎРИШ, миопия кўриш нуқсони; бунда яқиндаги нарсалар яхши, узоқдагилар эса хира кўринади. Ҳомиладорлик даврида онанинг турли инфекцион касалликлар (*грипп ва бошқалар*), *анемия билан* оғриши; ётиб ўқишга одатланиш, қоронғида ёки энгашиб узоқ вақт кўзга дам бермай ўқиш ва бошқалар яқиндан кўришга сабаб бўлади. Янги туғилган болаларда кўз соққаси кичкина бўлиб, бола 9—12 яшар бўлганида у нормал шаклни олади (қ. *Кўз*). Баъзан кўз соққаси узунчоқлашиб, қорачикдан тўр пардагача бўлган масофа катталашиб кетади. Бунда узоқдаги шакллардан келадиган параллел нурлар кўздаги тўр пардага етмай, ўрта йўлда синиб, фокусга йиғилади, нағижада кўриладиган буюм шакли тўр пардада аниқ акс этмай киши узокни яхши кўрмайди. Я.к. уч даражага бўлинади: энгил — 3,0 Д гача, ўрта — 3,0 Д дан 6,0 Д гача ва кучли — 6,0 Д дан юқори. Я.к. даражаси кўзга тақиладиган кўзойнақнинг нур синдириш кучига қараб аниқланади. Тақилган кўзойнақ шишаси нурларни синдириши туфайли кўринадиган тасвир тўр пардага тушади. Я.к. кўз пардалари (оксилли, томирли, тўр парда) ва мускулларини толиқтиради, улар чўзилиб, кўзнинг оптик ўқи узунлашади, натижада Я.к. зўрайди, бу кўзнинг кўриш қобилиятини пасайтиради.

Я.к.нинг зўрайишига *аккомодация* (кўз гавҳарининг дам қалинлашиб, дам юпқалашиш қобилияти)нинг таъсири катта. Одатда, Я.к. кўз аккомодацияси сусайган одамларда кўпроқ кузатилади, у наслга ҳам боғлиқ.

Я.к.ни камайтириш, уни зўрайтирмаслик учун дастлабки белгиларига аҳамият бериш керак. Мас, агар ўқувчи доскадаги ёзувни узоқдан яхши кўрмаса, китобни энгашиб ўқиса, кино ёки театрларда олдинги қаторга ўтиришга ҳаракат қилса, тезда кўз касалликлари врачига мурожаат қилиши лозим. Врач ўқувчини яхшилаб текширгач, лозим

топса, унга кўзойнак ёки контактли линзадан фойдаланишни тавсия этади.

Я.к.нинг олдини олиш учун кўз гигиенасига амал қилиш, кўзни толиқтирмаслик, узоқ вақт энгашиб турмаслик, бошни бирдан қаттиқ эгиб юбормаслик лозим. Кучли даражадаги Я.к.да врач маслаҳатларига амал қилиш зарур.

ЯҚИНИЙ (15-асрнинг 1-ярми) — шоир. Навоийнинг «Мажолис уннафосис» асарида қисқа маълумот берилган. Я.нинг бизгача фақат «Ўқ ва Ёй» мунозарасигина сақланиб қолган. Бу асар Юсуф Амирий, Аҳмадий анъаналарининг давоми сифатида майдонга келган. Я. отиш мусобақаси майдонига кирган отлик йигитнинг кўлидаги ўқ ва елкасидаги ёйни кўриб, мажоз йўли билан ўқ ва ёй орасида мунозара тарзидаги асар ёзишга жазм қилган. Ўқни йигит ва айни замонда тўғрилиқ, ростгўйлик тимсоли, Ёйни эса қари чол ҳамда эгрилик, хушомадгўйлик тимсоли сифатида кўрсатган, эгриликни тўғрилиқ тилидан фош этган. Ўқ тўғри сўзлиги учун барлослар тимсоли бўлган Гириш (ёйнинг ўқни тортувчи ипи) ва тархонийлар тимсоли бўлган Зиҳгир (ёйнинг икки чети)лар томонидан алданиб, узоққа отилади ва Ёй атрофини қуршаган салбий кучлар қурбони бўлади. Шоир: «ҳар ким ёйдек эгри бўлса, бу давр каж таъбларининг ёнларидан йироқ бўлмас ва ҳар ким ўқтек рост бўлуб, туз юрса, Яқинийдек йироқ тушар...» дея хулоса қилиб, ўз давридаги юқори табақа вакилларини ва уларнинг иккиюзламачи малайларини танқид қилади. Асарнинг ягона кўлёзма нусхаси Британия музейида сақланади.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи [5 жли], 1-ж., Т., 1977; Абдувоҳидова М., Ўзбек адабиётида мунозара, Т., 1984.

ЯҚИНЛАШИШ (математикада) — бирор ўзгарувчи миқдорнинг лимити мавжудлигини ифодалайдиган тушунча. Атроф, масофа тушунчалари аниқланиши мумкин бўлган тўпламнинг элемент-

лари кетмакетлигига ҳам «Я.» тушунчаси киритилади. Математиканинг ҳар бир соҳаси (қ. *Эҳтимоллар назарияси*, *Ҳисоблаш математикаси ва бошқалар*) да ўзига хос Я. тушунчалари ўрганилади.

ЯҒМО — туркий қабилалардан бири. 9-аср 1-ярмида Я.лар *уйғурлар* таркибида бўлган. 840 йил уйғурлар қирғизлар билан бўлган урушда енгилгач, улардан 15 уруғ ажралиб *қарлуқлар* ҳимояси остига ўтган. «Я.» — 15 уруғ бирлашмасининг туркийча номи. 10-аср бошида Я.ларнинг катта бир қисми Қашқарга — Тяньшаннинг жан.шарқий ён бағирларига, Норин дарёсининг юқори оқимидаги худудларга кўчиб келиб, ўтроқлашган. Я.лар *қорахонийлар* давлатини барпо этишда қарлуқ, *чигил*, халаж каби қабилалар билан бир қаторда фаол қатнашган. Я.ларнинг асосий қисми 11-асрнинг 1-ярмида қорахонийлар қўшини таркибида Мовароуннаҳрга келиб жойлашган ва кейинчалик ерли халқлар билан аралашиб, ўз этник номларини унутганлар.

ЯҒНОБ, Яғнобдарё — Тожикистоннинг Суғд вилояти Айний туманидаги дарё. *Фондарёнинг* ўнг боши ирмоғи. Ҳисор тизмасининг шим. ён бағрида, 3400 м баландликдаги кичик музликдан бошланади. Зарафшон ва Ҳисор тизмалари оралиғи бўйлаб ғарбга томон оқади ва Искандардарё билан қўшилиб *Фондарёни* (Зарафшон ҳавзаси) ҳосил қилади. Уз. 116 км, ҳавзасининг майд. 1660 км². Водийнинг ён бағирлари тик ва пастрок. Я. музлик, қор сувларидан тўйинади. Ҳавзасида умумий майд. 100,7 км² бўлган 435 музлик бор. Ўртача кўп йиллик сув сарфи (Такфон қишлоғи ёнида) 33,3 м³/сек. Ўртача йиллик сув сарфи 41,9 м³/сек. дан 23,9 м³/сек. гача ўзгаради. Я. лойқа дарё, ҳар 1 м³ сувида ўрта ҳисобда 300 г лойқа бор. Қишда музламайди, фақат шовуш оқиши кузатилади. Суви суғоришда фойдаланилади. Тўлинсув даври апр. — сентябр ойларида бўлиб ўтади. Я.га умумий уз. 200 км дан ортиқроқ бўлган

80 дан зиёд ирмоқчалар қуйилади. Шулардан йириклари: ўнгдан Ҳазорчашма, чаптаги ирмоқлари Тағобигул, Тағрич, Пиндор, Дижикруд.

ЯҒНОБ ТИЛИ — эроний тилларнинг шарқий гуруҳига мансуб ва Тожикистондаги Яғноб дарёси водийсида тарқалган тил. Я.т. қадимий суғд тили лаҳжаларидан бирининг ривожланиши натижасидир. Унда сўзлашувчилар 2,5 минг кишига яқин. 2 та асосий (ғарбий ва шарқий) ва бир қанча оралик шеваларга эга. Улар ўртасидаги тафовутлар асосан фонетика ва қисман морфология, лексика соҳаларида кузатилади.

Луғат таркиби тожикча ўзлашмалар ва тожик тили орқали кириб келаётган бошқа миллат сўзлари билан бойиб бормоқда. Асл яғноб сўзлари билан ўзлашмаларнинг ўзаро нисбати турли сўз турқумларида турличадир. Мас, асл яғноб сўзлари феъл ва олмош турқумларида кўпроқ учрайди. Яғноблар ўз худудларидан ташқарида ва тожиклар орасида фақат яғноб сўзларидан иборат маҳфий тилдан фойдаланадилар. Ўз ёзувига эга эмас, ёзма тил сифатида тожик тили қўлланади.

Ад.Хромов А.Л., Ягнобский язmk, М., 1972.

ЯҲЁ — Куръонда зикри келган пайғамбарлардан бири. Библияда Иоанн Креститель (чўкинтирувчи) номи билан маълум. *Закариёнинг* ўғли. Я. ёшлигидан ибодатга берилган, Тавротдаги ҳукмларга астойдил амал қилган, ниҳоятда ҳалим ва камтар бўлган. Инжилдаги мифологияга кўра, Я. Исонинг яқин ўтмишдоши бўлган, Исони чўкинтирган. Исо худонинг элчиси эканини биринчи бўлиб олдиндан айтган, унга ишонган ва ёрдам берган. Одамларни Аллоҳнинг ягоналигига ишонишга, ёлғиз Унгагина ибодат қилишга даъват этган.

Я.нинг шаҳид бўлиши ҳақида бир қанча ривоят бор. Шулардан бирида айтилишича, у ниҳоятда келишган, чиройли

бўлган. Подшоҳнинг хотинларидан бири уни яхши кўриб қолиб, ўз муҳаббатини изҳор этади. Лекин Я. аёлларга шахвоний муносабатда бўлмаслигини айтиб, маликага ҳеч қачон эрига хиёнат этмасликни насиҳат қилади. Я.нинг бу гапидан жаҳли чиққан аёл ўзининг сири ошкор бўлиб қолишидан кўрқиб подшоҳдан уни ўлдиришни талаб этади. Я. меҳробда ибодат қилиб турганида ўлдирилади. Бу ишга Парвардигорнинг қаҳри келган, подшоҳнинг бутун хонадонини ер ютган. Дамашқдаги умавийлар масжидида жойлашган Я. сағанаси мусулмонлар зиёратгоҳи саналади. Я.нинг тасвири рассомлик санъати ва ҳайкалтарошлиқда кенг тарқалган.

ЯХУДИЙ ЁЗУВИ — оромий ёзувиан келиб чиққан ғарбий сом ёзувининг бир тармоғи; иврит, идиш, ладино (яхудий испан) ва бошқалар тилларда сўзлашувчи қадимий ва ҳоз. яхудийларнинг ёзуви. «Яхудий квадрат ёзуви» (Ёзувнинг бундай номланиши белги, ҳарфларга квадрат шаклини беришга интилиш билан боғлиқ) деб аталувчи бу ёзувда қадимий яхудий тилида, шунингдек, иврит, идиш каби замонавий яхудий тилларида бой диний, фалсафий, бадий адабиёт яратилган, «Инжил»нинг Қадимий аҳд қисми ёзилган; у энг камида мил. ав. 3—2-асрлардан бери қўлланиб келади. Квадрат ёзувгача ҳам қадимий яхудий ёзуви мавжуд бўлиб, у мил. ав. 11—5-асрларда амалда бўлган. Бу ёзувнинг намуналари тошбитикларда, тангаларда сақланиб қолган. Лекин қадимий яхудий ёзувининг яхудий квадрат ёзуви билан бирор бир боғлиқлиги йўқ.

Қад. яхудий ёзувидан оромий квадрат ёзувига ўтиш мил. ав. 5-аср ўрталаридан бошланган. Ўрта асрларда квадрат алифбонинг бир қанча турлари ва курсив шакллари пайдо бўлади. Мазкур алифболар ундош товушларни ифодаловчи 22 ҳарфдан иборат бўлиб, уларда унли товушлар учун ҳарфлар бўлмаган. Бирок кейинчалик п, џ,] ундош ҳарфлари

баъзи унлиларни кўрсатиш учун ҳам қўлланган, 7—8-асрларда эса унлилар учун сатр ости ва бошқалар диакритик белгилар жорий қилиниб, улар Инжилда, шеърӣ матнларда, болалар китобларида, дарсликлар ва бошқаларда қўлланади. Яхудий ҳарфларининг анъанавий номлари қадимий ғарбий сом алифбосидаги ҳарфларнинг номларидан келиб чиққан. Алифбодаги ҳарфлар тартиби ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Я.ё. ўнгдан чапга қараб ёзилади.

Я.ё. сом тиллари (қад. яхудий, оромий, араб)га нисбаган қўллангандагина ўз консонантлигини (унли ҳарфлар йўқлигини) сақлаб қолади. Идиш, ладино, караим (туркий) тилларидаги Я.ё. эса консонант ёзувдан фонографик ёзувга айланган. Ҳоз. ивритда унлиларни кўрсатувчи махсус белгилар қадимгидан кўра кенгрок қўлланади. Ҳоз. Я.ё.да асосан европача тиниш белгилари ишлатилади.

Ад.: Тайни древних письмен, М., 1976; Фридрих И., История письма, пер. с нем., М., 1979; Гельб И.Е., Опыт изучения письма, пер. с англ., М., 1982.

ЯХУДИЙ ПОДШОЛИГИ — Исроил-Яхудий подшолиги парчаланиши (мил. ав. тахм. 935 йил) натижа-сида Жанубий Фаластинда барпо этилган кулдорлик давлати. Пойтахти — Қуддус шаҳри Мамлакат иктисодиётида деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ҳам катта ўрин эгаллаган. Пул муомаласининг ўсиши, қишлоқ жамоасининг парчаланиши, ермулкларни зўрлик билан тортиб олиниши мулкӣ табакаланишга олиб келган. Подшо Иосия ҳукмронлиги даврида иктисодиётда бирмунча юзаки ислохотлар ўтказилган. Хусусан, мил. ав. 622 йил қарздорларнинг қуллик муддатлари 6 йил билан чеклаб қўйилган, бироқ унга риоя қилинмаган. Айни вақтда қуддуслик кохинлар ва зодагонлар манфаатини кўзлаб Қуддус Яхвага сажда қилишнинг марказига айлантирилган. Мил. ав. 586 йил Қуддус *Бобил* подшо-

си *Навуходоносор II* томонидан вайрон қилинган; яхудийларнинг катта қисми асир қилиб олиб кетилган («Бобил асирлиги» ибораси шундан). *Ахоманийлар* шоҳи *Кир II* даврида (у мил. ав. 538 йил Бобилни забт этган эди) Қуддус қайта тикланиб, теократик ибодатхонашаҳар жамоаси вужудга келган. Ҳокимият форс сатраплари назорати остида бўлган яхудий кохинлари коллегияси қўлида мужассамлашган. Мил. ав. 3—2-асрларда аввал мисрлик *Птоломейлар*, сўнгра суриялик *Салавкийлар* ҳукмронлиги остида бўлган. Мил. ав. 167 йил Салавкийлар ва уларнинг Я.п.даги тарафдорлари — кохинлар ва кулдорларга қарши қаратилган Манкавейлар (Хасмонейлар) кўзғолони кўтарилган. Натижада Иудея хасмонейлар сулоласи ҳукмронлиги остида мустақил бўлган. Қўшни қабилалар (идумейлар, итурейлар ва бошқалар) зўрлик билан яхудийлаштирилган, ижтимоий зиддият кучайган. Александр Яннай даврида (мил. ав. 103—76 йиллар) фуқаролар уруши айниқса авжга чиққан. Мил. ав. 63 йил Иудея устидан Рим протекторатлиги ўрнатилган. Мил. 40-й. римликлар ҳокимиятни янги сулола — Иродларга топширганлар. Мил. бй.да Иудея Рим прокураторлари томонидан бошқариладиган провинцияга айлантирилган; прокураторлар халқ кўзғолонларини аёвсиз бостирганлар. Мил. 66—73й.лардаги Иудея урушидан сўнг Я.п. узил-кесил барҳам топган.

ЯХУДИЙ ТИЛИ — яхудийларнинг турли даврларда, турли минтақаларда қўлланиб, турлича номланиб келган тилларининг умумлашма номи. Булар: 1) қадимий яхудий тили — сом тилларидан бири. Инжил китобида (Қадимий аҳд, мил. ав. 12—3-асрлар), шунингдек, Фаластиндан топилган, мил. ав. 8-аср — мил. 2-асрларга мансуб сопол парчаларидаги ёзувларда сақланиб қолган. Қадимда ханаан тили деб ҳам аталган. Мил. 1-асрларигача сўзлашув тили ҳисобланган. Кейинчалик бу тил оромий, юнон, латин

ва бошқалар тиллардан ўзлашган сўзлар ҳисобига лексик жиҳатдан бойиган ҳамда морфология ва синтаксис соҳасида бир қанча ўзгаришларга учраган. қадимий яҳудий тилида бой диний, фалсафий, илмий ва бадиий адабиёт яратилган. Даврлар ўтиши билан қадимий яҳудий тили янада кўнроқ ўзгаришларга учраганлигидан унинг ҳоз. «авлоди» — иврит алоҳида, мустақил тил деб қаралмоғи керак; 2) иврит — қадимий яҳудий тилининг 19-асрда қайта тирилган, ўзгарган, замонавий шакли; янги босқичдаги *сом тиллариши* бири. 1948 йилдан Исроил давлатининг расмий тили (араб тили билан бирга). Ивритда 4 млн.дан ортиқроқ киши сўзлашади. Мил. ав. 1-минг йиллик охиридан қадимий яҳудий тили сўзлашув тили сифатида истеъмолдан чиқади ва диний амалиёт, юқори услубдаги диний ва дунёвий адабиёт тили бўлиб қолади. 18-аср охири ва 19-асрда унинг негизида, асосан, Шарқий Европа яҳудийларининг маърифий ва бадиий адабиёт тили сифатида иврит шаклланади. 19-асрнинг 2-ярмидан бошлаб иврит кундалик алоқаралашувдаги сўзлашув тилига ҳам айланади. 20-аср бошларига-ча бир неча талаффуз меъёрлари мавжуд бўлган: ашкеназ (Шарқий Европадаги германиялик яҳудийларда) ва сефард (Ўрта денгиз шарқи, Франция, Нидерландия ва бошқалар мамлакатларида испаниялик яҳудийларда) талаффуз меъёрларидан сефард талаффузи кейинчалик асосий меъёр сифатида қабул қилинади. Иврит лексикасининг асосини қадимий яҳудий тили сўзлари ташкил этади ва у қадимий сўзларнинг янги маъно касб этиши, барқарор сўз бирикмаларининг сўзга айланиши, феъллардан янги сўзлар ясалиши, шунингдек, қадимий ва ҳоз. тиллардан (араб, рус, инглиз, немис, идиш ва бошқалар) сўз ўзлаштириш ҳисобига бойиб бормоқда. Ёзуви аъъанавий *яҳудий ёзув*; 3) идиш — герман тилларидан бири, ашкеназлар (германиялик яҳудийлар)нинг сўзлашув ва адабий тили. 10— 14-асрларда юқори

немис лаҳжаларидан бири негизида қадимий яҳудий тилининг, кейинчалик эса славян тилларининг кучли таъсири остида шаклланган. 15—16-асрларда ашкеназ яҳудийларининг Германиядан Польша қироллигига кўчишидан кейин идиш, асосан, Польша, Литва, Украина, Белоруссия ҳудудларида тарқалади. Яҳудийларнинг 19-асрнинг 2-ярми — 20-аср бошларида АвстроВенгрия ва чор Россиясидан, 1933 йилдан Германиядан кўчиб (чиқиб) кетиши идишнинг АҚШ ва Канадада, Англия ва Жанубий Африкада, шунингдек, Лотин Америкаси мамлакатларида тарқалишига олиб келди.

Исроилда эса бу тил иврит томонидан сиқиб чиқарилмоқда. Лаҳжалари унинг тарқалиш ҳудудига қараб номланади: поляк лаҳжаси, литвабелорус лаҳжаси ва бошқалар; украин лаҳжаси адабий тилга асос бўлган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони тахм. 8—9 млн. киши атрофида. Лексикаси қадимий яҳудийча ҳамда байналмилал сўзларга бой. Ёзуви аъъанавий *яҳудий ёзуви* бўлиб, у идиш фонетик тизimini ифодалашга мослаштирилган; 4) л а дино (испан яҳудий тили, сефард тили) — *роман тилларити* бири. 15— 16-асрлардаги адабий кастиль (испан) тили асосида шаклланган. Л.да сўзлашувчилар (100 минг киши) 1492 йил Испаниядан қувғин қилинган ва Жанубий Европа, Англия, Нидерландия, Германия, Туркия, Марокаш ва бошқалар араб мамлакатларига келиб жойлашган яҳудийлар (сефардлар)нинг авлодларидир. Ушбу тил асосан Исроилда, Болкон мамлакатларида тарқалган. Лаҳжалари унинг тарқалиш ҳудудига қараб номланади: турк лаҳжаси, румин лаҳжаси ва бошқалар Ёзуви 16-асрда аъъанавий *яҳудий ёзуви* асосида унга бир қанча диакритик, сатр усти белгилари қўшиб ва баъзи ундош ҳарфларни унлиларни ифодалаш учун қўллаган ҳолда шакллантирилган.

Ўрта Осиёда яшовчи яҳудийларнинг ҳам ўзига хос тили бор. Бу тил, асосан, *тожик тилининг* самарқандбухоро

лахжаси асосида шакллантирилган. Унинг лексикасида қадимий яхудий тили ва ивритдаги дин, урф-одат ва турмушга оид оз миқдордаги сўзлар сақланган. 20-асрда Ўрта Осиё халқлари қўллаб келган ёзувлар маҳаллий яхудийлар учун ҳам умумий бўлган. Диний амалиётда анъанавий яхудий ёзувидан фойдаланилади.

Ад.: Дьяконов И.М.. Язмки древней Передней Азии, М., 1967; Шапиро Ф.Л.. Ивритрусский словарь, М., 1963 (с приложением: Гранде Б.М., Грамматический очерк язнка иврит); Фалькович Э.М., Еврейский язмок (идиш), М., 1966.

Абдуваҳоб Мадвашев.

ЯХУДИЙ ТОШИ, ёзув гранити — гранитнинг тури бўлиб, унда дала шпати ва кварц бир-бирига қўшилиб, қадимий яхудий ёзувини эслатадиган структурани ҳосил қилади. Я.т. унча катта бўлмаган гранит массивларида ёки томирларда учрайди.

ЯХУДИЙЛАР (ўзларини йегудим, идн деб аташади) — халқ. Умумий сони 13,62 млн. кпши, жумладан, АҚШ да 6 млн. кишига яқин, Исроилда 4 млн, РФ да 551 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Я.нинг аксарияти қайси мамлакатда яшаса, ўша мамлакат тилида сўзлашади. Я.нинг бир қисми иврит, идиш тили ва қўшни халқлар (испан, араб, форс ва бошқалар)нинг бирмунча ўзгартирилган лаҳжаларида сўзлашади (қ. *Яхудий тили*). Чунончи, мас, Ўрта Осиё Я.и тожик тилида, грузин Я.и грузин тилида, Доғистон Я.и тот тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, иудаистлар. Я. диаспорасида уларни ашкенази ва сефардларга ажратиш удум бўлган (Я.нинг маданияти, иқтисоди ҳақида қ. *Исроил*).

ЯХУДИЙЛАР МУХТОР ВИЛОЯТИ — РФ Хабаровск ўлкасининг жан. ғарбидаги мухтор вилоят. 1934 йил 7 майда ташкил этилган. Амур дарёси бўйида. Жанубий да Хитой билан чегара-

дош. Майд. 36 минг км². Аҳолиси 190,9 минг киши (2002), яхудий, рус, украин ва бошқалар миллат вакиллари яшайди. Шаҳар аҳолиси 67,3%. Мухтор вилоят 5 туманга бўлинган, 2 шаҳар ва 12 шаҳарча бор. Маркази — *Биробижан шаҳри* Бошқа йирик шаҳри — Облүчье.

Я.м.в. шимол ва шим.ғарбини Кичик Хинган, Сутар, Помпей, Шчуки-Поктой тоғ тизмалари, Буря тизмасининг тармоқлари эгаллаган. Жанубий шарқи пасттексисликдан иборат. Иклими мўътадил, муссонли иқлим. Январнинг ўртача т-раси — 21° дан — 26° гача. Июлнинг ўртача т-раси 18°2Г. Йилликёгин 500—800 мм. Вегетация даври тексисликларда 170—175 кун, тоғларда 155—165 кун. Йирик дарёлари — Амур ва унинг Бира, Бижан ва Тунгуска ирмоқлари. Тоғларда, асосан, кўнғир тоғўрмон, Ўрта Амур пасттексислигида ўтлокиботқок, ўтлокиглеили ва аллювиал, тепаликларда кўнғирўрмон тупроқлар. Худудининг 36% ўрмон. Мўйнаи хайвонлардан тийин, соболь, колонок, енотсимон ит, норка, кундуз; туёклардан лось, қобон яшайди. Кичик Хинганда йўлбарс учрайди. Балиқлардан чўртан, лакқабалиқ, сазан, амур, дўнгпешона ва бошқалар бор. Мухтор вилоят худудида «Бастак» табиат кўриқхонаси жойлашган.

Я.м.в. худудини ўзлаштириш 17-асрнинг 40-й.ларидан бошланган, аҳоли 19-асрнинг ўрталаридан кўплаб кўчиб борган. 1928 йил 28 мартда собиқ СССР МИК Президиуми яхудий миллатига мансуб бўлган фуқароларни Биробижан шаҳри атрофларига кўчириш ҳақида қарор қабул қилди. 1930 йилда Узок Шарқ ўлкасида таркибида Биробижан миллий р-ни, 1934 йил 7 майда Я.м.в. (маркази Биробижан посёлкасида) ташкил этилди ва бу ерга СССР худудидаги яхудий миллатига мансуб фуқаролар кўчирила бошлади.

Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик (ғалла ва шоли ўриш машиналари ва уларнинг эхтиёт қисмлари, трансформаторлар, чор-

вачилик соҳаси учун жиҳозлар), қурилиш материаллари (цемент, ғишт, оҳақ, йиғма темирбетон маҳсулотлари, тилинган бинокорлик ёғочлари), ёғочсозлик (шу жумладан, мебель саноати), енгил (пойабзал, трикотаж, тўқимачиликтикувчилик, пайпоқ буюмлари ишлаб чиқариш) саноатлари мавжуд, қалай қазиб олинади. Барча йирик корхоналар 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда қурилган. Асосий саноат маркази — Биробижан шаҳри Теплоозерск, Приамурский, Хинганск, Лондоко шаҳарчалари бор.

Я.м.в. — Хабаровск шаҳри ва қисман ўлканинг марказий ҳамда шим. р-нларининг сабзавоткартошка ва сутгўшт етказиб берадиган базаси. Шунингдек, соя, дон етиштириш ва асаларичиликка ихтисослашган. Чорвачилиги, асосан, сутгўшт йўналишида. Қорамол, чўчка, парранда боқилади. Пед. инти, 2 музей, 3 театр бор. Санаторийкурорт ва дам олиш муассасалари (шу жумладан, «Кульдур» курорти) мавжуд. Т.й. узунлиги 312 км, Амур дарёсида кема қатнайдиغان сув йўлининг уз. 500 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 1609 км. «Жёлтий Яр» аэропорти фаолият кўрсатади.

ЯХУДИЙЛИК — қ. *Иудаизм*.